

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

1. DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA RUSYA'DAKİ TÜRK ESİR KAMPLARI
(SİBİRYA ÖRNEĞİ)

DOKTORA TEZİ

MERVE ÜNER

Balıkesir, 2016

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

1.DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA RUSYA'DAKİ TÜRK ESİR KAMPLARI
(SİBİRYA ÖRNEĞİ)

DOKTORA TEZİ

Merve ÜNER

Tez Danışmanı

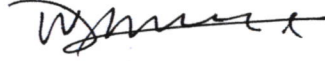
Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR

Balıkesir, 2016

T.C.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAYI

Enstitümüzün Tarih Anabilim Dalı'nda 201212518003 numaralı Merve ÜNER'in hazırladığı "1. Dünya Savaşı ve Sonrasında Rusya'daki Türk Esir Kampları" konulu DOKTORA tezi ile ilgili TEZ SAVUNMA SINAVI Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği uyarınca 15.12.2016 tarihinde yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda tezin onayına OY BİRLİĞİ/ ~~OY ÇOKLUĞU~~ ile karar verilmiştir.

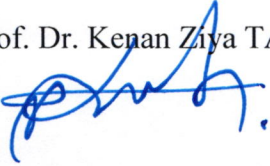
Başkan

Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR (Danışman)

Üye

Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ

Üye

Prof. Dr. Ahmet KOLBAŞI

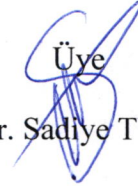
Üye

Doç. Dr. Filiz ÇOLAK

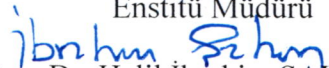
Üye

Doç. Dr. Sadiye TUTSAK

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım.

15/12/2016

Enstitü Müdürü

Doç. Dr. Halil İbrahim ŞAHİN

ÖN SÖZ

Birinci Dünya Savaşı yıllarında 1914'ten 1917'e kadar devam eden süreçte Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Muharebeleri cereyan etmiştir. Bu muharebeler devam ederken Ruslar tarafından işgal edilen Anadolu topraklarında yaklaşık 65.000 Türk askeri de esir düştüğü tahmin edilmektedir. Savaş zarfında ise bu esirlerle ilgili sağlıklı bir şekilde tespit yapılamamıştır.

Yapılan çalışmada Birinci Dünya Savaşı ve Kafkas Cephesi üzerinde durulduktan sonra verilen mücadeleler sonucunda esir düşen asker sayıları belirtilmeye çalışılmıştır. Daha sonraki aşamada Türk esirlerin kamplarda geçen esaret hayatları ve son olarak yurda döndürülme faaliyetleri incelenmiş ve yaşanan zorluklar üzerinde durulmuştur. Bu esaret kampları tetkik edilirken genel bir bölümlenme yerine mümkün olduğunca kampların tek tek ele alınması hedeflenmiştir.

Konu incelenirken Türk esirlerin savaş şartları içerisinde, diğer devletlerin esirlerine oranla daha ağır koşullar altında yaşadığı ancak buna rağmen Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorluklara karşı esir olan askerine mümkün olduğunca yardım için çabaladığı da görülmektedir.

İncelediğimiz kaynaklara göre esirlerin yaşadığı dram bizi oldukça derinden etkilemiştir. Onların açlık, soğuk ve yaşanan acıya karşı verdikleri mücadele olağanüstü niteliktedir. Her şeye rağmen ümitlerini yitirmemiş olmaları da takdire şayandır.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Rusya'nın eline esir düşen Türk esirlerle ilgili konu son zamanlarda önemli tarihçilerin de dikkatini çekmiştir ki bu çalışmayı hazırlamamızda onların araştırmalarının da katkısı büyüktür. Bu konu hakkında başta Cemil Kutlu tarafından hazırlanan doktora tezi bizim için yol gösterici nitelikte olmuştur. Yine Akdes Nimet Kurat, Alfina Sibgatullina, Betül Aslan, Nebahat Oran Arslan, Cemalettin Taşkiran, Ramazan Balcı, Nuri Köstüklü, Yücel Yanıkdağ gibi önemli araştırmacıların bu konuyla ilgili çalışmaları mevcuttur. Yapılan bu çalışmalar Rusya'daki Türk esirlerin durumuyla ilgili belli bir aşama kaydedilmesinde etkin rol oynarken, hazırlanmış bulunduğum tez için de önemli bir kaynak görevi teşkil etmiş ve işlenen konunun aydınlatılmasında dikkate değer rol oynamıştır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında yol gösteren ve birikimleri ile her zaman yardımcı olan ve benden desteğini esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR'e en derin teşekkür ve minnetlerimi sunarım.

Tez İzleme Komitesi yeleri Prof. Dr. Kenan Ziya TAŞ ve Doç. Dr. Filiz ÇOLAK hocalarıma çalışmama yaptıkları katkılar ve tavsiyelerinden dolayı müteŐekkirim.

Yine doktora tez çalışmam sürecinde sabırla bana yardımcı olan desteğini hiçbir Şekilde esirgemeyen ve bugünlere gelmemde her zaman fedakrlıkta bulunan kıymetli aileme ve tüm arkadaŐlarıma sonsuz teŐekkürlerimi bir borç bilirim.

Merve NER

ÖZET

1.DÜNYA SAVAŞI VE SONRASINDA RUSYA'DAKİ TÜRK ESİR KAMPLARI (SİBİRYA ÖRNEĞİ)

ÜNER, Merve

Doktora, Tarih Ana Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Sebahattin ŞİMŞİR

2016, 205 Sayfa

1914 yılında Sırp bir öğrenci tarafından Avusturya –Macaristan veliahdı öldürülünce, Birinci Dünya Savaşı denilen devletlerarası bir hesaplaşma süreci ortaya çıkmıştır. Savaş öncesi devletlerin bulunduğu taraflar belli olmuştur. İngiltere, Fransa ve Rusya İtilaf bloğunu oluştururken, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya İttifak grubunda yer almıştır. Ancak daha sonra yaşanan bazı anlaşmazlıklar sebebiyle İtalya çıkarları uğruna tarafını değiştirerek İtilaf grubuna dahil olmuştur.

Osmanlı Devleti ilk başta tarafsızlık politikası sergilediyse de, daha sonradan savaşa dahil olacaktır. Almanya ile savaş esnasında imzalanan antlaşma sonrası Osmanlı Devleti'nde silahlı tarafsızlık ilan edilerek, seferberlik uygulaması başlatılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin bir taraf olmasını istemeyen Almanya bu süreci hızlandırabilmek için İstanbul'a gönderdiği iki gemisinin yardımıyla Osmanlı Devleti'ni ateşin içine sürüklemiştir. Osmanlı bayrağı çekilen bu iki zırhlı Rus limanlarını bombalamış ve bu sayede Almanya Osmanlı Devleti'ni savaşa sokma hedefine ulaşmıştır.

Osmanlı Devleti kuvvetleri yaşanan bu olay sonrası birçok çarpışmaların yaşandığı cephelere bölünmüştür. Dört yıl boyunca İtilaf Devletleri'ne karşı farklı cephelerde mücadele veren Osmanlı Devleti'nin savaş bittiğinde verdiği kayıp sayısı bir hayli yüksek olmuştur. Osmanlı Ordusu savaşa girdiğinde toplamda 2.850.000 askere sahiptir. Bu ordunun yaklaşık 205.000'inini esir kamplarına dağılan Türkler oluşturmuştur.

Rusya ile savaşılan Kafkas Cephesi'nde ise 200.000 civarında kayıp yaşanmıştır ki, bu kaybın tahmini 65.000'inini esirler oluşturmuştur. İtilaf Devletleri'nin eline esir düşen birçok Türk olmasına karşın en büyük zorluğu çekenler, şüphesiz ki Rusların elinde olanlar olmuştur. Aslında savaş öncesi esirlere nasıl davranılacağı konusunda antlaşmalar yapıldıysa da Ruslar bu antlaşmalara itibar göstermemişlerdir.

Ruslar tarafından Sibiry'a'daki kamplara götürülen Türk esirlerin sıkıntıları daha yolculuk esnasında başlamış ve kamp hayatı süresince de devam etmiştir. Son derece pis ve havasız karargâhlara yerleştirilen Türk esirler için açlık, soğuk ve hastalıklarla mücadele dönemi başlamış, kimi esirler bu esaret döneminde hapisane hayatına da mahkûm edilmiştir.

Osmanlı Devleti dönemin şartlarından dolayı ilk başta esir Türkler hakkında tam bir politika sergileyemediyse de, daha sonraki dönemde esirlerin durumu hakkında bilgi edinebilmek adına Yusuf Akçura'yı görevlendirmiştir. Ancak Sibiry'a'daki kamplarda tutulan esirler hakkında Osmanlı devleti hiçbir zaman sağlıklı bilgi edinememiş ve bu yüzden de ihtiyaç duyulan yardımı gösterememiştir. Fakat bilinen bir gerçek varsa, o da esir kamplarının bulunduğu şehirlerde Müslüman halk tarafından yardım komiteleri, kampanyalar düzenlenmiş olduğudur.

1917 yılına gelindiğinde ise, Bolşeviklerin yönetimi ele geçirmesiyle kamplar üzerindeki baskı azalmış ve esirlerin yurda dönüş faaliyetleri başlamış, ancak yinede Bolşevik İhtilali ve savaşın bitişi esirlerin hepsinin özgür olmasını sağlayamamıştır. Rusya'daki 65 bin esir Türk'ten sadece 20-25 bini yurda dönebilmiş, geri kalanı ise ya yollarda ya da kamplarda hayatını kaybetmiştir.

Sibiry'a bölgesinde esirlerin yurda dönüş faaliyetleri ile ilgili çok düzenli kayıtlara rastlanılmamaktadır. Gerek hatıralarda gerekse elde edilen arşiv belgelerinden anlaşıldığına göre, esirlerin dönüşleriyle ilgili büyük sıkıntı yaşamışlardır. Ancak asıl zorluğun esirler için döndükten sonra yaşandığı görülmüştür. Bazıları ailelerini bulamamış, bazıları yaşadığını ispat etmek zorunda kalmıştır. Bu yıllarda insanlık adına resmen bir dram yaşanmış ve bu drama esaret sürecinden kurtulan Türk esirlerin hatıratlarından da şahit olunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Esir, Kafkasya, Sibiry'a, Osmanlı Devleti, Rusya

ABSTRACT

TURKISH SLAVERS CAMPS IN RUSSIA DURING AND AFTER THE 1 ST WORLD WAR (EXAMPLE OF SIBERIA)

ÜNER, Merve

Ph. Thesis, Department of History

Adviser: Doç.Dr. Sebahattin ŞİMŞİR

2016, 205 Pages

When the heir to the throne of Austro-Hungarian was killed by a Serb student, the international wild clearance process which was called 1st World War was appeared. The sides of the states were announced before war. While England, France and Russia were becoming the parts of the accord bloc-Germany, Austro-Hungarian and Italy were the parts of confederacy. But because of some disaccords partook in the accord group by changing its side for its advantages.

Even if Ottoman showed its impartial politic, Ottoman would be in the middle of the war as passing the time. The mobilization was started by announced the armed impartial in Ottoman after the pact which was signed with Germany during the war. But Germany that wanted to Ottoman to be a side to hasten this process pulled Ottoman Empire in the fire by the helping the two ships which sent to İstanbul. This two armoured which pushed the flog of Ottoman, bombed the Russian Harbours and by this way Germany reached its aim.

After this event Ottoman Empire was seperated colorings which had a lot of collisions. Ottoman Empire that struggled in ten colorings against the accord collectivities along the four years, had a terrible level with its loses when the war finished. When Ottoman Empire started to the war, it had got totally 2.850.000 soldiers. This was composed from approximately 205.000 Turks who diffused through the capture camps.

There had been almost 200.000 loses in Caucasian Colorings which had war with Russia. 65.000 of this lost were slavers. Although Accord Collectivities had a lot of Turkish

slavers, there were slavers who were in Russian had the most difficulties. In fact, there were some pacts which were about how behave the slavers before the war but Russians didn't respect these pacts.

The Turkish slavers' who were brought to the camps in Siberia by Russians, annoyances' began at the beginning of the tour and that would continue along the camp life. This struggle period with hunger, cold and diseases were began for Turkish slavers who were settled in the so dirty and frowzy garrisons. Some of the slavers were convicted to the life of prison during this slavery period.

Although Ottoman Empire couldn't show the correct politics at first about the Turkish slavers because of the conditions of period, it was assigned Yusuf Akçura to get information about the conditions of slavers in the next period. But Ottoman had never got correct information about the slavers who were taken in the camps of Siberia. Because of this, it hadn't showed the help needed. But there was a known real that there were help committees and companies by Muslim Nations in the cities where the slavers camps were.

When the Bolsheviks got the government in 1917, the pressure on the campa was decreased and the returning to the homeland activities of the slavers were started. But Bolshevik Revolution and the finish of war couldn't provide the freedom all of the slavers. From 65.000 Turkish slavers only 20-25.000 returned the nation. The others were wasted either on the streets or in the camps.

The orderly enrollments weren't met about the returning to the nation of slavers in the Siberian Region. It has understood from not only memories but also archives had been got that we witness to the troubles of the slavers about returning. But it has seen that the original difficulties were lived after they had returned. Some of them couldn't find their families and some of them had to prove their living. There were a dram according to the humanity in this years, and we're witnesses to this dram by the memories of Turkish slavers who got rid of slavery process.

Key Words: Slaver, Causaia, Siberia, Ottoman Empire, Russia

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	iii
ÖZET	v
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xiii
1.GİRİŞ	1
1.1. Amaç	1
1.2. Yöntem	1
2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE OSMANLI DEVLETİ	4
2.1. Sibiry Coğrafyası	9
2.2. Birinci Dünya Savaşı Esnasında Esir Hukuku	11
2.3. Kafkas Cephesi	14
2.4. Esir Kampları Tarihi	17
2.5. Esirlerin Miktarı	18
2.6. Rusya'daki Türk Esir Kampları	20
2.7. Toplama Kampları	24
2.7.1. Tiflis	24
2.7.2. Bakü Nargin Adası	26
2.8. Sibiry'a'daki Kamplar	36
2.8.1. Kozhova	36
2.8.2. Kaluga	37
2.8.3. Harkov	37
2.8.4. Tula	38
2.8.5. Rostov	39
2.8.6. Moskova	39
2.8.7. Samara	40
2.8.8. Kostroma	43
2.8.9. Makaryef	43
2.8.10. Kazan	44
2.8.11. Orenburg	44
2.8.12. Arhanjelsk	45
2.8.13. Ufa	46

2.8.14.Uralsk	46
2.8.15.Varnavin	47
2.8.16.Vetluga	48
2.8.17.İrbit	49
2.8.18.Omsk	50
2.8.19.Tomsk	50
2.8.20. Krasnoyarsk	53
2.8.21. İrkutsk	56
2.8.22. Çita	60
2.8.23.Aleksandrovski	62
2.8.24.Stretensk	62
2.8.25. Troysko Savsk	64
2.8.26.Domçirkina	65
2.8.27.Varansofsky	68
2.8.28.Zabiliski	68
2.8.29.Malaşova	69
2.8.30.Lebedof	69
2.8.31. Simbirsk	70
2.8.32. Vladivostok	71
2.9.Kamplardaki Hapishaneler	72
3.KAMPLARDAKİ KÜLTÜREL HAYAT VE BOŞ VAKİT DEĞERLENDİRME	75
3.1.Kamplardaki Türk Esirler Tarafından Çıkarılan Gazeteler	75
3.2.Kamplardaki Türk Esirler Tarafından Temin Edilen Gazeteler	79
3.3.Esirlerin Diğer Oyalanma Teknikleri (Eğitim, Kültürel ve Spor Faaliyetleri)	81
3.4.Esaret Hayatında Dini Törenler ve Milli Bayramlar	84
4.TÜRK ESİRLERİN MÜNASEBETLERİ	89
4.1.Türk Esirlerin Yabancılarla Olan Münasebetleri	89
4.2.Türk Esirlerin Tatarlarla Olan Münasebetleri	90
4.3.Rus Halkıyla Türk Esirlerin Münasebetleri	92
4.4.Türk Esirlerin Kaçma Çabalarında Ruslar	95
4.5.Türk Esirlerin Araplarla Olan Münasebetleri:	99
4.6.Kendi Aralarındaki Münasebetleri	101
4.7.Esirlerde Milli Kimlik Kavramı ve Tartışmaları	103

5.HABERLEŞME VE YARDIMLAŞMA	106
5.1.HABERLEŞME	106
5.1.1.İsveç Kızılhaçı ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki Türk Esirlerle İlgili Haberleşme Faaliyetleri	107
5.1.2.Esirlerin Aileleriyle Olan Haberleşmeleri	109
5.1.3.Mektuplar	110
5.2.YARDIMLAŞMA	115
5.2.1.Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sibirya'daki Savaş Esirlerine Yönelik Yardım Faaliyetleri	115
5.2.2.Kitap ve Gazete Yardımı	116
5.2.3.Esirlere Yapılan Nakdi Yardımlar	117
5.2.4.Hediye ve Yiyecek Paketleri Yardımı	118
5.2.5.İsveç Kızılhaçı Örgütü'nün Türk Esirler İçin Yardım Girişimleri	118
5.2.6.İsveç Kızılhaç Delegelerinin Rusya'daki Kamplar ve Esirlerle İlgili Gözlemleri	121
5.3.YERLİ HALKIN ESİRLER İÇİN YARDIM FAALİYETLERİ	124
5.3.1.Rusyalı Müslümanların Yardım Faaliyetleri	124
5.3.2.Azerbaycanlı Türklerin Yardım Faaliyetleri	124
5.3.2.1.Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ve Muhtaçlara Kömek Cemiyeti	124
5.3.2.2.Bakü Müslüman İnas (Kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi	127
5.3.2.3.Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi	127
5.3.2.4.Gence Milli Müslüman Komitesi ve Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi	129
5.3.2.5.Necat Cemiyeti	130
5.3.2.6.Safa Cemiyeti	130
5.3.2.7.Erivan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi	130
5.3.3.Tatarların Yardım Faaliyetleri	131
5.3.4.Kazan Türklerinin Yardım Faaliyetleri	133
5.4.SAĞLIK PROBLEMLERİ	135
5.4.1.Türk Esirlerin Sağlık Durumları ve Salgın Hastalıklar	135
5.4.2.Türk Esirlerin Psikolojik Rahatsızlıkları	143
5.4.3.Hastaneler ve Esirlerin Tedavi Edilme Yöntemleri	146
5.5.VEFAT VE DEFİN İŞLEMLERİ	150
5.5.1.Esir Kamplarında Oluşturulan Türk Şehitlikleri	153

6. BOLŞEVİK İHTİLALİ	155
6.1.Bolşevik İhtilali Döneminde Türk Esirleri	157
6.2.Türk Esirleri Üzerindeki Bolşevik Propagandası	159
6.3.Japonya'ya Sevk Edilen Türk Esirleri	165
6.4.Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na Göre Esirler	169
6.5.Rusya'daki Türk Savaş Esirlerinin Yurda Getirilme Faaliyetleri	170
7.SONUÇ	174
EKLER	177
KAYNAKÇA	186

KISALTMALAR

A.	:Arşiv
ATASE	:Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
Bkz.	: Bakınız
BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Çev.	: Çeviren
D.	: Dosya
DH. EUM.	: Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umûmiye Müdîriyeti
F.	: Fihrist
G.	: Gömlek
Haz.	: Hazırlayan
HR.SYS	: Hariciye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı
HR HMS İŞO	:Hariciye Nezareti Bâb-ı Ali Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
K.	: Klasör
K.A.	: Kızılay Arşivi
Nr	: Numro/Numara
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi

1. GİRİŞ

1.1. Amaç

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'yla savaştığı Kafkas Cephesi'nde esir düşmüş askerlerini araştırma konusu alan çalışmada daha çok esir kamplarının durumuna bağlı olarak esirlerin durumunun incelenmesi amaçlanmıştır.

Çalışmada Birinci Dünya Savaşı'nın genel seyri ve Kafkas Cephesi üzerinde durulduktan sonra mücadeleler sonucunda esir düşen asker sayıları belirtmeye çalışılmıştır. Daha sonraki aşamada bu esir düşen askerlerin kamplarda geçen esaret hayatları ve son olarak yurda döndürülme faaliyetleri üzerinde durulmaya çalışılmıştır. Bu esaret kampları incelenirken genel bir bölümlenme yerine mümkün olduğunca kampların tek tek incelenmesi hedeflenmiştir.

Yine çalışmada esirlerin yaşadığı dram gözler önüne serilmeye çalışılmış ve devletin içinde bulunduğu şartların elverişsiz olması nedeniyle bu insanlara gereken önem verilmediğine dikkat çekilmiştir. Amacımız her ne kadar vatani uğruna canını feda etmiş insanların yanı sıra, onlar gibi vatanını savunmaktan çekinmeyen insanların yaşadıkları acıları dile getirmektir. Ayrıca Sibirya'daki Türk vatandaşlarımızın yaşadığı sıkıntılarla ilgili çok fazla kaynağa sahip olmadığımızdan, bu döneme ışık tutmak diğer amacımızı oluşturmaktadır.

1.2.Yöntem

Araştırmamız konu gereği sınırlı bir sahayı içermektedir. Ancak yine de elde edilen kaynaklardan verimli bir şekilde istifade edilmeye gayret gösterilmiştir.

Tez çalışmasının temel kaynaklarını esaret hayatını yaşamış kişilerin hatıratları oluşturmaktadır. Ziya Yergök, Halil Ataman, Faik Tonguç, Mehmet Asaf, Hüsamettin Tuğaç, Mehmet Arif Ölçen'in yayınlanan hatıratları çalışmamız için önemli bir yer teşkil etmektedir.

Ayrıca Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kızılay Arşivi, Genelkurmay Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı Arşivi'nden ve TBMM arşivinden yararlanılmıştır. Bunun yanı sıra Rus arşivlerinden faydalanmak istenildiyse de hem imkânların kısıtlı olması hem de bu coğrafyadaki arşivlerden kaynak elde etmenin zorluğu bizi bu düşünceden vazgeçirmiştir. Yine çeşitli kütüphanelerde bulunan konuyla ilgili kaynak eserlerden faydalanma yoluna gidilmiştir.

Konuyla ilgili akademik çalışma olarak "*I. Dünya Savaşı'nda Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*" adlı yüksek lisans tezi ve "*I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*" adlı doktora tezi yazılmıştır ki bu çalışmalar yapılan araştırmamızda yol gösterici nitelikte olmuştur.

Çalışmada kullanılan kaynaklar arasında konuyla ilgili makaleler ve dönemin gazeteleri önemli bir yer teşkil etmektedir. Yine araştırma konusuyla ilgili yerli eserler taranmış, yabancı kaynaklardan çok az miktarda kaynak elde edilerek, tarafsız bir şekilde bu kaynaklar yorumlanmıştır.

Araştırma beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde Sibiryâ bölgesi tanıtılmış, Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi, savaş öncesi esirler üzerine yapılan antlaşmalar ve Kafkas Cephesi üzerinde durularak esirlerin götürülmüş oldukları kamplar hakkında bilgi verilmiştir.

İkinci bölümde esirlerin kamplardaki kültürel faaliyetleri, üçüncü bölümde Türk esirlerin kendi aralarındaki ve yabancılarla olan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Dördüncü bölümde yakalandıkları hastalıklar ve tedavileri, yapılan yardımlar ve son olarak beşinci bölümde ise Bolşevik İhtilali ve bu süreçte esirlerin durumu ve de yurda döndürülme faaliyetleri ele alınmıştır.

Bu çalışmanın zemini oluşturan Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusların eline düşen Türk esirlerin durumuyla ilgili akademik çalışmalar yetersiz kalmış ve bu konu karanlıkta kalmaya mahkûm olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı yıllarındaki durumunu

da dikkate alarak esirlerin yaşamış oldukları zorlu süreç öz bir şekilde değerlendirilmiş ve konunun aydınlatılmasına önem verilmiştir.

2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE OSMANLI DEVLETİ

Birinci Dünya Savaşı, 20. yüzyılda uluslararası yapılan savaşlardan ilki olarak yer almaktadır. Avusturya-Macaristan veliahtı Arşidük Franz Ferdinand'ın Sırbistan'ı ziyareti sırasında 28 Haziran 1914'te Saraybosna'da bir suikast sonucu öldürülmüş olması, sonraki dört yıl boyunca birkaç cephede devam edecek olan savaşın fitilini ateşlemiştir. Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere, Fransa, Rusya İmparatorluğu'nun oluşturduğu (daha sonra Sırbistan, İtalya, Yunanistan, Portekiz, Romanya ve ABD'nin katıldığı) İtilaf Devletleri, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın oluşturduğu (daha sonra Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan'ın katıldığı) İttifak Devletleri'yle savaşmıştır.¹ Gerçi savaşın devletlerin sayısı bu kadarla sınırlı kalmadığı için harp alanı oldukça genişlemiştir. Ağır çarpışmaların meydana gelmesine neden olan bu savaş, ekonomik masrafları da beraberinde getirdiği için devletler çıkmaza girmiştir.

Birinci Dünya Savaşı, son asrın en yıkıcı savaşlarından biri olmuştur. Bu savaşta 8.5milyon askerin öldüğü de kayıtlara geçmiştir. Bu rakam, önceki yüzyıllarda yapılan tüm savaşlardaki askeri can kayıplarını aşmaktadır. Bu savaşta 21 milyon kişi yaralanmış olup makineli tüfek ve gaz harbi gibi yeni silahların savaşa girmesi de savaşı çok sayıda can kaybıyla sonuçlandırmıştır. Bir günde en ağır can kaybının görüldüğü tarih olan 1 Temmuz 1916'da, yalnızca Somme'deki İngiliz Ordusu 60.000'inin üzerinde kayıp vermiştir. En çok askeri can kaybı Almanya ve Rusya'ya ait olmakla beraber, sırasıyla verilen kayıp sayısı 1.773.700 ve 1.700.000'dir. Fransa, hareketli kuvvetlerinin % 16'sını kaybetmiştir. Tarihçiler, savaşın sonucu olarak doğrudan ya da dolaylı 13 milyon silahsız insanın öldüğünü tahmin etmektedir.²

¹ Tunçay, Mete, *Siyasal Tarih (1908-1923)*, Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980, İstanbul, 1995, s. 41-44.

² Gülboy, Burak, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul, 2004, s.216-297.

Osmanlı ordusu da Birinci Dünya Savaşı'na girdiğinde 2.850.000 askere sahiptir. Savaş sonuçlandığında ise ortaya çıkan sonuç korkutucuydu: 500.000 şehit verilirken hasta, yaralı, kayıp, firar ve esir sayısının toplamı 1. 565.000'di.³

Birinci Dünya Savaşı başladığı sıralarda Osmanlı Devleti Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'ndan yeni çıkmıştır. Bu savaşlarda yenilgiye uğradığı için büyük topraklar kaybedilmiş olduğu gibi, çeşitli sorunlarla da uğraşılmak zorunda kalındığı çok açıktır. Alınan yenilgiler üzerine ordunun zayıfladığı ve siyasetteki etkisizliği de bütün açıklığıyla ortaya çıkmıştır. Bu nedenlerden dolayı Osmanlı Devleti bir yandan ordusunu düzenlemeye çalışırken bir yandan da siyasi yalnızlıktan kurtulmak için diplomatik girişimlerde bulunmaya başlamıştır.

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başında Almanya ile olan ilişkilerini geliştirmiştir. Bu dönemde Osmanlı'da yaşanan Bosna-Hersek sorunu ve Trablusgarp Savaşı Almanya'nın müttefiki olan İtalya ile Avusturya-Macaristan'ın tetiklemesiyle ortaya çıkmış ve Almanya bu duruma engel olmamıştır. Bu yüzden Osmanlı Devleti ilk başta İtilaf Devletleri ile birlikte olmak istediye de Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti aleyhine çalışan İngiltere ve Fransa tarafından bu birlikteliğe çok sıcak bakılmamıştır. Bu iki devlet güçsüz bir devletin sorumluluğunu üstlenmek ve Rusya'yı da bu anlamda üzmemişlerdir. Bu yüzden de Osmanlı Devleti'nin yıkılmasında herhangi bir sakınca olmadığına karar vermişlerdir.

O dönemde Osmanlı Devleti'nde iktidara zor kullanmak suretiyle gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti⁴ yönetiminde oldukça etkili olmuştur. Cemiyetin üyelerinden en başta Harbiye Nazırı Enver Paşa⁵ olmak üzere, Dahiliye Nazırı Talat Paşa⁶ ve Cemal Paşa⁷ da

³ Çetinkaya, Mehmet, *Vatan Yıldızlardan Uzak Mı*, İstanbul, 2011, s. 20.

⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1889 yılında İstanbul'da bulunan Askeri Tıbbiyeli beş öğrenci tarafından İttihad-ı Osmani Cemiyeti adıyla kuruldu. Bu kurucuların en ünlüleri Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo idi. Kurulan örgütün başlıca amacı, kendi aralarında toplanıp özgürlükçü yazarların yapıtlarını okumaktı. 1895 yılında ise örgütün adı Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti olarak değiştirildi. Bu cemiyet daha sonra 1908 ihtilalini hazırlayarak, II. Meşrutiyet döneminde de bazı aralıklar dışında 1918'e değin Osmanlı Devleti'ni fiilen yönetmiş olan cemiyet ve parti olarak yerini almıştır. Bkz. Akşin, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul, 2007, s.47.

⁵Enver Paşa (1881-1922): Osmanlı Devleti dönemi asker ve siyaset adamı, İttihat ve Terakki'nin en ünlü üyesidir. II. Meşrutiyet'in ilanında (1908) etkili olmuş ve Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya'nın yanında girmesinde etkili olmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrası, Almanya'nın yenilgisi ve Osmanlı'yı Sevr Antlaşması'na sürükleyen çöküşün ardından Kasım 1918'de Enver Paşa ülkeyi terk etmiştir. Bu tarihten itibaren Orta Asya'daki Türkleri Sovyetlere karşı örgütlemeye çalışmıştır. 4 Ağustos 1922 Kurban Bayramının birinci günü de Bolşevik kurşunu ile öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bademci, Ali, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, 1975, s.396.

⁶ Talat Paşa (1874-1921), Osmanlı devlet ve siyaset adamıdır. İttihat ve Terakki Fırkası önderlerindedir. 1917-1918 arasında sadrazamlık yapmıştır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında Almanya'ya gitmek zorunda kalan

Almanya taraftarı olup Üçlü İttifak'ın yanında savaşta yer almak istemişlerdir.⁸ Bir yandan da Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nın ağır bir şekilde etkisi altında olan Osmanlı Devleti, bu savaştan sonra İtilaf Devletleri arasındaki bağın daha da güçlenmesinden ve kendisi hakkındaki düşüncelerinden dolayı endişelenmiştir. Özellikle Rusya'nın, İngiltere ve Fransa'nın müttefiki olması Osmanlı'da bu devletin boğazlar üzerindeki hedeflerinden dolayı endişeyi arttırmıştır.⁹

Tüm yaşananlar karşısında Osmanlı Devleti siyasi yalnızlıktan kurtulmak istediği için, bu durum Almanya ile daha da yakınlaşmasına neden oluştururken bu yakınlaşma sonrasında Üçlü İttifak blokuna katılma teklifi ilk önce Temmuz 1914'te Avusturya'dan gelmiş, bu teklif üzerine Osmanlı Devleti ittifak için Almanya'ya başvurmuş ve iki devlet arasında ittifak görüşmeleri başlamıştır. İttifak görüşmeleri 27 Temmuz'da İstanbul'da başlamış ve 2 Ağustos 1914'de de Türk-Alman ittifakı imzalanmıştır.¹⁰

4 Ağustos 1914 günü dünya savaşı patlak verdiği zaman Osmanlı Devleti bu şekilde tarafını kesin olarak belirlemek zorunda kalmıştır. Fakat savaşın başlamasıyla birlikte, Türk-Alman ittifakının varlığını bilmeyen İtilaf Devletleri tarafından, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını sağlamak için çaba harcamak zorunda kalmıştır. Çünkü, Osmanlı Devleti tarafsız olursa Müttefikler (İtilaf Devletleri) Rusya'ya yardım edebilmek için Boğazlardan serbestçe geçebileceklerdir. Gerçekten, Osmanlı Devleti de ittifak imzalamakla beraber, hemen savaşa girmeye taraftar olmamış ve bunun için de savaşın başlaması karşısında tarafsızlığını ilan etmiştir. Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığına özellikle Rusya tarafından önem verilmiş; bu sebeple müttefikler, Osmanlı Devleti'nin savaş boyunca tarafsız kalması için bu devlet lehine bazı teşebbüslerde bulunmuşlardır. Fakat Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığa karşılık ileri sürdüğü isteklerin en hafifi sayılabilecek olan kapitülasyonların kaldırılması konusunda bile kesin bir sonuca girişmek istememişlerdir. Ege Adaları'nın tekrar Osmanlı

İttihatçı lider Talat Paşa, burada Ermeni bir terörist tarafından intikam amaçlı vurularak öldürüldü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hanioglu, M. Şükrü, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXIX, İstanbul, 2010, s.502-503.

⁷ Cemal Paşa (1872-1922), İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önder kadrosunu teşkil eden üç paşasından en yaşlı olanıdır. 1895'te Harbiye'yi bitirmiş ve Selanik 3. Ordu Komutanlığı'na atanmıştır. 1906'da İttihat ve Terakki Komitesi üyeliği yapmış, daha sonra İşkodra askeri valisi olmuş ve albaylığa terfi etmiştir. Ardından Adana ve Bağdat valilik görevini üstlenmiş, Konya İhtiyat Komutanlığı görevine atanmıştır. 1912'de Balkan Savaşlarına katılmış, 1913'te İstanbul askeri valisi olmuştur. Bahriye Nezaretinde de görev almış ve 1914'te 4. Ordu'yu komuta için Suriye'ye gönderilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'ndan Osmanlı Devleti yenik ayrılınca yurt dışına kaçmış ve Tiflis'te Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Bkz. Ahmad, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Çeviren: Nuran Yavuz, İstanbul, 2004, s.203.

⁸ Karal, Enver Ziya, *II. Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, Osmanlı Tarihi, Cilt IX, İstanbul, 1999, s.374-376.

⁹ Uçarol, Rıfat, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985, s.381.

¹⁰ Akbay, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi Ve Askeri Hazırlıkları İle İlgili Harbe Girişi*, Ankara, 2014, s.51-61.

Devleti'ne verilmesi, Mısır meselesinin çözümlenmesi gibi toprak isteklerine ise hiç yanaşmamışlardır.¹¹

Osmanlı Devleti savaş başladığında tarafsızlığını ilan ettiyse de yaşanan olaylar ve Almanya'nın çabaları Osmanlı Devleti'ni savaşa katılmaya sürüklemiştir. Bu olayların ilki, iki Alman savaş gemisinin Boğazlara sığınmasıyla başlamaktadır. Akdeniz'de İngiliz donanmasından kaçan iki Alman savaş gemisi Goeben ve Breslau Osmanlı Devleti kontrolündeki Çanakkale Boğazı'na rotalarını çevirmişler ve 11 Ağustos'ta boğazı geçerek Marmara Denizi'ne girmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin tarafsız bir devlet olarak bu gemileri himaye altına alması, yani bu gemilerin silahlarını sökmesi ve personelini de gözaltına alması gerekirdi. Fakat Almanya tarafından bu duruma karşı çıkıldığı için, Osmanlı Devleti sözde bu gemileri daha önce Almanya'dan satın almış gibi hareket etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bunun üzerine gemilere Türk bayrağı çekilmiş, Goeben'e Yavuz ve Breslau'a da Midilli adları verilerek Osmanlı donanmasına katılması sağlanmıştır.¹² Bu olay, İtilaf Devletleri'nin gözünden kaçmadıysa da Osmanlı Devleti'ni tarafsızlıktan ayırmak istemediklerinden seslerini çıkarmamışlardır. Bu olaydan sonra Osmanlı donanması, bu iki geminin komutanı olan Amiral Souchon'un komutası altına verildi ki bu durum Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasında büyük rol oynamıştır.¹³ Öte yandan Almanya da Osmanlı Devleti'ni savaşa girmeye zorlamaya başlamış, bunu özellikle Avusturya istemiştir. Çünkü Osmanlı Devleti savaşa girerse, Kafkas Cephesi'ndeki bir kısım Rus kuvvetlerini üzerine çekeceğinden, Avusturya ve Almanya'nın yükü hafifleyecektir. Osmanlı Devleti bu baskılara karşı koymaya çalışmıştır. Bu durumun ilk nedeni, seferberliğin henüz tamamlanmamış olmasıdır. İkincisi ise Bulgaristan savaşa katılmadıkça ve Romanya'nın tarafsızlığı sağlanmadıkça savaşa katılmaya niyetli olmamasıdır. Özellikle bu son sebepten dolayı, Osmanlı Devleti Bulgaristan'ı da savaşa sokmak için harekete geçtiyse de Bulgaristan, Romanya'dan çekinmiş ve onun tarafsız kalmasını istemiştir. Osmanlı Devleti Romanya'nın tarafsızlığını sağlamak için de çaba harcamış fakat Romanya tarafsızlığa yanaşmamıştır. Savaş devam ederken Marne Muharebeleriyle, Almanya'nın Fransa'yı yere serme planı suya düşmüştür. Onun için Almanya, Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için baskılarını arttırmıştır. Almanya şimdi Rusya ile esaslı bir mücadeleye girdiğine göre ve Avusturya da Rusya karşısında pek bir şey yapamadığına göre, Osmanlı Devleti'nin de Rusya'ya bir cephe açmasını istemiştir. Süreç içerisinde Osmanlı Devleti seferberliğini de tamamladığı için, elinde savaşa katılmamak

¹¹ Armaoğlu, Fahir, 20. *Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, İstanbul, 2010 s. 839-861, s. 141.

¹² Gülboy, a.g.e., s.135-136.

¹³ Tunçay,a.g.m, s. 45.

hususunda bir sebebi de kalmamıştır. Fakat yeni bir bahane bulmaktan da geri kalmamış, devletin mali durumu da iyi olmadığı için borç paraya ihtiyacı olmuştur. Almanya bunun üzerine Osmanlı Devleti'ne borç vermiştir. Lakin Osmanlı Devleti yine Almanya'yı oyalamak için uğraşmış ve Almanya bu şekilde Osmanlı Devleti için baskıda bulunurken öte yandan İstanbul'daki Alman askeri yardım heyeti de Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için çabalamıştır. Başta Harbiye Nazırı Enver Paşa olmak üzere, kabinenin bazı üyeleri de devletin savaşa girmesini istemişlerdir. Bunun sonucu olarak, Enver Paşa'nın emri ile Amiral Souchon Osmanlı donanmasını alarak 29-30 Ekim 1914 gecesini Karadeniz'e çıkmış, Odesa ve Sivastopol gibi Rus limanlarını topa tutmuştur.¹⁴ Bu olay üzerine 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da da İngiltere, Fransa; Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiş, tüm bu yaşananlar üzerine Osmanlı Devleti resmen Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir.¹⁵

Osmanlı Devleti'nin savaşa katılması İttifak grubu için büyük bir kazanç oluşturmuştur. Onun savaşa girmesiyle Avrupa'da başlayan savaş Asya kıtasına da yayılmıştır. Osmanlı Devleti savaşa girdikten sonra Cihat ilan edilerek İtilaf Devletleri himayesindeki Müslümanları onlara karşı ayaklandırmak hedeflenmiştir.¹⁶ Cihat ilanından sonra İtilaf Devletleri Irak'a asker çıkarmışlar ve ardından Çanakkale'ye saldırmışlardır. Bu arada Osmanlı da Kafkas Harekâtı'na girişmiştir. Bu yüzden Osmanlı Devleti çeşitli cephelerde çarpışmak zorunda kalmıştır.

1 Kasım 1914'te Rusya, Kuzey Kafkasya'yı işgale başlamıştır. Türk ordusu bunu ilk başta önlemiş, daha sonradan Enver Paşa Rusları arkadan çevirmek, Kars ve Batum'u alabilmek için 150.000 kişilik bir ordu ile Sarıkamış Harekâtı'na girişmiştir. Türk ordusu 22 Aralık 1914'te hücumu geçmiştir. Ancak açlık, hastalık, askerlerin uygun iklim şartlarında olmaması ve cephanenin yetersizliği planın uygulanamamasına ve 90.000 askerin kaybına sebep olmuştur. Böylece Enver Paşa'nın istediği sonuca ulaşamamıştır. Ruslar, 1915'in Mayıs ayında Van'ı ardından da Muş ve Bitlis'i ele geçirmişlerdir. Bu arada Rus donanması, Sinop'u bombalamış, 1916'da da Erzurum, Trabzon ve Erzincan'ı da almışlardır. Böylece Osmanlı Devleti bu cephede başarısız bir sonuç elde etmiş ve Doğu Anadolu'nun bir kısmı da işgal altına alınmıştır.¹⁷

¹⁴ Armaoğlu, a.g.e., s.142-143.

¹⁵ Tunçay, a.g.m.,s.44-45; Renouvin, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, İstanbul, 2004, s.237.

¹⁶ Renouvin, a.g.e., s.294.

¹⁷ Uçarol, a.g.e., s. 385-386.

Osmanlı Devleti girdiği cephe mücadelelerinde Çanakkale dışında hepsinde yenilgi olarak büyük üzüntüler yaşamıştır. Savaş yıllarında da maalesef ki Türk milleti savaşı, acıyı ve kaybı bir arada yaşamak zorunda kalmıştır. Bu dönemde sadece askerlerimiz değil onun yanında sivil esirler de işgalci devletlere kurban olarak verilmiştir.

4 yıl süren çarpışmalar 11 Kasım 1918'de durmuştur. Çağdaşlarının “Büyük Savaş” dediği savaş bitmiş ancak çarpışmaların uluslararası, siyasi, ekonomik ve sosyal alandaki çok büyük etkileri, ilerideki onlarca yıl boyunca yankılanacaktır.

2.1. Sibirya Coğrafyası

Sibirya tarihi 16. yüzyıla kadar birinci el kaynaklardan takip edilemese de hiç şüphesiz Türk tarihi ve kültürü açısından ana ocaklardan biri olarak çok önemlidir. Bölge tarih öncesi kültürlerinin beşiğidir. Birçok kültürün oluşumuna da katkıda bulunmuştur. Fakat dünya tarihinde milyonlarca insanın trajedisinde bir sürgün yeri olarak yer almıştır.¹⁸

Sibirya isminin Sabirler'den kalma bir yadigâr olduğu tezi ile Moğolca'daki “sık orman” anlamındaki “Sibir” kelimesinden geldiğini belirten görüş aynı noktada birleşmektedir. “Sibirya” kelimesi bugünkü anlamdaki coğrafya ismini “Sibir Hanlığı'nın” kurulmasından sonra almıştır.¹⁹

Hunlar ve Göktürkler devrinden beri tamamıyla Türklerin yerleşmiş olduğu bu bölge Moğolların ortaya çıkışıyla Cengiz Han'ın hâkimiyetine girmiş ve onun ölümünden sonra da Altın Orda Devleti'nin sınırları içerisinde kalmıştır. 16. Yüzyıl sonlarında Altın Orda Devleti'nin ortadan kalkmasıyla bağımsız bir devlet olarak Sibir Hanlığı ortaya çıkmıştır. Hanlığın kaderi ise Rusya'nın Kazan Hanlığını ele geçirmesiyle değişmiştir. Kazan Hanlığının düşmesi ile Rusların geniş ölçüde Türk illerinin istilası imkân dâhiline girmiştir. Rus Devleti'nin sınırları çok kısa bir zaman içerisinde Hazar Denizi kıyılarına ve Kafkaslara dayanmasına imkân verdiği gibi Ural sahasının da Rusların eline geçmesiyle Sibir ve Türkistan istikametinde Rus yayılışının önünde pek engel kalmamıştır. Rus istilası başladığı zamanda hanlığın başında bulunan Yadigâr Han'ın Rusya'ya karşı sempatik duran bir politika izlemesi ve Rusya'nın varlığını kabul etmesiyle beraber büyük bir tepki olarak karşısına

¹⁸ Kural, Orhan, *Sibirya'dan Şili'ye*, İstanbul, 1999, s. 33-35.

¹⁹ Naskali Gürsoy, Emine, *Sibirya Araştırmaları*, İstanbul, 1997, s.20-22.

Küçüm Han çıkmıştır. Cengiz soyundan geldiği düşünülen Küçüm Han ile Yadigâr Han arasında 1556 yılından itibaren mücadele başlamış ve 1563'te İrtiş Nehri üzerindeki İsker şehri ve Batı Sibir Hanlığının idaresi Küçüm Han'ın eline geçmiştir. Fakat Küçüm Han'ın Ruslarla yapılan savaşta ölmesi üzerine Sibir Hanlığı tarihe karışmış, bunun üzerine Ruslar, Sibirya'da egemenlik sağlamıştır.²⁰

Sibirya, 12 milyon 765 bin kilometre karelik yüz ölçümüne sahiptir. Bu büyük toprak parçası bütün Avrasya'nın % 40'nı meydana getirmektedir. Sibirya doğal sınırlara sahiptir; Batıda Ural dağları, kuzeyde Kars Laptev ve Doğu Sibir Denizleri, doğuda Pasifik Okyanusu, güneyde ise Kuzey Türkistan bugünkü Kazak ve Moğol bozkırları vardır.²¹ Coğrafi olarak bölge üç büyük bölgeye ayrılır: Batı Sibirya Ural'dan başlar ve Yenisey nehrine kadar olan bölgeyi, Doğu Sibirya Yenisey'den başlayıp Pasifik kıyı şeridi dağlarına kadar olan bölgeyi ve Uzak Doğu Bölümü ise Pasifik Okyanusunun kıyı bölgelerini içermektedir.

Sibirya hem ılıman hem de soğuk iklim kuşağı içindedir. Bölge Uzakdoğu dağlarıyla doğudan, Güney Sibirya'nın yüksek dağları nedeniyle güneyden, Ural ve Avrupa'nın dağları sebebiyle de batıdan Pasifik'in ılıman etkisine kapalıdır. Sadece kuzey yönüne açıktır ve buradan da soğuk hava dalgasını almaktadır. Bu nedenle Sibirya'da kışları oldukça sert geçer, ancak yazları kısa olsa da çok sıcaktır. Yağış miktarı genel anlamda çok fazla değildir; yıllık ortalama 200–300 milimetredir. Güney dağlık bölgeleri ve Pasifik Okyanusu bu genellemenin dışında tutulabilir ve yıllık 1000 milimetrenin üstünde yağış alır. Kışları yağış oldukça düşüktür, topraklar da donmuş vaziyettedir ve tarıma uygun değildir. Sadece Güneybatı Sibirya ağaçlık bozkır alanı verimli siyah toprağa sahiptir. Yine Güney Sibirya'nın doğusunda da verimli siyah toprak adacıkları az da olsa mevcuttur.²² Bunun yanında bölgede yulaf, çavdar gibi hububat da yetişmektedir. Sığır burada çok boldur. Sığırların bolluğundan dolayı tereyağı üretimi de çok fazladır.

Ob, Yenisey, Lena ve Amur gibi önemli nehirler Sibirya'nın ana kollarını oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra İndigirka, Kolima, Olenek, Hantanga, Yana diğer büyük nehirlerdendir. Bölgede fazlaca miktarda göl bulunmaktadır ve en büyüğü Baykal Gölü'dür. Bölgede bulunan su kaynakları sert iklimi dengeler ve tuzu azaltarak insanlara uygun yaşam alanı sunmaktadır. Sibirya aslında çok zengin bir bölgedir ve Rusya'nın zenginliğinin

²⁰ Şimşir, Sebahattin, *Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler*, İstanbul, 2009, s. 187-189.

²¹ Hayit, Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul, 2000, s. 26-27.

²² Topsakal, İlyas, "Türk Tarihi Açısından Sibirya'nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar)", *Turkish Studies Dergisi*, VI/1 (Kış 2011), s. 1867.

çoğunluğu bu bölgede yatmaktadır. Bitki örtüsünü ise tundra, ormanlık tundra, tayga (iğne yapraklı ormanlar) dağlık tayga ve ormanlık bozkırlar oluşturmaktadır. Tarih boyunca bu kara parçası burada yaşayanların hayat tarzlarını belirlemiştir.²³

Bölgenin kuzey kısımları ise tayga denilen ormanlarla kaplıdır. Bu ormanlar vahşi hayvanların temel yaşam alanıdır; kahverengi ayı, kurt, ren geyiği, vaşak, birçok değerli kürke sahip hayvan; sincap, Amerikan sincabı, kokarca, kır sansarı, samur v.s.büyük nehirlerde ise balık çeşidi oldukça fazladır.²⁴

Sibirya bölgesinin yer altı kaynağı da boldur. Yenisey ve Lena havzalarında zengin altın kumsalları bulunmaktadır. Yine coğrafyanın belirli bölgelerinde taş kömürü yatakları bulunmaktadır. Kaya tuzu madenleri de az değildir.²⁵ Bölgede demir, gümüş, bakır, kurşun, kalay, galen, manganez, sürme, civa, grafit, kehrüba, donuk akik, yeşim taşı, porfir gibi madenler ve kıymetli taşlar da bulunmaktadır.

Yakacak, kereste, tereyağı ve hububat bakımından Sibirya, Rusya için vazgeçilmez bir bölgedir, adeta bu ülkenin ambarı görevini üstlenmiştir.

Sibirya topraklarının soğuk ve sert iklimi bölgeye yerleşimi engellememiş, birçok kavim ve boy bu topraklarda binlerce yıl yaşamayı başarmıştır. Bölgenin nüfusu oldukça az olmasına rağmen yine de günümüzde Ruslar, Finler, Ukraynalılar ve Yakut Türkleri burada yaşamlarını sürdürmektedirler.

2.2. Birinci Dünya Savaşı Esnasında Esir Hukuku

Ülkeler arasında meydana gelmiş ya da gelecek olan savaşların bir kurala bağlanması ve savaş esirlerinin²⁶ durumunu iyileştirici tedbirler alınması gerektiği düşüncesi eski çağlardan beri var olmakla birlikte, uluslararası hukukta bu konudaki ilk ciddi adım 19. yüzyılda atılmıştır.

²³ Topsakal, a.g.m., s. 1867.

²⁴ Topsakal, a.g.m., s.1868.

²⁵ Taymas, Abdullah Battal, , *1917'den 1919'a Rus İhtilali'nden Hatıralar 1*, İstanbul, 2000, s.220.

²⁶ Savaş esiri, savaş sırasında karşı tarafça yakalanan ya da tutsak olarak tanımlanmaktadır. Savaşçı olarak tanımlanan bu kişiler, düşmanın resmi ordusuna mensup ve statüleri devletlerarası sözleşmelerle garanti altına alınmış kişiler savaş esiri sayılmaktadır. Bkz: Arslan, Nebahat Oran, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri*, İstanbul, 2008, s.33.

Bu süreç 1856 Paris Deniz Hukuku Sözleşmesi'yle başlamış Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürecek olan dönemde savaş hukuku kuralları düzenlenerek birçok antlaşma imzalanmıştır.

Savaş zamanında insanların uğradıkları felâket ve ıstıraplarını hafifletmek ve onların haysiyetlerini korumak amacıyla, uluslararası alanda önlemler alınması gerekiyordu ve savaş hukukunun insancıl bir şekle sokulması öteden beri, milletlerce gerçekleştirilmek istenilen bir gaye olarak sayılmaktadır. Bu olay sonrası bütün dünya devletleri tarafından 1864'te Birinci Cenevre Sözleşmesi imzalanmıştır. (Bu sözleşme 1865-1949 yılları arasında yürürlükte kalmıştır.) Cenevre Sözleşmeleri savaş kurbanlarının nasıl korunacağı, yaralı asker ve esirlere nasıl davranılacağı konusunu içermektedir. Yaralı ve hasta askerlerin cephedeki tedavileri, savaş esirlerinin bakım ve tedavileri, savaş sırasında sivilleri korumaya yönelik tedbirlerin alınması gerektiğini vurgulayan kuralların belirlendiği bir sözleşmedir. Savaşta artık savunmasız kişilerin yani pasif tarafın korunması hedeflenmektedir. Antlaşma yaralıların tarafsız olduğunu ve onların devletlerce korunması esas alınmıştır. Cenevre Sözleşmesi daha önce yapılmış olan antlaşmalardan ayrılmaktadır. İlk olarak daha önceki antlaşmaların aksine kalıcıdır. İkincisi sadece savaşan taraflardan ibaret olmayıp birçok devleti sorumluluk altına almıştır. Üçüncüsü ise savaş alanında görev yapan sağlık personelinin tarafsız kılması önemli bir yeniliktir.²⁷

Cenevre ve Lahey Sözleşmeleri savaş esirleri konusundaki eksiklikleri tamamlamaya çalışmıştır. Lahey Sözleşmesi 1899 yılında kabul edilmiş ve 1907 yılında genişletilerek savaş kanunları ve uluslararası hukukun temelini oluşturmuştur diyebiliriz.

Bu sözleşmeler savaşın nasıl yapılacağı, hangi türden silahların kullanılacağı, savaşta yer alacak olan tarafların tanımlanması ve savaşta saldırı yapılabilecek olan hedeflerin belirlenmesi doğrultusunda alınacak olan kuralları göstermektedir.

Savaş esirleriyle ilgili çok taraflı bir diğer antlaşma olan 18 Ekim 1907'de imzalanan 4 numaralı Lahey Sözleşmesi'dir. Bu sözleşmeye ek protokolün birinci bölümü savaş esirlerini kapsamaktadır. Aynı bölümün 4-20. maddeleri de savaş esirlerine nasıl davranılması gerektiği üzerinde durmaktadır. Yine aynı bölümün devamında yaralı ve hasta esirlerin konusuna açıklık getirilmiştir. 21. madde itibarıyla de hasta ve yaralıların tedavisi konusunda Cenevre

²⁷ Uygur, Tülin, *I. Dünya Savaşı'nda Esir Türkler*, İstanbul, 2014, s. 58.

Sözleşmesi esas alınmıştır.²⁸ Kara savaş hukukuna yönelik yaptığı düzenlemeye dayanarak Lahey Sözleşmesi sivil halk üzerinde işgal makamlarının yetkisini sınırlandırmıştır. 46. maddesi gereğince de sivil halkın aile şerefi, haklar, dini inançlarına saygı gösterileceği ibaresi kabul edilmiştir.²⁹

Cenevre ve Lahey birbirine paralel olarak ortaya çıkan uluslararası hukuk sistemini gelişmesine katkı sağlayan sözleşmelerdir. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında her iki sisteme başvuru yapılmış olsa dahi her iki sistemin de yetersiz kaldığı görülmüştür.

Savaş esirleri son derecede elverişsiz şartlarda kamplara sevk edilmiş; soğuk, açlık, hastalık gibi tedbir alınacak sorunlarla baş başa bırakılmışlardır.

Bu dönemde Osmanlı Hükümeti de savaş esirleri üzerine 1914'te Üsera Talimatnamesi'ni yayımlamış ve bu talimatnamede esirlerin haklarını, onlara uygulanacak muamelenin nasıl olması gerektiğini vurgulamıştır. Sevk, idare, yeme içme, ayrıcalıklar, genel izinler, disiplin hususları, esir komisyonları başlıkları altında yirmi sekiz maddeden oluşmuştur. Bu talimatname Lahey Sözleşmesi'ne göre düzenlenmiş ve gerekli makamlara ulaştırılmıştır.³⁰

Birinci Dünya Savaşı sırasında bu düzenlemelerin yetersiz kalması üzerine 1929 Cenevre Sözleşmesi ile savaş esirleri konusuna tamamlayıcı bazı tedbirler alınmıştır. 2. Dünya Savaşı'nda da bu sözleşmenin birçok alanda gözden geçirilmesi üzerine 12 Ağustos 1949 Cenevre Sözleşmesi bu konudaki en kapsamlı düzenleme olmuştur. Fakat bu dönemde milletlerarası ilişkilerde hala hukuk yerine kuvvetler dengesinin hakim olması 1949 Cenevre Sözleşmesi'nin gerçek anlamda uygulanmasını önlemiştir.

9 Aralık 1949'da bütün dünya devletleri tarafından imzalanmış bulunan ve birkaç ay sonra yürürlüğe girecek olan Cenevre Sözleşmeleri, bugünkü harp hukukunun temellerini teşkil etmektedir. İnsanlık için de savaş ihtimali olduğu sürece, bu türden sözleşmelerin önemi her zaman olacak ve korunacaktır.

²⁸ Uygur, a.g.e., s. 60.

²⁹ Özsoy, Şule, "İnsancıl Hukukun Gelişimi", *İnsan Hakları Yıllığı*, Cilt 19-20, 1997-1998, s.112.

³⁰ Arslan, a.g.e., s. 47-61.

2.3. Kafkas Cephesi

Kafkas Cephesi, Birinci Dünya Savaşı'nın önemli muharebe alanlarından biri olarak anılmakla birlikte Türk ordusu bakımından ağır kayıplara yol açan ve tam bir felaketle sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı ile de hatırlanmaktadır.

Kasım 1914'te Rus ordusunun sınırı geçmesiyle Kafkas Cephesi'ndeki harekât başlamıştır. Cephede Türk ordusuna ait 3. Ordu savaşmaktadır. 1 Kasım'da sınırı geçerek Erzurum yönünde ilerleyen Ruslar, 7-12 Kasım 1914 tarihlerinde yapılan Köprüköy ve Azap Muharebeleri'ni kaybetmişler ve geri çekilmek zorunda kalmışlardır.³¹ Rusların yenilgisi Türk basınında son derece olumlu bir hava yaratmıştır. 16 Kasım'da Sabah ve 19 Kasım'da İkdâm gazetelerinde büyük oranda Rus mücadelesini konu alan yazılara yer verilmiştir. Gazetelerde, halkın moralini yükseltecek haberlere ağırlık verilmiştir. Sabah gazetesi Türk birliklerinin Rusya içerisine girdiklerinden şiddetli muharebe sonrası Ruslara ait yüz esir ve iki cebel topunun ele geçirildiğini yayınlamıştır.³² İkdâm gazetesinde de Ruslara ait çok miktarda tüfek, erzak ve esirin ele geçirildiği belirtilmiştir.³³

3. Ordu daha sonra Rus taarruzunu önleyebilmek adına elverişli bir bölgeye toplanarak geri çekilmiştir. Enver Paşa, Almanların da etkisiyle Kafkas Cephesi'nde Rus kuvvetlerini yok edebilmek adına taarruza karar vermiş ve bu amaçla 14 Aralık 1914'te Köprüköy'e gelmiştir. Enver Paşa kış şartlarını göz önünde bulundurmamış ve 22 Aralık 1914'te taarruz emrini vermiştir. Bölgenin tamamen karlarla örtülü olması, dağlık bir arazide bulunulması, günün şartları doğrultusunda kış donanımından yoksun olan 3. Ordu için bu taarruz oldukça riskli olmuştur.³⁴ Sonuç itibarıyla de çoğu Türk askeri bölgede donarak ölmüş ve Sarıkamış'a girebilen bir avuç Türk askeri de Ruslar tarafından geri püskürtülmüştür. Bu olay sonrası Ruslara, Doğu Anadolu'nun kapıları açılmıştır. Sonuçta, birçok Türk, Rusların eline esir olarak düşmüştür. Yaşanan gelişmeler Rus gazeteleri tarafından büyük bir başarı olarak kaleme alınmış ve 22 Aralık 1914'te yayınlanan Russkiy İnvâlid gazetesi tarafından Kafkas Ordusu Karargâhı'ndan başlığı altında şöyle aktarılmıştır:

"19 Aralık günü Sarıkamış bölgesinde mücadele çok sıcak ve bizim için görebilir bir başarı ile yürüdü. Düşman inatla savaştı, ama bizim yiğit askerlerimiz mücadelede Türklerin

³¹ *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Cilt I, Ankara, 1993, s.111-204.

³² Sabah, 3 Teşrin-i Sani 1330/ 16 Kasım 1914, Nr: 9039.

³³ İkdâm, 6 Teşrin-i Sani 1330/ 19 Kasım 1914, Nr: 6375.

³⁴ Arslan, a.g.e., s. 27.

501. Alay komutanını ve 15 subayını esir etti, 6 top ve 14 makineli tüfek paketleri ele geçirildi. Genel olarak, yaklaşık 5 bin Türk esir düştü. Bunların arasında 40 subay ve birkaç doktor var. 20 Aralık savaş devam ediyor. Askerlerimizin aldığı dağ geçitlerinin birinde 3 tane Türk makineli tüfeği ve 700'den fazla esir ele geçirildi. Başka bir noktada, ünlü Kafkas alayları birliği süngülerle Türk birliğini yendi ve bir hayli silah ele geçirdi. Askerimiz 10.000 fit kadar yüksekte, son derece zor şartlar altında ve derin karda şiddetli soğğun altında savaşıyorsa bile, morali iyi ve mücadeleyi devam etmeye hazırdır. Sarıkamış Muharebesi 20 Aralık'ta tüm gün ve 21 Aralık gecesinin bir kısmında devam etti. Türkiye ordusunda büyük kayıplar yaşanıyor.”³⁵

3 Ocak 1915 tarihinde yayınlanan bir diğer Rus gazetesi Novoye Vremya'ya göre Kafkas Cephesi'nde savaşan Türklerin esir olmalarıyla ilgili şöyle bir haber çıkmıştır:

“Yılbaşının gelmesi yeni fetihlerle damgasını vurdu. Karaorgan ve Oltu yönünde son iki günde alınan esirlerin sayısı çok büyüktür. Tüm bölgelerde askerimiz tarafından bastırılan Türklerin geri çekilimi kaçışa benziyor. Hep aynı tablo gözükmektedir: bizim ateşimizden sağ kurtulan aç ve bitkin düşman birlikleri teslim olmaktadır, yalvararak, ilk önce yemek verilmesini istiyorlar. Esirler yorgunluk ve açlıktan kendilerini ayakları üzerinde zor tutuyorlar. Subaylar, silah bırakıp Ruslara teslim olmak isteyen askeri durduramadıklarından çok kederlidirler. Bizim izci askerler birkaç kez cephe sınırına kendi mutfaklarını çıkardılar, sıcak yemek kokusu alan Türkler hemen kavgayı bırakıp teslim oluyor.”³⁶

Rus gazeteleri tarafından bu haberler yayınlanırken Osmanlı da ise savaşın cephelerde yaşanan hezimetin duyulmasını engelleyen sansür sistemiyle gazetelerde her gün zafer haberlerinin yer alması sağlanmış, cephelerdeki durum sadece halktan değil, devlet yönetiminden de gizlenmiştir. Bu duruma dikkat çeken bir nokta da 3 Ocak 1915 tarihinden itibaren Kafkas Cephesi'nden söz edilmeyişidir.³⁷

1915 yılının Nisan ayında Ruslar Tortum bölgesinden taarruza geçmişlerdir. Bu sırada Van'daki Ermeniler isyan ederek, Türk ordusunu geriden vurmaya başlamıştır.³⁸ Bu yüzden Osmanlı Devleti Ermeniler için yasa çıkartarak onları göç ettirmiş ve bölgedeki ordunun

³⁵ Russkiy İnvaid, 22 Aralık 1914, Nr: 298.

³⁶ Novoye Vremya, 3 Ocak 1915, Nr:13941.

³⁷ Sönmez Bingür ve Yıldız Reyhan, *Ateşe Dönen Dünya Sarıkamış*, İstanbul, 2011, s. 253-255.

³⁸ İlter, Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, (Yayına Hazırlayan: Zekeriya Türkmen ve Elmas Çelik) Ankara, 2007, s.38.

güvenliğini sağlamak istemiştir. Tortum Muharebeleri'nde Türk ordusu Ruslara karşı başarı sağladıysa da Malazgirt bölgesinde Türk ordusu Ruslara yenilerek Van şehrini kaybetmiştir.³⁹

1915 yılının sonlarına doğru Ruslar, asker sayısını arttırmış ve 700.000'e çıkarmıştır. 3. Ordu ise sadece 64.000 kişiden oluşmaktadır. Türklerin yardım almasına fırsat vermeyen Ruslar 11 Ocak 1916'da Köprüköy-Erzurum hattından saldırıya geçmiştir. Bu savaş sonrası Türk ordusu büyük bir yenilgi almış ve 16 Şubat 1916'da Kars yönünden Erzurum'a giren Ruslar bu şehri ele geçirmişlerdir.⁴⁰ Hemen ardından 17 Şubat 1917'de Muş kaybedilmiştir. Türk ordusu Erzincan yönünde geri çekilmiştir. Bu olaylar üzerine Ruslar, bölgedeki işgal hareketlerini arttırmışlar ve Trabzon, Erzincan, Tirebolu, Aşkale, Bayburt, Bitlis bölgelerini de ele geçirmiştir.⁴¹ Fakat 1917 yılında Rusya'da çıkan ihtilal nedeniyle, Bolşevik rejimi savaştan çekilme kararı almıştır.

Kafkas Cephesi'nde verilen kayıplar oldukça fazladır. 1914 yılı Kasım ayında Köprüköy Muharebeleri'nde Türk ordusu 7.000 kayıp vermiştir ki bunların çoğunluğunu esir Türkler oluşturmaktadır. Yine Sarıkamış Harekâtı'nda 15.000 Türk esiri Rusların eline geçmiştir. 1915 yılının Temmuz ayında Malazgirt'te 6.000, Erzurum'da 6.500, Köprüköy Muharebeleri'nde 5.000, 1916 Temmuz ayında Bayburt, Kelkit, Erzincan'da 17.000 Türk askerini Ruslar esir almıştır. Yine 1916 yılının Temmuz ayında Erzincan-Erzurum hattında yapılan savaşlarda 3.000 esir Ruslara bırakılmıştır.⁴²

Sonuç olarak Ruslarla yapılan savaşlarda 200.000 civarında Türk kaybının olduğu tahmin edilmektedir. Bunun 60.000'i Rusya'daki esir Türklerin sayısı olduğu Kızılay Cemiyeti tarafından bildirilmiştir. Geri kalanını ise şehit, yaralı ve kayıplar oluşturmaktadır.⁴³

³⁹ Tunçay, a.g.m., s.48.

⁴⁰ Taşkiran, Cemalettin, *1. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri Ana Ben Ölmedim*, İstanbul, 2001, s. 26.

⁴¹ *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, Cilt II, 1993, s. 10-11, 113-136; Sarısamam, Sadık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Ankara, 1999, s. 67.

⁴² Taşkiran, a.g.e., s. 26-27.

⁴³ Çapa, Mesut, *Kızılay Hilali Ahmer Cemiyeti:1914-1925*, Ankara, 2010, s. 111-112; Vitality Poznahirev'in araştırmalarına göre ise savaş sırasında Ruslar tarafından alınan Türk esirlerin toplam sayısı yaklaşık 64.500'dir. Poznahirev, bunun %12-15'inin (yaklaşık 8-10 bin kişi) sivil olduğunu belirtmektedir. Ancak, pek çok kayıta siviller belirtilmediğinden sivil ve askeri esir sayılarının kesin olmadığını vurgulamaktadır. Geniş bilgi için bkz. Poznahirev, Vitality, *1914-1924 Yılları Arasında Rusya'daki Asker ve Sivil Savaş Esirleri: Belgeler, Gerçekler, Araştırmalar*, St.Petersburg, 2014, s.56.

2.4.Esir Kampları Tarihi

Esir kampları kuruluşu itibariyle Çarlık Rusyası'na dayanmakla birlikte, Sovyet Rusya döneminde de kullanılmıştır. Bu kamplarda bulunan esirlerden ülkenin çeşitli alt yapı ve ihtiyacı olan pek çok alanında yararlanılma yoluna gidilmiştir.

17. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan Çarlık Rusyası, Avrupa Devleti olabilmek için ekonomik anlamda birçok yatırımda bulunmuştur. Bu yatırımların içinde de en önemlisi olarak görülen hammadde açısından zengin olan Sibiry'a'nın endüstri bölgesi haline getirilmesiydi. Bu yatırımlar ile esir kampları arasındaki bağ güçlenmiş ve bu kamplar ortaya çıkmıştır.

Esir kamplarının kuruluş nedenleri başlıca ekonomik ve siyasi nedenler üzerinde toplanabilir. 1917-1921 yılları arasındaki savaş döneminde Sovyet Rusya, çıkan Bolşevik İhtilali'nden dolayı sanayisi mahvolmuş, ekonomik hayat durmuş, çeşitli halklarında milli direniş hareketlerinin olduğu bir ülke halini almıştır.

1917 yılında meydana gelen Bolşevik İhtilali, Sovyet Rusya içinde birçok kötü olayların başlangıcı ve yaşanacak olan buhranların doğmasına zemin oluşturmuştur. Daha çok bu buhranlar ekonomik alanda yaşanacaktır. Sanayi malları üretimi durmuş, fabrikalar, imalathaneler iflas bayrağını çekmiş ve bunların yanı sıra ülkede beyaz-kızıl çatışması devam etmiştir. Yeni rejimi yerleştirebilmek adına milyonlarca insan ölmüş, her yer kan gölüne dönmüştür.

Yine bu dönemde para değeri düşerek enflasyon yükselmiş, köylü ürettiği gıdayı satamaz hale gelmiştir. Bu durum üzerine yönetim köylünün ürettiği malları zorla almaya ve özel mülkiyeti devletleştirmeye başlamıştır. Bu durum ülkede kıtlık yaşanmasına sebep olmuştur. Kıtlığın sebebi olarak Kızıl İhtilalciler görülmüş ve bu yüzden halk isyana başlamıştır.⁴⁴

Bu olanlar yaşanırken o dönem Rusya'nın başında bulunan Lenin NEP'i (Yeni Ekonomik Politika) benimsemiştir. Lenin, yeni rejimi benimsenmesi açısından da bu politikayı seçmiştir.

⁴⁴Hablemitoğlu, Necip, *Sovyet Rusya'da Devlet Terörü*, İstanbul, 2004, s. 17-20.

NEP sayesinde Rus ekonomisi çöküşten kurtarılmak istenilmiştir. Bu politikaya göre; bazı özel işletmelere izin verilerek NEP sayesinde küçük işletmelerin kapitalizmde olduğu gibi kâr elde etme mantığıyla devam etmesini içeren politikada sosyalist devlet, bankaları, büyük sanayi kuruluşlarını ve dış ticareti tekel olarak kontrol etmeye devam etmiştir. Yine politikayla köylülerden zorla alınan fazla tarımsal ürün alımı durdurulmuş, bunun yerine ürün üzerinden vergi alınmaya başlanmıştır. Bu politikada en dikkat çeken durum tarımsal ürün zor alımına son verilmesidir. Köylülerin ürünlerini pazarda satmalarına ve isteyenlerin küçük işletme açmasına izin verilmiştir. Para tekrar değer kazanmış ve işçi maaşları da ödenmeye başlanmıştır. İşçilere sendika hakları verilerek çalışma saatleri azaltılmıştır. NEP politikası görünüşte olumlu bir yapılandırma gibi düşünülse de aslında Sovyet Rusya iktidarının güçlenmesi için ortaya atılan bir taktiktir. 1928'lere kadar devam edecek olan bu süreç başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu durum ölüm kamplarının oluşmasında ekonomik nedenlerin başında gelmektedir.

Ölüm kamplarının oluşmasında etken olan diğer bir sebepte siyasi nedenlerdir. Yeni rejimi halka benimsetebilmek ve Çarlık Rusyası'nın izlerini tarihten silebilmek için 1917'de olağanüstü komisyon (Gizli Polis Teşkilatı) kurulmuştur. Bu teşkilat ÇEKA adıyla duyulmuştur. Çarlık Rusyası döneminin gizli polis teşkilatı olan Okhrana, ihtilalden sonra ÇEKA adıyla varlığını sürdürmüştür.⁴⁵ Bu dönemde yine Sovyet iktidarı halkın gözünü boyamak için onlara sözde kendi hayatlarını yaşamaları için imkân vermeye hazır olduklarını bildirmiştir.

Bu yaşanan olaylar ve olayların sebepleri Sibirya'da ölüm kamplarının oluşmasında etkindir. Bu kamplara rejim karşıtı Rusya halkı ve de savaş esirleri yerleştirilmiştir.

2.5. Esirlerin Miktarı

1917 yılına kadar Rusya'da ne kadar Türk savaş esiri olduğuna dair ne Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin ne de Harbiye Nezareti'nin elinde resmi bir kayıt yoktur. Fakat yine de yapılan tahminlerle Rusya'da 60-70 bin civarında Türk esirinin bulunduğu düşünülmekteydi.⁴⁶

⁴⁵Hablemitoğlu, a.g.e., s. 24-25.

⁴⁶ Rusya Üserası Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Dersaadet, 1335/1919, s.2.

Yusuf Akçura,⁴⁷ Rusya'da yaşanan rejim değişikliği sonrasında ortaya çıkan karışıklık sebebiyle yönetimde yaşanan idari boşluk, haberleşme faaliyetlerinin imkânsızlığı, tutulan çizelgelerin güvenilir olmaması gibi sebeplerden dolayı Türk esirlerin gerçek sayılarına ulaşmakta yaşadığı zorlukları anlatarak⁴⁸, bölgede tahminlerine dayalı olarak 60 bin civarında Türk esirin bulunduğunu Hilal-i Ahmer Cemiyeti Harp Encümenliği'ne bildirmiş olsa da Yusuf Akçura'nın raporuna göre Rusya'da bulunan Türk esirlerin sayısı için şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır:

Kafkasya	20.000
Sovyetler Cumhuriyeti	10.000
Ukrayna	5.000
Sibirya	10.000
Toplam	45.000⁴⁹

⁴⁷Yusuf Akçura (1876-1935): 2 Aralık 1876'da Kazan'ın Simbir şehrinde doğdu. Babası çuha fabrikası sahibi Hasan Bey, annesi Bibi Kamer Banu'dur. Babasının ölümü üzerine annesi ile İstanbul'a göç etmek zorunda kaldı. (1883) Harbiyeyi bitirdikten sonra Erkan-ı Harp sınıfına ayrıldıysa da Jön Türklerle ilgisi bulunduğu gerekçesiyle tevkif edildi.(1896).1899'da Paris'e giderek siyaset bilgileri okuluna kaydoldu. 1903'de tahsilini tamamladıktan sonra Kazan'a döndü. Burada Üç Tarz-ı Siyaset makalesini kaleme aldı ve yayınlanmak üzere Mısır'da çıkan "Türk Gazetesi"ne gönderdi.(1904) İL Meşrutiyetin ilanına kadar Kazan'da kalarak çeşitli gazetelerde çıkan yazılarıyla Rusya Türklerinin mücadelelerine iştirak ettiği gibi, oradaki bazı siyasi ve kültürel hareketlere katılarak "Cedidciler" arasında yer aldı. II. Meşrutiyet ilan edilince İstanbul'a geldi (1908). Akçura'nın İstanbul'daki çalışmalarının başlıcaları bu yıllarda faaliyete geçen Türkçülükle ilgili derneklerin hemen hepsinin kurucuları içinde yer almasıdır. Bilhassa "Türk Yurdu Cemiyeti"nin yayın organı olan ve 1911-1917 yılları arasında müdürlüğünü yaptığı "Türk Yurdu Dergisi"ndeki faaliyetleri dikkat çeker. Rusya'daki Müslüman Türk-Tatar halklarının Koruma Komitesi üyesi sıfatıyla İsviçre' deki Milletler Konferansı'na katıldı. 1917-1919 yılları arasında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti Murahhası olarak Batı Avrupa ülkeleriyle Rusya'da bulundu. Milli Mücadele'ye katılmak üzere 1920 yılı Mart ayında İstanbul'dan ayrılarak Anadolu'ya geçti. Cumhuriyet'in ilanından sonra da Atatürk'ün yakın çevresinde yer aldı. Yusuf Akçura İstanbul mebusu olarak meclise girdi. 1932'de Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti (Türk Tarih Kurumu) başkanlığına seçildi. İstanbul Üniversitesi'nde Yakınçağ Siyasi Tarihi profesörü oldu (1934). 11 Mart 1935'de öldü. Akçura, Yusuf, *Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul, 2014, s. 15-25.

⁴⁸ Osmanlı üserasını aramak için 3 Ağustos 1918'de Kazan şehrinin hastanelerini dolaştım. Kazan'da Osmanlı üserasından kaç hastanın olduğunu bilen resmi makamı hiç kimseye rastlamadım. Her hastaneye milliyet ayırmaksızın esirler sadece isimleri kaydolunup, mensup oldukları orduların işaretine bile lüzum görülmeden yatırılmıştı. İsimler de yanlış yazıldığından doğru bir bilgi almak zordu. Hastanelerin koşullarını dolaşarak içinizde Türk neferi var mı diye bağırımdan başka çare yoktu. Bizde bu usule başvurduk.Yusuf Akçura Bey'in Raporu, s.41.

⁴⁹ Yusuf Akçura Bey'in Raporu, s. 92.;Kutlu, ag.t., s. 11.

Tabloya göre Rusya'da bulunan esirlerin sayısı toplamda 45 bin olarak ifade edilmektedir ki bu bilginin doğru olma olasılığı diğer bilgilerle kıyaslandığında oldukça yüksektir. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin Moskova Büyükelçisi olan Galip Kemal Söylemezoğlu da Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra Rusya'daki askeri esirlerin sayısını 40 bin civarında olduğunu belirtmiştir. Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne yazılan 15 Mayıs 1918 tarihli tezkireyle Rusya'da 2398'i subay (12'si imam, 90'ı doktor), 45287'si er olmak üzere 47.685 askeri esir bulunduğu bildirilmiştir.⁵⁰

Bu bilgiler ışığında şu sonuca varılmaktadır ki Rusların eline düşen Türk esirlerin miktarı aslında 60-65 bin civarındadır. Fakat yolculuk esnasında ve kamp sürecinde yaşanan zorluklar karşısında Türklerin büyük bir çoğunluğunun vefat ettiği düşünülebilir.

2.6.Rusya'daki Türk Esir Kampları

Birinci Dünya Savaşı'nın önemli savaş alanlarından biri olan Kafkasya Cephesi genellikle Türk ordusu bakımından çok ağır kayıplara yol açan ve acıyla sonuçlanan Sarıkamış Harekâtı ya da faciası olarak hatırlanmaktadır. Savaşın son yılında Enver Paşa, Bolşevik İhtilali sonrasında gelişmelerden de yararlanarak Bakü'ye kadar ulaşabildiyse de kısa bir süre sonra savaşın gidişatının bir sonucu olarak Mondros Ateşkes Antlaşması imzalanıp ilgili madde gereğince Türk ordusunun 1914 sınırlarına çekilmesinden dolayı Kafkas Cephesi'nde savaşın son yılındaki kazançlar kesin bir neticeye ulaşmamış ve Sarıkamış Faciası'nın izlerini hafızalardan silmemiştir. Kafkas Cephesi deyince Sarıkamış'ın akla gelmesi bundan dolayı olduğu düşünülebilir.⁵¹ Bu savaşta binlerce askerin şehit olmasının yanı sıra birçok Türk vatandaşı da Rusların eline mahkûm edilmiştir.

Esaretin getirmiş olduğu şok etkisi üzerine bazı esirleri içe kapanmaya iterken, bazıları ise esaret hayatına psikolojik olarak hazırlanmıştır. Kafkas Cephesi'nde esir alınan Türk askerleri, ilk önce en yakın cephe komutanlığında gerekli işlemleri yaptırdıktan sonra toplama merkezlerine nakledilmiştir. Ruslar, Erzurum, Tiflis ve Nargin Adası'nı cephelerden aldıkları esirler için toplama kampı olarak kullanmışlardır. İlk önce Erzurum'a getirilen esirler daha sonra Sarıkamış Hamamlı Karantina Merkezi'ne ve Kars Satılmış Gedik Karantina

⁵⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR HMŞ İŞO 54/4-4;Kutlu, a.g.t., s.12.

⁵¹ Keleşyılmaz, Vahdet, "Kafkas Harekâtı'nın Perde Arkası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI Sayı 47, Temmuz 2000, s.367.

Merkezi'ne alınmışlardır.⁵²Bunlar aslında Rusların kullandığı geçici kamplardır. Toplama kampları iki amaca hizmet etmiştir. Birincisi, trenlere birlikte bindirilip daimi kamplara gönderilmek üzere yeterince sayıda esirin toplanmasını sağlamıştır. İkincisi ise, her zaman açık bir şekilde dile getirilmese de toplama kampları karantina işlevini de görmüştür. Esirler başkalarının arasına karışacakları daha büyük kamplara gönderilmeden önce, herhangi bir hastalığın çıkışını görmeye yetecek kadar uzunca bir müddet toplama kamplarında tutulmuşlardır.

Ancak savaşlar devam ederken esirlerin Tiflis ve Bakü gibi toplama kamplarına getirilmesi, daha sonra Çarlık yönetiminde ciddi bir rahatsızlık yaratmıştır. Bunun sebebi de Kafkas halkının önemli bir kısmının dini ve etnik açıdan esir düşen Türklerle aynı kökten olması idi. Bu yüzden Çarlık yönetimi, kötü durumdaki Türk esirlerin halkın üzerinde bırakacağı tesiri de göz önünde tutarak, esir kamplarını özellikle halkın dikkatlerinden uzak, herhangi bir irtibat riski olmayan yerlerde kurmaya karar vermiştir.

Bu yüzden de toplama kamplarından sonra esirler sık sık kamp değiştirmek zorunda kalmışlardır. Petrovsk, Armavir, Batum, Gori, Vladikafkas-Ordjonikidze, Maytop, Bielaritzenkaya, Tuays, Kiev (Ukrayna), Harkov (Ukrayna), Dnepra-Petrovsk (Ukrayna), Ekatarinador (Ukrayna), Kaleskur (Ukrayna), Yuzovka (Ukrayna), Donetsk (Ukrayna), Moskova, Petrograd, Tambov, Varonej, Nijni-Novgorod, Gorki, Penza, Tula, Kalagula, Arkhangelsk, Ufa, Kazan, Orenburg, Saratov, Ulyanovsk-Simbirsk, Azorkey, Anapa, Beltesensky-Karsk, Çoklamya, Semipaletinsk, Samara-Kurbişev, Nijninovograd, Troitzki, Orenburg, Taşkent, Omsk, Tomsk, Çita, İrkutsk, İrkorksk, İrkutak, Nijni, Udinsk, Ekatarinburg, Stretensk, Vladivostok, Nikolskussurisyk, Haborovsk, Verhneyudinsk-Ulan, Ude, Çelyabinsk, Topolsk, Sepaskay, Park, İstep, Tiflis, Totma, Vaoriba (Mançuri hududu yakınlarında), Varnavin, Venonikolaysk, Volog, Avetschkaja (Çalışma Kampı), Balaschneja (Çalışma Kampı), Derschanelja (Çalışma Kampı), Nierderemaunaja (Çalışma Kampı), Armavir (Çalışma Kampı), Twerskaja (Çalışma Kampı) Simbirsky,⁵³ İşim, Nikolsy, Novonikolavesk, Krasnoyarsk,⁵⁴ Graynaski-Provariçka, Yakutsk,⁵⁵ Skotof,⁵⁶ Strawropol

⁵²Üner, Merve, *Kafkas Cephesi'nde Rusların Eline Düşen Türkler*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2012, s.55.

⁵³ Karal Akgün Seçil ve Uluğtekin Murat, *Birinci Dünya Savaşı'nda İskandinavya'dan Sibirya'ya Hilal-i Ahmer Hizmetinde Akçuraoğlu Yusuf*, Ankara, 2009, s:28-185.

⁵⁴Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),D.744, G.51-55, Fon kot:30.18.1.1, Yer No:17.80.20.

⁵⁵BOA.,DH. Emniyeti Umumiyeti Müdüriyeti 5. Şube (EUM.), D.20, G.35-05 Rebiülevvel 1334 (Ocak-Şubat 1916).

⁵⁶BOA., DH. EUM.5.Şb. D.42, G.26-12 Zilkade 1335 (Ağustos- Eylül 1917).

Kışlası (Çalışma Kampı), Strawropol Büyük Kışla (Çalışma Kampı), Strawropol-Petrofskaya (Demiryolu Çalışma Kampı), Strawropol İstasyon Çalışma Kampı, Hazar Denizi Tankın Adası⁵⁷, Viladiyostok-Eskoto Kasabası, Viladiyostok-Nikolsky Viladiyostok-Pervriçka, Vetluga Esir Kampı, Dauria (Sibirya İrkutsk civarında), Brezofka, Park, Haborovsky, Harbin, Mançurya, Kesita, (Çin hududu yakınında), Kahta (Moğol hududu yakınında), Troysko Savsk (Moğol hududu yakınında), Manarya (Moğolistan hududunda), Daurya (Moğolistan hududunda), Haylar (Moğolistan hududunda), Kansk (İrkuç civarında),⁵⁸ Astrahan-Çurniyar Ryazan, Rostov,⁵⁹ Perm, İrbit, Kostruma,⁶⁰ Makaryef, Arhanjelsk⁶¹ Veyatka,⁶² Yensesky, Kaluga, Uralsk, Kozohova, Domçirkina,Zabiliskidom,Varansofsky, Malaşovadom,⁶³ Simbirsk⁶⁴, İrbit, Lebedof⁶⁵, Barnaul, Kapal (Kırgızistan'da Türk, Avusturyalı ve Alman sivil esirler için), Sahran (Kırgızistan'da sivil esirler için)⁶⁶ bölgelerine götürülmüşlerdir.

Ayrıca oluşturulan kamplar bu kadarla da sınırlı değildir. Askeri esirlerin dışında birçok sivil Türk vatandaşı da Rusya'da esir bulunmaktadır. Bunlar daha çok limanlarda hamal, hızarhanelerhanelerde,⁶⁷ deri fabrikalarında, fırınlarda, pastanelerde işçi olarak çalışmaktaydılar.⁶⁸ 31 Temmuz 1918'de Danimarka Kızılhaç Heyeti'nin Rusya'daki Türk esirleriyle ilgili yayınladığı raporda Türk esirlerinin çalıştırıldığı kamplar ve esirlerin sayıları ise aşağıdaki tabloda şöyle belirtilmiştir:

⁵⁷BOA., DH. EUM.5.Şb.D.32, G.18-09 Rebiülevvel 1335 Aralık-Ocak 1917).

⁵⁸ Hasan Basri Efendi, *Bir Gemi Kâtibinin Esaret Hatıraları*, (Yayına Haz: Bedrettin Görgün), İstanbul, 2009, s.15.

⁵⁹ Erdoğan, Fahrettin, *Türk Ellinde Hatıralarım*, Ankara, 2007, s.59.

⁶⁰ Bakar, Bülent, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'ya Esir Düşen Türk Askerleri: Rusya'daki Üseramız Hakkında Ma'lûmât", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 179, Mart-Nisan 2009, s. 99.

⁶¹ Ataman, Halil, *Harp Ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibirya'ya*, İstanbul, 2014, s.139-150.

⁶² Hiçyılmaz, Ergun, *Esir Kampları Bana Biraz Hürriyet Yollar Mısın?*, İstanbul, 2010, s:41.

⁶³ Asaf, Mehmet, *Mehmet Asaf Bey'in Hatıraları Sarıkamış'tan Volga Kıyılarına*, (Yayına Haz: Murat Cebecioğlu), Ankara, 1994, s. 130-180.

⁶⁴ Çapa, ag.e., s. 617.

⁶⁵ Taşer, Mustafa Fevzi, *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, (Yayına Haz: Eftal Şükrü Batmaz), Ankara, 2000, s.66-70.

⁶⁶ Hikmet Bey, Adil, *Asya'da Beş Türk*, (Çev:Yusuf Gedikli), İstanbul, 2012, s:160-185.

⁶⁷ Hızarhane, kerestecilik. Bkz. Türk Dil Kurumu.

⁶⁸ Poznahnev Vitaliy- Sibgatullına Alfina, "Birinci Dünya Savaşı Sırasında Rusya'daki Sivil Osmanlı Esirleri", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 26, Aralık 2015, s.64.

Çizelge 1. Türk Esirlerin Çalıştırıldığı Kamplar ve Esirlerin Sayısı⁶⁹

Kamplar	Esir sayısı
Avetschkaja	13
Balashnejaja	21
Derschanelja	28
Niederemaunaja	13
Stawropol Kışlası	160
Stawropol Büyük Kışlası	171
Stawropol-Petrofskaja Demiryolu İnşaatı	40
Armawir	80
Twerskaja	15
Toplam	541

Genellikle hayvan taşımada kullanılan yük vagonları daimi kamplara ana nakil aracı olarak kullanılmıştır. Esirlere de yolculuk boyunca hayvanlara davrandıkları gibi bir muamele yapılırdı. Sıcaklığın sürekli olarak düştüğü Sibiry'a'da kış aylarında yolculuk yapmanın tehlikeli olmasının yanı sıra, birçok esir yollarda ölmüştür.⁷⁰ Ayrıca vagonların kapılarının sürekli olarak kilitli olmasından dolayı esirler tuvalet ihtiyaçlarını vagonların bir köşesinde görmeye muhtaç kalırlar; dışkılarla, ölen arkadaşlarını cesetleriyle günlerce yolculuk

⁶⁹ Taşkiran, a.g.e., s.208.

⁷⁰ Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE), A. 1-7, K.2841, D.406, F.1-1.

yapmaya mahkûm edilmişlerdir.⁷¹ Subayların tahminlerine göre Osmanlı esirlerinin % 27'si nakil sırasında hayatını kaybetmiştir.⁷²

Sibirya'daki daimi kampların yük vagonlarından farkı yoktur. Ruslar uzun süre önce terk edilen fabrikaları kamplara çevirmişlerdir. Esirler büyük garnizonlara yerleştirilse dahi aşırı kalabalığın sonucunu çabuk hissetmişlerdir. Kamplara esirlerin gelmeye devam etmesi nedeniyle yatak, battaniye ve odun sıkıntısı daha da ağırlaşmıştır.⁷³ Yine açlık, soğuk ve ölümü sürekli üzerlerinde hisseden esirlerin yaşantıları olumsuz etkilenmiştir. Ayrıca hem iklim şartları hem coğrafyanın çetinliği ve karşılaştıkları muamele de esirlerin kamp hayatının ne kadar yıpratıcı olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti ilk başta içinde bulunduğu durum nedeniyle Rusya'daki esirlerine yönelik bir takip politikası gerçekleştiremese de daha sonraki süreçte esirlerin durumunu tespit etmek, esaret koşulları hakkında bilgi edinebilmek adına görevlendirilen Yusuf Akçura'nın sunduğu rapor,⁷⁴ kamplarda çekilen acıları anlama adına yeterince aydınlatıcıdır.

Yapılan araştırmada, bu döneme dair kaynaklar yeterli olmadığı ve mevcut arşiv kaynaklarında bilgi bulunmadığı için esirlerin sevk edildikleri kampların tümü hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır. Bu yüzden veri toplanan kampların malumatı hakkında bilgilendirilme yapılmıştır.

2.7.TOPLAMA KAMPLARI

2.7.1.Tiflis

Tiflis, Kafkasya'nın en zengin şehirlerinden biridir. Coğrafi konumu sebebiyle önem taşımaktadır ki, Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'ne mühimmat yardımı açısından bu şehir önemli bir rol üstlenmiştir. Tiflis, Kafkas Cephesi'nden toplanan esirlerin ilk uğrak yeri olmuştur. Türk esirler karantina merkezlerinden sonra ilk olarak bu toplama kampına getirilerek buradan diğer kamplara dağıtılmışlardır.

⁷¹ ATASE, A. 1-2, K.313, D.1269/552, F.8.

⁷² ATASE, A. 1-2, K.313, D.1269/552, F.1-3.

⁷³Ragıp Bey, Başkatipzade, *Tarihi Hayatım Tahsil-Esaret-Kurtuluş Anıları*, (Yayın Haz: Bülent Varlık), Ankara,1996, s.110.

⁷⁴ Karal ve Uluğtekin, a.g.e.,s.44-160.

Tiflis'e getirilen esirler için Varansofsky Caddesi'nde bir karargâh düzenlenmiştir. Seçilen karargâh birbirine bağlı iki daireden ibaretti. İki katlı olan dairelerde birçok oda ve hücre bulunmaktadır. Karargâhın pencerelerine demir kapaklar takılarak, nöbetçi askerler tarafından sürekli gözetim altında tutularak, esirlerin dışarı ile temasları da kesilmek istenildiği ortadadır. Buradaki esirlerin yatak ve battaniyeleri olmayıp kuru tahta üzerinde yatmışlardır.⁷⁵

Bütün Rusya'daki esaret hatıralarında sürekli olarak yemek temini ve kalite sorunlarından söz edilmektedir. Aynı şekilde Tiflis'te esirler kötü yemeklerin yanı sıra yetersiz verilen yemek sorunuyla da karşılaştıklarından bahsetmektedirler.

Kampta esirlere haftanın üç günü şehre çıkma izni verildiyse de, yanlarında Rus askerleri refakatçi görevini üstlenmiştir. Kamp içinde esirlerin tek eğlencesi tavlama oynamaktır. Bu sayede can sıkıntısıyla başa çıkma yolları aramışlardır. Esirlerde hastalıkların önüne geçebilmek adına arada bir olsa da esirlerin hamama götürülüp temizlenmelerine izin verilmiştir. Ruslar arasında kadın ve erkek ilişkisi ayıp sayılmadığı için kumandan vasıtasıyla hamama kadın da çağırılmıştır.⁷⁶

Tiflis'te esirlerin tedavileri için hastane karantina görevini üstlenmiştir. Gelen esirler ilk olarak hastanenin avlusunda bulunan büyük barakaya alınmışlardır. Buradaki amaç esirlerin elbiselerini temizlemektir. Bunların yerine birer gecelik kıyafet verilerek, esirler banyo yaptıktan sonra hastane elbiseleri giydirilip hastaneye girişleri yapılmıştır. Barakalarda esirlerin ihtiyaçlarıyla ilgilenen kızlar görev almış, isteyenlerin saçları kesilmiştir. Bu kadınlara şefkat hemşiresi anlamında şıştere denilmiştir. Hastane, uzun ve dikdörtgen şeklinde iki salondan ibarettir. Bir salondan diğerine duvar üzerinde bulunan kapıdan geçilmektedir.⁷⁷

Hastanede bulunan esirlerin büyük bölümüne tifüs teşhisi konulmuştu. Esirler, burada birkaç günlüğüne karantinada kalmışlar,⁷⁸ buradan ya Rusya içlerine ya da Nargin Adası'na gönderilmişlerdir.

Esir olduktan sonra Rusya'ya sevk edilen Hüsametdin Tuğaç Tiflis'te karşılaştığı manzarayı şöyle aktarmıştır:

⁷⁵ Taşer, a.g.e.,s.44.

⁷⁶ Taşer, a.g.e., s.45

⁷⁷Akkor, Mahmut, *1. Dünya Savaşı'nda Çeşitli Ülkelerdeki Türk. Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006, s. 133.

⁷⁸Asaf, a.g.e.,s. 10-11.

“İki gün sonra Tiflis istasyonuna geldik. Burada esirleri yazıyorlar, gidecekleri yere göre ayırıyorlar ve genel temizlik yapıyorlar. 4-5 tren dolusu Türk var. Ancak içlerinde asker elbiseli kimseler pek az, çoğu halktan kimseler. Ruslar harbin başlangıcında girdikleri topraklarımızdan çekilirken ihtiyarlara varıncaya kadar bütün erkekleri toplamış Rusya'ya göndermişlerdi. Rus gazetelerinin yüz binlere çıkardığı Türk esirlerinin onda sekizi işte bu sivil ve silahsız halktan ibaretti. Rusların bunu niçin yaptıklarına şaşırıyorum. Bu zavallılar Sibirya'ya sürülmüş ve pek çoğu oralarda ölmüş kalmışlardı.”⁷⁹

2.7.2. Bakü Nargin Adası

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, adada tutulan esirlerin bulunduğu şartlardan dolayı, Azerbaycanlı Türkler tarafından “Arsa-i Kerbela”, “Makber” gibi çeşitli isimlerle anılan ve yılanlarıyla ünlü olduğu için de “Yılan Adası” da denilen Nargin, Hazar Denizi'nde, Bakü'ye deniz yoluyla 45 dakikalık mesafede bulunan 3 bin 100 metre uzunluğunda ve 900 metre eninde, 3.5 kilometrekare büyüklüğe sahip olan bir adadır.⁸⁰ Ruslar tarafından ağır suçluların konulduğu ada, Birinci Dünya Savaşı sırasında, Prens Oldenburg'un talimatıyla esir kampına dönüştürülmüştür.

Doğu Anadolu'da esir düşen Türk askerleri karantina merkezlerinden sonra Azerbaycan'ın Nargin Adası'na götürülmüşlerdir.

Nargin, birçok Türk'ün yaşamını yitirerek şehit olduğu, defin bile edilmediği bir adadır. Ayrıca, Rus hükümetinin başlıca esir kamplarından biridir. Araştırmalara göre burada 10.000 ile 15.000 civarında esir bulundurulduğu iddia edilmektedir.⁸¹ Yine de burada tutulan esirler hakkında kesin bir rakam verilememektedir.

Cephelerde esir düşen Türk askerlerinin yaşadıkları zorluklar ve sıkıntı, daha Rusya'ya nakledilmeleri sırasında başlamıştır. Genelde Kafkas Ermenilerinin idare ve kontrolü altında bulunan esirler, cepheden ellişer ellişer vagonlara bindirilerek aç susuz bir halde kamplara gönderilmişlerdir. Yaralı ve sağlıklı askerler bir arada tutularak hayatını kaybeden esirlerle diğer esirler günlerce aynı yerde bulunmaya mahkûm edilmiştir. Vardıkları yerlerde vagonlar

⁷⁹ Tuğaç, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul, 1975, s. 21-22.

⁸⁰ Aslan, Betül, “I. Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum, 2010, s.287.

⁸¹ Aşırılı, Akif, *Nargin Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı*, (Yayına Haz: Bingür Sönmez), İstanbul, 2003, s. 25.

açıldığı zaman, her vagonun ortalaması 10-15 civarı Türk askeri ölmüş olarak çıkarılmıştır.⁸² Adaya henüz adım atmadan Bakü istasyonunda Türk esirlerin şahit olduğu şöyle bir olay da yaşanmıştır:

“Bakü yakınında küçük bir istasyonun büfesinde akşam çayını içiyorduk. Büfe önünden geçen bir Rus subayı, elinde tabancası bir aşağı bir yukarı dolaşıyor. Arada kapıdan bakıp dikkatlice bizleri süzüyordu. Yüzünde his ve öfke alametleri vardı. Gözlerinde şimşekler çakıyor ve dişlerini gıcırdatıyordu. Anlaşılan o ki sinir buhranına tutulmuştu. Bizlerde bu genç adamın normal olmayan halini izliyorduk. Sonra dayanamadı ve bize doğru sert birkaç adım atarak durdu. Rusça bilen bir arkadaşımız sordu:

-Ne istiyorsunuz?

-Sizi çiğ çiğ yemek istiyorum. Dedi.

Arkadaşımız:

-Siz yamyam mısınız diye sordu.

Genç adam:

-Siz bizim arkadaşlarımızı öldürdünüz. Sizi sağ bırakmak cinayettir deyince;

Arkadaşımız da:

-Fakat silahtan tecrid edilmiş, savunmasız esirleri öldürmek daha büyük cinayettir diyerek yanıtladı.

Genç adam:

-Siz, kanlısınız. Bir Rus lokantasında çay içmek hakkını nereden buluyorsunuz? Sizi bana teslim etseler hepinizi kurşuna dizerim. Dedi.”⁸³

Kayıtlara göre bu konuşmadaki adamın Ermeni olduğu bilinmektedir. Ermenilerin göç ettirilmesi olayından sonra, bu bölgede Ermenilerin imha edildiği şeklindeki haberler ortaya çıkmıştır. Görüldüğü üzere bu dönemde sadece Ruslar, Türklere düşmanlık yapmamıştır. Yüzyıllar boyu Anadolu’da özgür bir şekilde yaşayan Ermeniler de Türklere karşı büyük bir kin beslemiştir.

Nargin, dağıtım yeri olmasına rağmen esirler adada uzunca bir süre tutularak, buradaki kirli evlerde sefalet, açlık ve zorluklar içerisinde yaşamak zorunda bırakılmışlardır.

⁸²Aslan, Nargin, s. 286.

⁸³Asaf, a.g.e., s. 107-108.

Adaya 1914'lü yıllarda akın akın esirler getirilmiştir. Tabii adada durumlar oldukça kötü, nüfustan fazla esir olduğu için yiyecek içecek eksikliği had safhada ve bu halde esirler tarafından yaşam mücadelesi verilmeye çalışılmıştır. Adada gün geçtikçe durum kötüleşmiş, her gün onlarca insan adada hayatını kaybetmiştir. Çoğu açlıktan ve soğuktan ölmüştür. Esirlerin temizlenme imkânı bulunmamış, bu sebeple esirler pislik ve zayıflıktan kurtulamamışlardır. Cansız yatan cesetlerin üstünde binlerce sinek dolaşmıştır.⁸⁴

Kampın yemekhanesi ve çamaşırhanesi yoktur. Bu sebeple esirler yemeklerini yattıkları yerde pişirmek zorunda kalmışlardır. Bundan dolayı kamp her türlü haşerat ve farelerin istilasına uğramışlardır. Ada sıhhi şartlardan oldukça uzaktı. Adada deniz kenarında pis, duvarsız ve damsız iki tuvalet vardı. Şiddetli rüzgârın olduğu zamanlarda ve geceleri esirler kötü durumdaki bu tuvaletlerden denize bile düşmüşlerdir.⁸⁵

Adada özellikle açlık baş göstermiş, ilk olarak ekmeğin sıkıntısı yaşanmıştır. Esirler neredeyse açlıktan ölmekle karşı karşıya kalmışlardır. Bu durumu yaşayan biri olarak Mülazım Ahmet şöyle aktarmıştır:

“Ekmekleri, Rusların ‘çornihilep’⁸⁶ temsiye ettikleri (ismini verdikleri) siyah bir çamurdan başkası değildi. Bu da ancak her adama, yevmiye (günlük) yüz dirhem ‘320gr’ miktarda verilirdi. Bu ekmekler mukaddema (eskiden) Ruslar tarafından ancak hayvanata verilir ve sokaklar da, çöplüklerde mebzulen (bolca) görülürdü. Fakat harp seneleri uzadıkça zabitan (subaylar) bile bu gibi ekmeklere hasret ve müştak (arzu içinde) kalmışlardı. Et her zabite (subaya) ancak haftada yüz, yüz elli dirhem ‘320-480 gr’ miktarında verilirdi. Bunların da bir kısmı azamisini (çoğunluğunu) ihtiyar ve hastalıklı at etleri teşkil ederdi. Ordugâh dahilinde öyle bir açlık ve sefalet hüküm ferma idi (sürüyordu) ki, köpek eti, ayı eti bile yenirdi.”⁸⁷

Adada yaşanan diğer bir sorun da su sıkıntısıdır. Suyu burada elde etmek oldukça güç bir hâl aldığından, esirlerin Nargin’de su diye inledikleri yine hatıratlarda yer almaktadır. Su

⁸⁴ Balcı, Ramazan, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, İstanbul, 2007, S. 261-268.

⁸⁵ Sönmez ve Yıldız, a.g.e., s. 265.

⁸⁶ Çornihilep, çavdar unundan yapılan ekmeğin çeşididir. Kara ekmeğin denilen çornihilep kabukları yanmış, içi kara denecek kadar koyu esmer katı ve hamur kıvamında ekşi bir ekmeğdir. Rusların sofrasında daha çok bulunurdu. Bunun sebebi de, bu ekmeğin sağlıklı olduklarına inanmalarıdır. Bu ekmeğin sağlıklı olduğunu gösteren önemli bir kanıt da kabızlığa iyi gelmesiydi. Avrupalı esirler bu ekmeğden bebek ve hayvan heykelleri yapıyorlardı. Dönüşte kendilerine nasıl ekmeğin yedirildiğini göstererek, Rusların aleyhinde propaganda yapacaklardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Üner, a.g.t., s. 96; Yergök, Ziya, *Sarıkamış’tan Esarete (1915-1920)*, (Yayına Haz: Sami Önal) İstanbul, 2006, s.139-140.

⁸⁷ Erbuğ, Mehmet Baran, *Kayıbolan Yıllar (Mülazım Ahmet Hilmi’nin Sarıkamış-Sibirya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı)*, Ankara, 2007, s. 189.

Bakü'den getirilerek, ilk önce Rusların barakalarına götürülüyor, daha sonra geriye su kalırsa Türk esirlere veriliyordu. Zaten dağıtılan su da çok sağlıklı olmadığı için esirler arasında bağırsak hastalıkları baş göstermiştir.⁸⁸

Esaret hayatını Nargin'de geçiren Türk askeri esirlerinden olan Süleyman Nuri de hatıralarında adaya nakledilişleri ve ada hakkındaki gözlemlerini şu şekilde anlatmıştır:

“Bakü istasyonundan, etrafımız Rus askerleriyle kuşatılmış bir grup halinde, bizleri sahile, Bakü'nün iptidai bir şekil arz eden, ağaçtan iskelelerinden birine getirdiler ve bir çatanaya bindirerek 15-20 kilometre deniz açığında bulunan ve adı Azericesi Yılan Adası olan Nargin Adası'na getirdiler. Bakü, deniz açıklarından sahilden içerilere doğru az yükselerek kalkan bir yamacın üzerine sahilden “Züh” ve “Bayıl” denilen semtler kadar serpilmiş, bazı yerlerde seyrek ve bazı yerlerde sık sık izin ve fabrika oldukları açıktan seçilmesi zor olan binalardan müteşekkildi.

Çatana bizi sonumuzun meçhul karanlıkları “Nargin” adasının toprakları üzerine serpiverdiği zaman, hemen orada ilk müşahede ettiğimiz, muhafız Rus erleriyle, hangi millet ordusuna mensup oldukları fark edilemeyen yırtık pırtık elbiseli esirleriyle, kadınlı erkekli beyaz sıhhiye giysili sağlık memurlarıyla ve Bakülü olmaları ve adada alışverişle meşgul oldukları kolayca tahmin edilebilen sivilleriyle ada, üzerimizde hiç de ümit verici bir tesir bırakmadı. 2,5 kilometre kare sathında, bir kilise ve birkaç idare binalarından başka, yer üstünde hemen hemen başka bir bina görünmüyor, tek tük Alman, Avusturya ve Macar esirleri olmak üzere 50 bin Türk esiri, yarı yarıya toprağa gömülü zeminliklerde yaşıyorduk.

Bir iki gün devam eden acemiliğimiz devrinde, adanın hemen hemen bütün sahillerini döndük dolaştık, batı ve Bakü'ye yani kuzeye taraf olan sahillerin müthiş kayalık ve bu kayalar üzerinde oltalarıyla bütün gün balık tutamayan balık avcılarına ve her adımda dünya kadar tesadüf ettiğimiz su yılanlarına rastladık. Bakülülerin burasını “yılan adası” olarak tesmiye etmelerinin (adlandırmalarının) sebebi bu imiş meğer! Bir günde bizim de belki ebedi mekânımız olması pek de ihtimalden uzak olmayan ve adanın diğer kısmına nazaran daha hâkim mevki olan kuzey tarafı ucuna, ölen esirleri gömdüklerini işittiğimiz yeri görmek ve bu vesileyle onları ziyaret etmiş olmak için, bir gezinti yapmaya gittik. Orada yegâne açık bulunan bir çukura yaklaştık, çukur henüz yarı yarıya doluydu, çukurun içine atılmış ölülerin, üzerlerine kalın bir tabaka kireç serpildiği için ölüleri saymak mümkün değildi. Bu çukurun

⁸⁸ Balcı, a.g.e., s. 261-268.

hayalen toprakla örtüldüğünü farz ederek, buna benzer çukurlar olmaları muhtemel, fakat şimdi, toprak üzerinde birer iz olarak kalmış yerleri çokluklarından saymak da mümkün değildi. Saymak istememizin sebebi, adanın üsera kampı olduğundan beri, bugüne kadar ölenlerin sayısını, mümkün merteye sıhate yakın bir tarzda tahmin ederek merakımızı tatmin etmektir. Buradan koşuşa gelince, bizden kıdemli olan erlerden çukurların ellişer kişilik olarak kazıldıklarını, her gün ölenleri sırayla balık istifi koya koya 50 kişi tam olduğu tekmil haberi verilince, çukur kapatılarak diğer bir çukurun hemen orada ve yahut da yakın civarında kazıldığını söylediler. Cephe başka burası da bambaşka bir alem, artık biz de ölümle hayat arasında fark görmek hissinden mahrum olanlara döndük...

Sabahları sırayla koşuşlarımızdan tayin ettiğimiz arkadaşlarımız ekmeklerimizi, karavana kaplarıyla getirilen bulanık su halinde, çay olduğuna bin bir şahit lazım olan çaylarımızı, kendi kaplarımızda içiyor ve akşamları da bulgur tanesi gibi ot tohumu taneleriyle, mutfakta kendi arkadaşlarımızın sözde soydukları ve fakat haddi zatında soyulmamış bütün bütün patateslerin katışık ve bunların topunun da yıkanmadıkları için, topraklı taşlı çorba mı desem lâpa mı desem, karavanalarımızı getiriyorlar ve bunlara beş on kişi bir arada kepçe gibi kaşıklarla girişiyorduk.”⁸⁹

Yine bir Türk esiri Nargin’e getirilişlerini şu şekilde anlatmıştır:

“Nargin’e getirilişimizin üçüncü günüydü. Ilık bir yaz ortası gecesinde, onca yıldızı nasıl sığdırabileceğine şaşıtım bir gökyüzü. Karşıda Bakü’nün ışıkları ve Bibi Heybet neft ocakları. Türk, Alman bir grup esir subayla birlikte geç vakte kadar lafladıktan sonra; çadırlarımıza çekilmiştik. Dön sağa dön sola derken uyumuşum. Bilmiyorum, uzaklardaki bir vapurun, gecenin sessizliğinde yakınlaşan düdüğü sesine mi uyandım; yoksa kürek kemiğimin altındaki şişkinlik mi beni uyandırdı? Yataklarımız birer yastıkla toprağın üzerine serilmiş birer kilimden ibaretti. Yavaşça yerimden kalkıp kilimi kaldırıncaya şaşkınlıktan ne yapacağımı bilemedim. Orada çöreklenmiş irice bir karayılan; o kilimin altında, ben üstünde uyurmuşuz. Yılan pul pul başını kaldırdı, kocaman kocaman gözleriyle yüzüme baktı, sonra da şaşkınlığıma anlam verememiş gibi süzüldü gitti. Aynı çadırda uyuduğumuz İsmail ile, Mehmet Hakkı olandan habersiz mışıl mışıl uyuyorlardı. Hazar Denizi’nde ottan ağaçtan nasipsiz Nargin Adası Bakü’nün karşısına düşer. Buraya çok eskiden beri azılı katiller ve kürek mahkûmları sürülürmüş. Biz gelince adayı mahkûmlarla savaş esirleri arasında bölüştürmüşler; kuzey kesiminde kurulmuş çadırlara Türk, Alman ve Avusturyalı esirleri

⁸⁹ Aslan, Nargin, s.288-289.

yerleştirmişlerdi. Mahkûmların kapatıldığı ve bizlere yaklaşmayı yasakladıkları büyük hapishane binası, adanın güney tarafındaydı.”⁹⁰

Birinci Dünya Savaşı esirlerinin Nargin Adası’nda yaşadıkları olaylar her zaman hatıralarda ayrı bir yere sahip olduğu belirtilmektedir. Aşağıda bu adadan sağ kurtulabilen bir esir asker, çekilen çileyi şu şekilde aktarmıştır:

“Sıcak olağanıüstü derecede yüksek... Hararet gölgede 42 derece olduğu halde penceresi olmayan barakalarda 240 asker yatmaktadır. Geceleri asker boğulacak dereceye gelir. Kapı yanına teneffüs için çıksalar, muhafız tüfek dipçiği ile vuruyor. Rus doktorları, içtiğimiz suyun gayet zararlı bir su olduğunu itiraf ediyorlar.

Burada geçirilen esaret hayatı Avrupa’da değil, Çin’de bile yoktur. Askerlere birer sivil elbise verildi ise de yirmi gün sonra parçalanıyor. Ayakkabıları da böyle. Bu mazlum yavrulara yardım için kalkışanları hapsediyorlar ve paralarını alıyorlar. Hani insaniyet ve medeniyet...”⁹¹

Cehennem adası olarak da adlandırılan Nargin’de hastane adı altında çadırlar mevcuttu ve burada hasta esirlere yardım etmesi için Rus doktorlar görevliydi. Fakat doktorlar hastalarla ilgilenmek yerine kendi işleriyle uğraşmaktaydılar. Zaten hastanede ilaç ve diğer tıbbi malzemeler de yoktu. Türk esirlere yine Türk doktorlar yardım etmeye çalışıyordu. Adada birçok hastalık salgın haline dönüşerek esirleri zayıf düşürmüştür. Türk esirleri kamplarda aspirine dahi muhtaçtı ve Alman askerlerinden temin etmekteydiler.⁹²

Hasta olan esirler gün aralığı içerisinde toplanarak tedaviye götürülüyorlardı. Fakat sözde tedaviye götürülenlerin yüzde onu dahi hayatta kalamıyordu. Hastane adı verilen bu çadırlar esirler açısından ölüm yuvasına dönüşmüştür. Buraya getirilen esirler daha ilk günden gerçeği kavramaktaydı. Nargin, getirilenlere ölümden başka bir şey sunmuyordu.⁹³ Ölümler için hiçbir zaman merasim yapılmadığı gibi bir de cesetleri deniz kenarında açılan çukurlara üst üste gömülmesi, geride kalan ve bu manzaraya şahit olanları kahretmiştir. Barakaların içi yeterli şekilde dezenfekte edilmediğinden kamp sıhhi şartlardan uzak bir konumdaydı. Temizlenme imkânı olmayan esirler arasında baş gösteren salgın nedeniyle birçok Türk esiri

⁹⁰ Serhadoglu, M. Rıza, *Savaşçı Doktorun İzinde Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları Ve Kurtuluş Savaşı*, İstanbul, 2005, s. 118-119.

⁹¹ Yazar Hülya ve Delialioğlu Mustafa, *Cepheden Mektuplar*, Ankara, 1999, s. 119.

⁹² Sönmez ve Yıldız, a.g.e., s.300.

⁹³ Çetinkaya, a.g.e., s. 111.

şehit olmuştur. Eksi 45 derece soğukta ısınma imkânları olmayan esirlerin tamamının ayağından ayakkabıları alınarak süngü tehdidi altında yollarda çalıştırılmıştır. Çalışamayacak durumda olanlar ise Ermeni ve Rum muhafızlar tarafından dövülmüşlerdir.⁹⁴

Ada hapishane olmaya da çok müsaittir. Yapılan araştırmalara göre burası hapishane olarak da kullanılmıştır. Adada bulunan esirler tarafından Nargin şu şekilde tarif edilmiştir:

“Bu adada bina adına yalnızca bir deniz feneri bulunmaktaydı. Taş ve çakıllarla dolu adada yabancı otlar ve terk edilmiş çürük balıkçı teknelerinden başka hiçbir şey de mevcut değildi. Hapishane ise tahtadan yapılmış barakalardan ibarettir. Pencereleri olmayan bu barakalara ışık dahi çatıdaki deliklerden içeri sızıyordu. Tuvaletlerde, esirlerin yattıkları barakaların içine yerleştirilmişti.”⁹⁵

Nargin’de bulunan bir grup esir yaşanan sıkıntılar üzerine 7 Mayıs 1915 senesinde Kızılay Cemiyeti başkanlığına müracaatta bulunmuştur:

“Sıcak olağanüstü derecede, hararet gölgede 42 derece olduğu halde, barakalarda 240 asker yatmaktadır. Geceleri çaresiz askerler sıcaktan boğulacak dereceye gelir. Kapının yanına teneffüs için çıksalar, muhafız asker, tüfek dipçığı ile vuruyor. Subayların barakadakilerinden biraz farklı içtiğimiz su, Rus doktorları, bunun gayet zararlı bir su olduğunu itiraf ediyorlar.

Buradaki esaret hayatı Avrupa’da değil, Çin’de bile yoktur. Askerlere birer kat sivil elbise verildi ise de 20 gün sonra parçalanıyor. Ayakkabılar da öyle. Bu mazlum yavrulara yardıma koşanları hapsediyorlar ve paralarını alıyorlar.

Hani insaniyet ve medeniyet!

Sonsuz hürmetler ve vatanıma buseler ve secdeler.

Selimiye’nin 8/3 (tertipten)

Yanyalı Erkanı⁹⁶

⁹⁴ Balcı, a.g.e., s. 261-268.

⁹⁵ Aşırılı, a.g.e., s. 29.

⁹⁶ Taşkırın, a.g.e., s.56-57.

Buradaki esirlerle ilgili bilgi alabilmek için gelen İsveç delegeleri raporlarında Türk savaş esirleri arasında ölüm oranlarının fazla olduğuna dikkat çekerek, Türk savaş esirlerinin sabırlı ve dayanıklı tutumundan etkilendiklerini belirtmişlerdir.

Bazı kamplarda ise hiç Türk esir olmamıştır. Türkler arasında ölümlerin diğerlerine oranla daha fazla olmasının nedeni büyük ölçüde hava şartlarına alışık olmamalarından kaynaklanmıştır. Ancak Türklerin kadercilikleri ve dinden kaynaklanan pasiflikleri nedeniyle en kötü şartlara dahi tahammül göstermişlerdir.

Nargin, savaş başından itibaren savaş esirleri için kullanılıyor ve dış dünyaya tamamen kapalı tutulan bir ada olmuştur. Bu adanın sorunlarının savaş boyunca düzeltilemediğini ve Türk savaş esirleri tarafından bu adada çok zor şartlar altında yaşam savaşı verildiği bilinmektedir.

İsveç Kızılhaçı adına Yenotayevsk ve Nargin kamplarını ziyaret eden Regnar Tennman, kamp koşullarıyla ilgili hazırladığı raporunda karşılaştığı durumu detaylı bir biçimde şu şekilde aktarmıştır:

“Bazen bir barakada esirler toplu olarak cezalandırılarak yemek olarak verilmesi gerekenin yarı miktarında yemek veriliyordu, zaten tam yemek verildiğinde aç kalan esirlere verilen bu ceza tamamen insanlık dışıydı. Bir gün esirlerin şahsi eşyaları arandı, vücutlarında taşımadıkları her şey ellerinden alındı, hem ayakkabı hem terliği olanların ayakkabılarını, ceketi ve battaniyesi olanlardan hangisi daha iyi durumdaysa onu aldılar. Hiçbir esirin elinde bir ceket, bir pantolon, bir don, bir gömlek, bazen ceket yerine bir battaniye, ayakkabı, bazen ayakkabı yerine terlik dışında şahsi eşyası kalmadı. Esirler iç çamaşırlarını yıkadıkları gün çamaşırsız dolaşıyordu, hastanede yatan bütün hastaların da iç çamaşırları çalınmıştı. İsveç Kızılhaçı delegesinin, kampa gelen İsveç ve Danimarka konsoloslarının önünde enerjik bir şekilde aç bırakılma cezalarının protesto etmesinin etkisiyle bu cezalar süresiz kaldırıldı. Sonunda Nargin’de esirlere yapılan davranışların korkunçluğu ve dehşeti Bakü halkının da tepkisini çekti ve kızdırdı.”⁹⁷,

Bu olaylar Azerbaycan’da huzursuzluğa neden olduğu için esirlerin çektiği çileyi gören Türkler tarafından harekete geçilmiştir. Esirlerin ihtiyaçları için kendilerini adayan yerli Türk halkı aracılığıyla bu durum ile ilgili gazeteler, dergiler çıkarıldığı ve buna ek olarak yardım faaliyetleri, komiteler kurulduğu gözlemlenmiştir.

⁹⁷ Uygur, a.g.e.,s. 151-152.

Azerbaycan Türk halkı da Türk esirlerin durumuyla oldukça yakından ilgilenmiştir. Bakü'nün zenginlerinden olan Ayşe Hanım da bu yardımseverlerden biri olarak tanınmıştır. Bu hususta Mülazım Ahmet durumu şöyle aktarmıştır:

“Ayşe Hanım müthiş zengin bir kadındı. Çok büyük bir vatanperverdi. Milli hisleri kuvvetli ve çok cömert bir hanımefendidir. Nargin Adası'nda yüzlerce Türk esirinin bulunduğunu bilmekte ve her fırsatta kendilerini ziyarete gelmektedir. 'Asker evlatlarımı ziyarete geldim' diyerek hallerini hatırlarını sormaktadır...

Her haliyle bütün servetini onlara feda etmeye hazır olduğunu belli etmektedir. Bu hamiyetli yaşlı hanım bütün kampın anası olmuştur adeta. Bilhassa bayramlarda sabah sabah kampa koşmakta ve 'asker evlatlarının' bayramlarını tebrik etmektedir. Amma nasıl tebrik. Kâhyası arkasından bütün Türk esirlerine, maaşları kadar maaş, yani albaya albay, yüzbaşıya yüzbaşı maaşı bayram harçlığı ve herkese birer kat çamaşır, ayakkabı vesaireyi muhtevi bohçalar vermektedir.

Onun karşılanışı da bir âlemdir. Bütün esirler onu merasimle tabur halinde karşılayıp selamlamakta kendisi de esir olan bu kadına en büyük saygıyı, o da onlara en büyük sevgiyi göstermektedir.”⁹⁸

Esirler için diğer bir yardımsever olarak tanınan kişi Hacı Zeynelabidin Tagiyev'dir.⁹⁹ Bakü'ye getirilen esirlerin bir kısmını da siviller oluşturmaktaydı ve bunların bir kısmı Hazar Denizi kıyısında Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından bütün masrafları karşılanan hapisanede kalmışlar ve bu hapishanenin yaşam koşulları Nargin'e kıyasla oldukça iyi durumda olmuştur. Bu hapisanede yaşayan biri olarak Fahrettin Erdoğan şöyle anlatmıştır:

“Bakü istasyonuna geldik. Bizi Hazar Denizi kıyısında Tagiyev Hacı Zeynel Abidin Efendi'nin yaptırmış olduğu hapishaneye koydular. Bu arada ayrı bir yaşayış tarzı vardı. Ekmek olarak beyaz francala, yemek olarak bol et fasulye ve pirinç pilavı veriliyordu ki bunun sebebi bu hapishanenin bütün masraflarının normalin üzerinde olması idi. Hapishane müdürü her gün sabah çayından sonra iki saat ve öğle yemeğinden sonra da yine iki saat

⁹⁸ Göze, Ergun, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, İstanbul, 1991, s.71.

⁹⁹ Hacı Zeynelabidin Tagiyev (1838?-1924) Bakü'nün zenginlerinden olan Tagiyev zor koşullar altında yaşayan bir ailenin beş çocuğundan biri olarak doğmuştur. Meslek hayatına küçük parçalı eşyalar satarak giren Tagiyev, daha sonra gazyağı üretimine girerek fabrika sahibi olmuştur. Ardından da Azerbaycan'ın sayılı petrol şirketleri sahipleri sıralamasında yer aldı. Aynı zamanda tekstil, gemi yapımı ve balıkçılıkla da uğraşmıştır. Eğitime ve tiyatroya büyük destek vererek, zeki ve yetenekli öğrencilerin eğitim masraflarını karşılamış ve okullar açmıştır. 1920'de ise Kızıl Ordu Bakü'ye girince Tagiyev'in bütün servetine Ruslar tarafından el konuldu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sariahmetoğlu Karagür, Nesrin *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, İstanbul, 2007, s.48-60.

müddetle mahkûmları hapishanenin muntazam olan bahçesine ikişer ikişer gezintiye çıkarıyor ve hava aldırıyordu."¹⁰⁰

Ruslar tarafından bir müddet sonra bu önemli şahsiyetlerin Türklere olan yardımları engellendi. Yaşanılan dram bir süre sonra gazetelere konu olarak yansımış, Açıksöz, Basiret gibi gazetelerde Türk esirlerin yaşadığı zorluklardan bahsedilmişse de, gazetelerin bazı bölümleri sansürlenmiştir.

Bu gelişmelerin ardından Bakü'de bir komite oluşturulmuştur. Komitenin başına Neriman Nerimanov¹⁰¹ getirilerek adadaki durum hakkında incelemede bulunması için görevlendirilmiştir. Nerimanov gözlemlerini gazeteye gözyaşlarıyla "Ada" başyazısı ile dile getirmiştir. İfadesi naklen şöyledir:

"Keşke bu adaya gitmeseydim, keşke bir deri bir kemik kalmış insanları görmeseydim. Keşke morarmış dudakları titreyen bu insanlarla karşılaşmasaydım. Keşke yüzlerce insanla karşılaşmasaydım. Burası ne esir kampı ne ada burası bir makber. İnsanlar burada kendi ölümleri için sıra bekliyorlar." Demiştir.¹⁰²

Ayrıca Nerimanov, 1200 esir Türk'ün ölümle pençeleştiğini, 6.000 kişinin ise ölümün eşiğinde olduğunu; esirler arasında tifo, veba gibi bulaşıcı hastalıkların yayıldığını da haber vermiştir ki, böylesine ağır vaziyet karşısında dayanma gücünü kaybettiğini, ruhi durumunun bozulduğunu dile getiren Nerimanov şu sözleri söylemiştir: *"Ben ağladım... Ben, hastalık ve marazlar içerisinde kıvranan, yakalandıkları türlü türlü hastalıkların pençesinde inleyen insanların sızlamalarını işitip, birçoğunun hayattaki son anlarına şahit olunca dayanamayıp gayri ihtiyari ağladım."*¹⁰³

Yapılan şikâyetlerin devam etmesi üzerine İsveç ve Danimarka konsolosları ile Azerbaycan Himmet Fırkası Murahhası, Alman doktorlar, Neriman Nerimanov ve Abdülbaki Mehmedov, Muhacat Fırkası'ndan Ağa Muhammed ve Muavenet Cemiyeti üyesi Morislof'un

¹⁰⁰ Erdoğan, a.g.e., s. 56-57.

¹⁰¹ Neriman Nerimanov (1870-1925), tanınmış yazar, devlet adamı ve doktordur. 1917 Ekim Devriminde Bolşeviklerin yanında yer alarak Bolşevik Partisi'ne üye olmuş, hem hekim hem de parti üyesi olarak gizli faaliyetler de bulunmuştur. Çarın ayaklarında inleyen halkın özgürleşeceğini umut etmiştir. Yeni Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı ve Halk Komiserleri Başkanı olarak görev yapmıştır. Türk Kurtuluş Savaşı'na da büyük destek vermiş, Atatürk'le Nerimanov arasında manevi bir dostluk kurulmuştur. Ayrıca Kurtuluş Savaşı sürecinde TBMM'ye yaptığı maddi yardımlarla savaş içindeki ülkenin durumunda belirgin bir düzelleme olmasını sağlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sariahmetoğlu Karagür, Nesrin, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, İstanbul, 2012, s.9-18.

¹⁰² Sariahmetoğlu, Neriman Nerimanov, s.154.

¹⁰³ Aşırılı, a.g.e., s. 33.

katıldıkları bir heyet Nargin Adası'na gelmişlerdir. Gördükleri karşısında dehşete kapılan heyet üyeleri Osmanlı esirleri karşısında ağlamaktan kendilerini alıkoyamadıklarını ifade etmişlerdir.

“300 kişinin kalabileceği hastaneye 1200 hasta yerleştirilmiştir. Bir kısmı ölüm halinde olan hastalar su ve yemek isteriz diye inliyorlardı. 30 kadar cenaze kenarda üst üste yığılmış bir vaziyetteydi. Hastaların büyük bir kısmı için yatak yoktu. Üzerlerinde elbise dahi bulunmayan esirlerden günde en az 30 kişi vefat ediyordu. Bu yüzden Nargin Adası'ndaki esirlerin çok ağır davranışlara maruz kaldıklarına şahit olduk.”¹⁰⁴

Bu olaylar Rusya menzil sıhhiye müfettişi General Prens Oldenburg'a şikâyet edildiği halde Türk esirler için herhangi bir iyileştirme yapılmamıştır.

2.8. SİBİRYA'DAKİ KAMPLAR

2.8.1.Kozohova

Türk esirler Tiflis'ten sonra Kozohova adını taşıyan banliyö istasyonundaki pavyonlara götürülmüştür. Buradaki pavyonlar uzun tahta barakalardan oluşmuştur.

Barakalara giriş yapılmadan önce genellikle esirler üzerinde arama yapılmış ve bazı eşyalarına el konulmuştur. Arama sırasında esirlerde buldukları çakıların uçlarını kırarak onlara geri vermiş, ancak onun haricinde matara, düdük, yemek çatalı, gaz ocağı gibi eşyalarına ise tamamen el konulmuştur. Ruslar misafirliklerini her zaman olduğu gibi burada da esirlere karşı niteliksiz davranışlar sergileyerek göstermişlerdir.

Kampta esirlerin yemek yemesi için yemekhane kurulmuştur. Yemekhaneye, tahta sıralar ve önlerinde örtüsüz masalar konulmuştur. Yemekhane ve masalar oldukça pis ve kirli bir görüntüye sahiptir. Yemek için esirlere 22 kapık karşılığında bilet verilmiştir. Yemeklere gelince içinde bol miktarda su olan çorba, mısır haşlamasından içinde yağ olduğu meçhul pilav ve çornihilep denilen kömür kadar kara ve ekşi çavdar ekmeğinden oluşmuştur.¹⁰⁵

¹⁰⁴ Balcı, a.g.e., s.261-268.

¹⁰⁵ Asaf, a.g.e., s. 108-111.

2.8.2.Kaluga

Moskova'nın batısında, Oka Nehri kıyısında yer almaktadır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Karadeniz sahillerinde bulunan ve başlıca Trabzon ve Rize çevresinden olan binlerce kişi Novorossiysk, Odessa ve diğer Rus şehirlerinde birçok Türk çalıştırılmıştır. Bunlar, ticaret, pastacılık, fırıncılık ve ağır işlerde kullanılmıştır. İttihat ve Terakki rejimine karşı olan bir miktar siyasi mülteci de Odessa ve Batum şehirlerine yerleşmiştir. Savaş başlayınca geri dönme imkânı bulamayan ya da dönmek istemeyen bu insanların hepsi Ruslar tarafından ayrı ayrı kamplara sevk edilmiştir. Bunların büyük bir kısmı da Kaluga şehrindeki kampa nakledilmişlerdir.¹⁰⁶

Buradaki kampta bulunan Türk esirlerinde işçi grupları oluşturulmuş ve Moskova-Kiev demiryolu hattının yeniden yapımında, çiftliklerde ve diğer işlerde çalıştırılmıştır. 1 Ocak 1915'te Kaluga şehrinde 2000'in üzerinde Türk savaş esirinin bulunduğu da kayıtlara geçmiştir.¹⁰⁷

Zamanla askeri zorunluluk altındaki esirlerin kategorisinin kapsamı genişletilmiş ve kadın, çocuk, yaşlılar da esir kavramına dahil edilmiştir. Örneğin belgelere göre 1915 yılının Ağustos ayında Kaluga kampında tek bir kadın ve çocuk yokken, Mayıs 1917'de buraya getirilen binden fazla esirin çoğunu kadın ve çocuklar oluşturmuştur.¹⁰⁸

Esirler arasında sosyalist propaganda yapmasıyla ünlü olan Mustafa Suphi de Kaluga'da esaret hayatı yaşamıştır. Ancak Mustafa Suphi ayrı bir gözetim altında tutulmuştur. Önce Stariy Torga'da Orlovski Hanı'nda bir odaya yerleştirilen Mustafa Suphi, oradan da Balgoveşçenskaya Caddesi'nde bulunan bir daireye nakledilmiştir. Almanların ileri harekâta geçmesi üzerinde 9 Eylül 1915'te Petersburg'dan gelen emir doğrultusunda burada bulunan esirler ve Mustafa Suphi, Uralsk'a nakledilmiştir.¹⁰⁹

2.8.3.Harkov

Harkov, esirler için daha çok hapishane görevini üstlenmiştir. Rusçada bu hapishaneye "Bresermi Dürme" yani "Sürgünlere Mahsus Hapishane" denilmektedir. Türk esirler burada

¹⁰⁶ Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s. 441.

¹⁰⁷ Aslan, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu Ve Mustafa Suphi*, Ankara, 1997, s.23.

¹⁰⁸ Poznahirev, a.g.e., s.58-59.

¹⁰⁹ Akkor, a.g.e., s. 151-152.

iki koğuşa yerleştirilmiştir. Bu hapishaneye sadece Türkler değil, sosyalist Ruslar da esir olarak getirilmiştir.¹¹⁰

Kampların aşırı kalabalık ve esirlerin uzun süreli mahkûm edilmeye mecbur bırakılması, ayrıca her esirin en fazla yarım metre genişliğindeki bir alana sahip olması sorunların ortaya çıkmasını da hızlandırmıştır. Harkov'da Türk ve Rus esirler arasında yaşanan sorunu Fahrettin Erdoğan şöyle anlatmıştır:

“Koğuşa girdiğimizde bizden evvel İç Rusya'dan yüz inkılâpçı sosyalist Rus gördük. Bunlar rahatlarını bozmak istemediler. Uzun bir yolculuktan gelen bizlere oturacak yer göstermediklerinden ayakta kaldık. Bizler rica ederek yer istediğimizde kötü laflarla karşılık alıyorduk. Ağız dalaşmasından sonra bir kavga çıktı. Yüzü de birden ayaklanıp bize karşı cephe aldılar, biz de bir köşeye sıralandık. Onlar yumruk dövüşü bilmiyorlardı; onarlı onarlı gruba ayrılarak, ta burnumuzun dibine gelerek ayaklarını yere vuruyorlar, sövüp geri dönüyorlardı. Bizimkiler ise onları taklit ederek, yine on gruba ayrılıyorlar, onlar gibi ilerliyorlar, ancak sövmeden yanlarına yaklaşıp çift yumruğu indirdikten sonra geri dönüyorlardı. Yumruk altında bağırmaya başladılar. Gardiyanlar kapının gözetleme deliğinden namlu uzatarak 'Aynim, yoksa ateş edeceğiz!' diye Rusça bağırdılar. Bizler hemen kenara çekildik, on dakika sonra da hapishane müdürü geldi. Bize yer verilmediğini söyledik, bunun üzerine müdür esir Rusların hepsini koğuştan çıkardı, artık rahat etmiştik.”¹¹¹

2.8.4.Tula

Tula, Moskova'nın kuzeyinde yer alan esirler için oluşturulan diğer bir karargâhtır. Buraya sadece İttifak grubuna dahil olan Türk, Alman ve Avusturyalı esirler getirilmişlerdir. Kamptaki esirlerin sayı itibarıyla az olması ve bu sayede fizyolojik ihtiyaçların (gıda, su gibi) daha kolay karşılanması nedeniyle esirler için farklı bir özellik göstermiştir.

Fahrettin Erdoğan tanık olduğu durumu hatıratında şöyle aktarmıştır:

¹¹⁰ Erdoğan, a.g.e., s. 60.

¹¹¹ Erdoğan, a.g.e., s.60.

“Tula karargâhı öncekilerden ayrı bir özellik gösterdi; çünkü esirler koğuşlara onar onar koyuluyor ve yemek olarak da etli patates yahnisi ile darı pilavı veriliyordu.”¹¹²

2.8.5.Rostov

Esirler Rostov’da şehir dışındaki binaya yerleştirilmiştir. Kampa getirildiklerinde yoklama için esirler çırılçıplak soyularak üzerlerinde araştırma yapılmıştır. Özellikle silah ve gizli evrak olup olmadığına dikkat edilmiştir. Bu kampta Türk esirlerin yanı sıra Alman ve sosyalist Ruslar aynı zamanda Kafkasya’da fırıncılık yapan ve Türkçe hocalığı yapan esirler de getirilmiştir.

Bu kampta disiplin sıkı tutulmuştur. Esirler sadece iki saatliğine kampın bahçesinde dolaşma imkânı bulabilmişlerdir. Diğer yirmi iki saat kilitli kapılar ardında tutulmuş olmaları, ruhsal bozukluklara neden olduğundan bu durum çoğu kez esirler arasında gerilimlere yol açmıştır.

Hijyen konusunda Rostov kampındaki esirler büyük sıkıntı çekmişlerdir. Kampta bit, karınca gibi birçok haşeratin fazlalığından dolayı koğuşlar temizlense de bu illet geri gelmiştir. Bu haşeratların baskınına uğrayıp yenilen eski savaşçıların ellerinden bir boşuna duygusuna kapılmaktan başka bir şey gelmemiştir.¹¹³

2.8.6.Moskova

Buradaki karargâhta ittifak grubundan olan Alman, Avusturyalı, Macar ve Türk esirler bulunmuştur. Koğuşlar milletlere göre ayrılmıştır. Karargâha zaman zaman diğer milletlerden de yeni esirler getirilmiştir. Ancak bunlar bölükler halinde başka yerlere sevk edilmiştir.

Koğuşlarda tahta döşemeli, kullanılmış pislik içerisinde olan yer yatakları bulunmuştur. Ruslar tarafından, Türklere gece örtünmeleri için battaniye temin edilmiş olsa

¹¹² Erdoğan, a.g.e., s.61.

¹¹³ Erdoğan, a.g.e., s.59.

da bölge çok soğuk olduğundan battaniyeler ısınmaları için yeterli değildir. Esirlerin yiyecek, içecek gibi ihtiyaçları ise çok az karşılanmıştır.¹¹⁴

Rusya'daki yemek durumu zamanla daha da kötüye gitmiştir. Kamptaki yemeklerin yetersiz ve yenilebilir olmaması moral bozmaya dönük bir durumdur. Savaşın son yıllarında özellikle gıdasızlığa yönelik göndermeler oldukça yaygın olup, Faik Tonguç da Moskova'da yaşadığı bir anısını şöyle anlatmıştır:

“Yemek bölümüne yaklaşırken pis bir kokuyla karşılaştık. Hamsiye benzeyen bir çeşit tatlı su haşlaması, yenilecek yutulacak bir nesne değildi. Şu bahtsız hayatta balık çorbasını da tatmış olmak için bir kaşık yiyebildi. Bir de siyah darı pilavı vardı; bu da kendine has iğrenç kokusundan yanına varılacak halde değildi.”¹¹⁵

2.8.7.Samara

Samara, Volga nehrinin doğu kıyısında yer alan ve Türk esir kampları içerisinde daha çok hastane olarak kullanılan bir şehirdir. Burada Yahudi doktor ve hemşireler görevlidir. Kamplardaki kalabalık nedeniyle bulaşıcı hastalıklar çabuk yayılmış, bu da kampta birçok yaralı esirin hastalanmasına yol açmıştır. Türk esirlerinden kimisi burada tercümanlık yapmıştır.¹¹⁶

Samara şehrindeyken esirler arasında salgın hastalıklar olduğundan trenler karantina altına alınmıştır. Ruslar vagonları kilitlemişler, giriş ve çıkışları yasaklamışlardır. Bu konuyla ilgili Hüsamettin Tuğaç bir anısından şöyle bahsetmiştir:

“Saldat kardaş! Saldat kardaş! Dava dava! Zavallı Türk esiri Rus askerini kardeş yapıyor ve ondan su istiyordu. Tek bir yudum su veren olmuyordu. Suyun Rusçası voda'dır. Yani voda diyecek yerde dava diyordu. Sonradan Rus gazetelerinden öğrenilen bir habere göre bu istasyonda müthiş bir dram yaşanmış! Trenler dolusu Türk esiri, karantina var diye kapatıldıkları hayvan vagonlarında haftalarca aç ve susuz bırakılmış! Hepsi açlık ve

¹¹⁴ Taşer, a.g.e., s. 85.

¹¹⁵ Tonguç, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul, 1999, s. 210.

¹¹⁶ Akkor, a.g.t., s. 159.

susuzluktan ölüp gitmişler...”¹¹⁷ Rusların işlediği cinayetler bu şekilde sorgusuz sualsiz tarih sayfalarına gömülüp gitmiştir.

Samara’da yaşanan bir olaya da Ziya Yergök’ün anılarından şahit olunmuştur:

“Samara’ya gider gitmez bizi etüvden geçirdiler. Ayakkabılarımızdan başka her şeyimizi bir bohça halinde etüve attıkları zaman bizi de çırılçıplak hamama soktular. Paramızla sabun ve lif verdiler. İçeride yıkanıp temizlendikten sonra dışarı çıktık ve elbiselerimizi giyindik. Para cüzdanımda eşyalarım arasında olduğu için küçülmüş, kıvrılmış ve kullanılmaz hale gelmişti.

Kimse bile olmadığı için setr-i avret (ayıp yerlerini örtme) edecek durumda değildik. Adem babamız gibi üryân, bir elimiz önde, bir elimiz arkada birbirimizden utanarak hamama girmiştik.”¹¹⁸

Yine Samara’da yaşanan bir olay:

“Vagonun bir köşesinde, hiç konuşmadan suskun oturan, hiçbir şeye karışmayan, yerinde bile çok az dönebilen; daha doğrusu heykel gibi duran biri vardı. Onun bu halinden biz de rahatsız oluyorduk. Tavrını, kendini beğenmişliğine veriyorduk. Yahut da orduda bizden daha rütbeli biri olduğunu düşünüyorduk. Gülmezdi, konuşmazdı; gözleri yarı kapalı ve hep düşünür halde idi. Biz de ona pek bir şey sormaz, takılmazdık.

Bir gece, arkadaşlar uykuya dalmak üzere iken, bu şahıs birden bire yerinden kalkarak; ‘Mangalar!’ Avcı hattına geç! Süngü tak! Hücum! diye haykırmaya başladı. Kendi de yerinden sıçrayarak bizim üzerimizden atlıyor, vagonun öbür köşesine kadar gidiyor ve döşemeye tam siper yatıyordu. Biz evvela, böyle de şaka olur mu, taarruzun yeri mi burası! diye adama bir hayli sinirlendik. Fakat adamdan hiç ses yok... Sabah olup da içeriye ışık sızmaya başlayınca arkadaşlar bu adamı yattığı yerden kaldırmak istediler. Anladık ki adam gecedan daha o zaman ruhunu teslim etmiş! Müşterek kanaatimiz şuydu: Adını bilmediğimiz bu asker, Sarıkamış Cephesi’ni her ayrıntısıyla ruhunda yaşıyormuş. Sessizliği de ondan imiş.”¹¹⁹

¹¹⁷Yergök, a.g.e., s.27.

¹¹⁸ Yergök, a.g.e., s.137.

¹¹⁹ Çetinkaya, a.g.e., s.44-45.

Sürekli olarak yolculuk yapmak esirleri oldukça yıpratmakta ve yorgun düşürmektedir. Bu esnada soğukla mücadelenin yanı sıra bir de kapılan hastalıklar nedeniyle esirler elden ayaktan düşmüşlerdir. Fahrettin Erdoğan Samara'da yaşamış biri olarak bu durumu şu şekilde dile getirmiştir:

“Bir sabah Samara'ya geldik. Ben hastalığım ve zafiyetimden ötürü çok bitkindim. Fırtınanın tesiriyle de kuvvetim kesilmişti. Kafilemiz ve gardiyanlar çabuk çabuk ilerliyorlardı. Ben takatim kesildiği için karlar üstüne diz çöküp kaldım, gardiyanlara ‘ Ben artık gidemiyorum, rica ederim beni vurunuz dedim.’ Dedim. Bunu işiten gardiyanlar ‘ Allah'ım bu ne zulümdür!’ diye ağlamaya başladılar.”¹²⁰

Yine Samara yolunda olan büyük bir Türk esir kafilesinin durumunu yazan Bakü gazetesi, Ufimskiy Vestnik gazetesinden aldığı haberinde *“İstasyona esirleri taşıyan tren yenice girdi, karşımda Türk esirlerden ağır hastalığı olanlar ilk yardım noktasına ağır bir şekilde ilerliyorlar. Onların çoğunun giysileri kir pas içinde, lime lime olmuş, ayakkabıları yırtılmış; bazılarının sadece tek ayağında ayakkabı bulunuyor, yalınayak olanları da kuş gibi sekerek yürüyorlar. Soğuktan titreyen vücutları kamburlaşmış, yüzleri kül renginde, bu halleriyle bir yerden kaçıp kurtulmaya çalışan insan kalabalığını hatırlatıyorlar. Trenlerde ciddi şekilde gözetim sağlanmış olup, ilk yardım noktalarının bulunduğu istasyonlarda bütün esirler kontrol ediliyor, üzerlerinde taşıdıkları eşyalarda dezenfekte edildiğini”¹²¹* bildirir.

Bu kampta iyi olan tek şey esirler açısından yemekler olmuştur denilebilir. Genel olarak Rus esir kamplarında bulunan esirlerin hatıratlarında yemek konusunda yaşanan sıkıntıya yönelik eleştiriler yapılmıştır. Fakat Samara'da yaşayan esirlerin burada kaldıkları sürece tek memnuniyetlerinin yemeklerden yana olduğu belirtilmektedir. Ziya Yergök anılarında bu konudan şöyle bahsetmiştir:

“Burada kaldığımız sürece tabldottan ücret karşılığı yemek yiyorduk. Kampta sığır eti, haşlanmış sebze, patates ezmesi, kırmızı pancar, lahana turşusu esirlere yiyecek olarak verilen yemekler arasındaydı. Tatlı olarak da genelde komposto verirlerdi. Bunun yanında ekme olarak da kara ve beyaz ekme olmak üzere iki çeşit çıkarıyorlardı.”¹²²

¹²⁰ Erdoğan, a.g.e., s. 61.

¹²¹ Sibgatullina, Alfina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslüman Türkler*, İstanbul, 2014, s. 237; ATASE, A.1-110, K.2190, D.5, F.7-30a.

¹²² Yergök, a.g.e., s. 139.

2.8.8.Kostroma

Kostroma'daki esir karargâhı daha önceden Ruslar tarafından şarap fabrikası olarak kullanılmıştır. Buraya 103 Türk subayıyla, 23 emir eri askeri getirilmiştir. Her subaya bir muhafız verilmek şartıyla saat altıya kadar şehre inmelerine izin verilirdi. Büyük rütbeli subaylar için ayrı bir oda tahsis edilmemiştir. Bu kadar subayın sadece iki odada kalmasına izin verilmiştir. Tahsis edilen bir odada esirler tarafından yemek pişirilmiştir. Burada her şey pahalı olduğu için subaylar kendilerine verilen 50 rublelik maaşla geçimlerini sağlamakta zorlandıklarından, durumla ilgili şikâyetlerde bulunmuşlardır.¹²³

2.8.9.Makaryef

Makaryef karargâhı Volga nehrinin üç kilometre kadar gerisinde kurulmuş ve düzce bir alana yayılmıştır. Esirler iki katlı ve oldukça büyük binalarda ikamet etmiştir. Şehrin hemen ortasına da bir hapisane kurulmuştur.¹²⁴

Esirler Makaryef karargâhına getirilince burada yirmişer ve otuzar gruplara bölünerek binalara yerleştirilmiştir. Buradaki odaları oldukça rahattır. Odalara karyola, battaniye, yatak, yastık gibi ihtiyaçların hepsi temin edilmiştir. Genel olarak Rusya'daki kampların aksine Makaryef'te esirler nadiren yemeksiz kalma derdine düşmüşlerdir. Başkatipzade Ragıp Bey kampta yemek miktarını yeterli ve bol bulduklarını hatıratında dile getirmektedir: "*Her gün çeyrek somun yanında un veya patates çorbası verilirdi.*" Esirler açısından açlığın nispeten az olması ile kültürel üretimin yaygınlığı arasında bir bağlantı vardır. Makaryef karargâhında esirler temel ihtiyaçlarının karşılanmış olması nedeniyle zaman geçirmek için başka işlerle uğraşabilecek durumdadırlar.

Kampta esirlere az miktarda para verilmiş, bu parayla çarşı izinlerinde ufak tefek ihtiyaçlarını karşılayabilmişlerdir. Sıra ile izin alıp şehirde gezmelerine izin verilmiş, fakat yanlarında yinede silahlı bir Rus askeri görevlendirilmiştir. Ayrıca bu karargâhın Rusya'da kaleme alınanlardan bir farkı da, nöbetçi sayısının az olması ve çok fazla sıkı kontrolün yapılmamasıdır.¹²⁵

¹²³ Bakar, a.g.m., s. 99.

¹²⁴ Ataman, a.g.e., s. 142.

¹²⁵ Başkatipzade, a.g.e., s. 86.

Yine bu karargâhın diğeri bir farkı da haftada bir gün binadaki hamamın ısıtılarak esirlerin çamaşır yıkama ihtiyaçlarını gidermek için faydalanabilmeleridir.

Türk esirler, kendi hükümetlerinden çok az yardım gördüğü için savaş esirlerine ulaşmakta daha başarılı olan Salib-i Ahmer Cemiyeti tarafından karargâhtaki esirler için iki üç kat iç çamaşırı, kaput ve çorap temin edildiği yine Başkatipzade Ragıp Bey'in anılarında yer almaktadır.¹²⁶

2.8.10.Kazan

Kamp, şehirden 4 ile 5 km uzağa kurulmuş ve eskiden Rus askerlerinin yazlık ordugâhı olarak kullanılmıştır. Kampın etrafına ağaçlık ve tel örgü çekilmiştir.

Bu karargâhta esirler Avusturya-Macaristan yönetimi altında tutulu olup buraya çok az Türk sevk edilmiştir.

Kazandaki esir Türkler Makaryef karargâhındaki gibi yeterli miktarda beslenebilmeleri nedeniyle bu durumdan şikâyetçi değillerdir. Esirlerin yiyecek ve içecekleri Danimarka Elçiliği Memuru ile Avusturya-Macar Sevkiyat Komisyonu tarafından temin edilmiştir. Bir esirin hatıratında bu durum "*Verilen ekmekler yeterli miktarda olup, sabah akşam verilen etli patates ve lahana çorbası da yenilecek şekilde yapılıyordu. Ayrıca hasta esirler için süt, tereyağı, beyaz ekmek ve et veriliyordu.*" Şeklindedir.¹²⁷

Burada da esirler için Ruslar tarafından bir hastane kuruldu, yalnız bu hastane oldukça pis, bakımsız ve düzensizdir. Hastanede milletlere göre de ayırım gösterilmemiştir.¹²⁸

2.8.11.Orenburg

Sibirya şehirlerinden biri olan Orenburg kampına yaklaşık 50 Türk, Ruslar tarafından getirilmiştir. Özellikle bu şehirde fırıncı Türkler toplanmıştır ki bunun yanı sıra Almanya ve Avusturya'ya mensup esirler de getirilmiştir. Bu kampta esirler için tek avantaj ibadetlerini

¹²⁶ Başkatipzade, a.g.e., s.86.

¹²⁷ Akçura, Yusuf, *Birinci Dünya Savaşı Sonrası Rusya'da Esaret Hayatı*, (Yayına Haz: Mehmet Karataş), Balıkesir, 2012, s. 54.

¹²⁸ Akçura, a.g.e.,s.26.

serbestçe yerine getirebilmeleri ve camiye gitmelerine de izin verilmiş olmasıdır. Ayrıca şehirde yaşayan Türkler tarafından esirlere yardım amaçlı cemiyetler de kurulmuştur.¹²⁹

2.8.12.Arhanjelsk

Bölgedeki kampların bulunduğu yer Arhanjelsk'e yakın Nikolenski kasabasıdır. Kampa her milletten esir getirilmiştir: Alman, Avusturya, Bulgar, Türk yani müttefik gurubuna mensup kişiler. Esirlerin belirli günlerde Nikolenski kasabasına inme hakkı verildiği için esirler bazı ihtiyaçlarını temin edebilmelerini kolaylaştırmıştır.

Burada bulunan esirler can sıkıntısından dolayı kültürel faaliyetlere yönelerek gazeteler de çıkarmışlardır. Çıkarılan gazetelerde Çar hükümeti adına yazılar yazmaları imkânsızdır. Bunun için gazetelerde kendi arkadaşları konu alınmıştır. Bu kampta en gözde düşünsel uğraş dil öğrenmektir. Osmanlı esirleri özellikle Almanca ve Fransızca öğrenilmek için yabancı esirlerden kişisel yardım almaya yönelmişlerdir.

Arhanjelsk kampında da esirlere dini ibadetlerinde kısıtlama gelmediği için rahat etmişler ve cuma namazları kamp hayatı için büyük bir teselli kaynağı oluşturmuştur.

Esirler bu şehirde iftar konusunda oldukça sıkıntı yaşamışlardır. İftardan sonra sahura ve teravih, akşam ve yatsı namazına vakit kalmamaktaydı. Çünkü şehir kutba yakın olduğu için bir saate kalmadan güneş tekrardan doğmaktadır.

Şehir Türkiye'ye oldukça uzak mesafededir. Buradan kaçmak isteyen esirler için esaret hayatı dayanılmaz hale gelmiş ve memleketlerinden bu kadar uzak olmakta onları oldukça sinirli bir yapıya büründürmüştür. En basit söz dahi onlar için çileden çıkmaya yetmiştir. Mülazım Ahmet böyle bir olayı tecrübe edinmiştir:

“Kendisinden kitap alan ve geri istendiğinde şaka olsun diye ‘Bu kitabı ben senden almadım ki’ diyen bir yüzbaşıyla başladığı kavgayı Mülazım Ahmet, kampın avlusunda kalmış iri bir sığır kemiğini, kafasına indirip bayıltarak bitirmiştir.”¹³⁰

¹²⁹ Erdoğan, a.g.e., s.76.

¹³⁰ Ataman, a.g.e., s. 73.

2.8.13. Ufa

Ufa, esir kampı karargâhı, bir fabrikanın işçi barakasına kurulmuştur. Başlarında ise bir Çek kumandanı görevlendirilmiştir.

Bu karargâh disiplinden oldukça yoksun tutulmuştur. Ufa kampına getirilen Türk askerlerin sayısı 37'dir. Daha sonradan getirilen Türk askerlerle sayı 113'e çıkmıştır. Buraya getirilen sivil Osmanlı esirlerinin sayısı ise net değildir. Habersiz gönderilen esirler gelip kendilerini bildirmemişlerdir.¹³¹ Türk esirler Müslüman mahallelerinde serbest bir şekilde yaşamış, evlerde ise asker-sivil ayrımı yapılmamıştır. Esirlerin burada sadece evlerde değil, otellerde, medreselerde de ikamet ettiği belirtilmektedir. Esirlerin kimisi burada başıboş gezmiş, kimisi ise çareyi evlenerek köylere yerleşmekte bulmuşlardır.¹³²

Ufa'daki esirlerin içlerinde meyve ticaretiyle, fırıncılıkla, hatta otelcilikle uğraşanlar olmuştur. Bu sayede iyi geçim sağlayanlar tarafından fakir hemşerilerine de yardım edilmiştir.

Bazı kamplarda Türk esir kadınlarına da rastlanılmıştır. Bu kamplardan biri de Ufa'dır. Türk esir kadınları savaş sırasında Rus ordusunda bulunan Müslüman askerlerle nikâhlanarak bölgeye getirilmiştir. İhtiyaçları ise İsveç ve Müslüman yardım komiteleri tarafından karşılanmıştır.¹³³

2.8.14. Uralsk

Uralsk şehri Hazar Denizi'nin yaklaşık 400 km kuzeyinde bulunmaktadır. Buradaki karargâhta 1918 yılının Mart ayındaki Moskova şubesinden gelen bilgilere göre 625 sivil Türk esir sevk edilmiştir. Burada bulunan Türk esirler için türlü cemiyetler kurulmuş, Türk esirlerine yardım şubeleri açılmıştır.¹³⁴

¹³¹ Akçura, a.g.e., s. 63-66.

¹³² Karal ve Uluğtekin, a.g.e., s.27-30.

¹³³ Akçura, a.g.e., s. 66.

¹³⁴ Kurat, a.g.e., s. 450.

2.8.15.Varnavin

Varnavin, Moskova'nın 350 kilometre kuzeydoğusunda yer almaktadır. Bu esir kampında Kosturuma Caddesi kasabayı ikiye bölmüştür. Cadde üzerinde esirler için ayrılmış eski ahşap bir binadan oluşan kışla yapılmıştır. Bina dışarıdan görülmesin diye tahta perdelerle çevrilmiştir. Bu tahta perde aynı zamanda esirlerin dışarı çıkmasını da engellemektedir. Binanın kapısında sürekli bir muhafız görevlendirilmiştir. Esirlerin sadece 100 metrelik bir alanda dolaşabilmesine izin verildiği için hem aşırı kalabalığın hem de esaretin vermiş olduğu huzursuzluk nedeniyle esirler arasında çoğu ağız dalaşı şeklinde çatışmalar yaşanmıştır.

Varnavin'de genellikle esirler arasında iş bölümü yapılarak hareket edilmiştir. Odun yaranlar, su taşıyanlar, hamur yoğuranlar, ekmek ve yemek pişirenler diye bir çizelge hazırlanmıştır. Buradaki esirlerin kışlık kıyafetlerinin olmaması ise büyük sorun teşkil etmiştir.

Bu kampta kalan esirlerin Rusya'da meydana gelen Bolşevik Devrimi nedeniyle yarın kaygısı daha da belirginleşmiştir. Rusya'daki kamplarda yemeklerdeki kalite sorunu her zaman baş göstermiştir. Mehmet Arif kampta yaşanan açlık krizini şöyle anlatmıştır:

“Kıştan kalan kurtlu öküz kafalarını pişirip yemek zorunda kalıyorduk. Öyle kötü kokuyordu ki bu kafalar pişerken, kışlanın uzağından geçenler bile elleriyle burunlarını kapatıyorlardı. Kışlada en çok yemek yiyen iki tutsak vardı. Her biri aylık 29 kilo ekmek yemişlerdi. Bunlardan birisi de bendim. Öküz başı ve lahana yemekten tiksiniyordum. Yediğim ise sadece ekmekti. Günlük yemek yeme hakkımız 160 grama düşmüştü. Ekmekle karın doyurma olanağı da kalmamıştı.”¹³⁵

Esir kamplarında benzer olayların yaşanmasına karşın yemek yetersizliğinin başka bir örneğine yine Varnavin'deki bir hapisanede tanık olan Mehmet Arif bir teneke dolusu patates çorbasını on üç esir arasında paylaşma sanatını da şöyle aktarmıştır:

“On kişi toplandık. Ancak bir tek kaşık vardı. On üç kişi bu bir tek kaşıkla çorbayı içmeye başladık. Herkes sırayla sadece bir kaşık çorba alarak kaşığı hemen yanındakine verecekti. Savaş tutsaklığımın başından beri yanımda taşıdığım bir kaşığım vardı. Şimdi

¹³⁵ Ölçen, Mehmet Arif, *Vetluga Irmağı Kafkas Cephesi'nde Sarıkamış Ve Sonrası 1916-1918*, Ankara, 2006, s. 133-140.

düşünürüm. O kaşığı kullanmayı mı unuttum, ya da küçük olduğu için her seferinde yeterince çorba içemeyeceğim için mi kullanmak istemedim. Bilemiyorum... Her ne ise, içtikçe tenekedeki çorba azalıyor ve azaldıkça da koyulaşıyordu. İçinde ufak tefek patates parçacıkları da görünmeye başladı. Sonunda kaşığı kullanamaz hale geldik. Çorba tenekenin dibine karda indi. O zaman ortaklaşa bir karar alındı. Herkes sırayla tenekenin köşesinden birinin ağzına dayayacak içindeki patates parçalardan yutacaktı. Ufak bir sarsıntı çorbanın dışarıya dökülmesine neden olacağı için bu iş ayrı bir beceri istiyordu.”¹³⁶

2.8.16. Vetluga

Türk esirler bu kasabaya kızaklarla getirilmiştir. Dondan beton halini alan kar ovasında esirler kızaklara ikişer ikişer bindirilmiştir. Bu yolculuk günlerce sürdüğünden esirler ara ara Rus köylerine de misafir olmuşlardır.

Burada esirlerin kalacağı evlere ‘Dom’ denilmiştir. Dom sistemi ise şöyledir: Türk esirleri, esir kampları dışında dom denilen evlerde ikamet etmiştir. Evlerin kiralari esir subayların maaşlarından kesilmiştir. Bu evler sivil şahıslardan temin edilmiş ve asil sahiplerinin ismiyle anılmıştır.¹³⁷

Esirlerin kalacağı evler küçük bir mutfak, muhafız odası, bir de ikiye bölünmüş yataktan oluşmuştur. Odalarda tahta ranzalar üstüne ot dolu kanaviçeden yataklar bulunmaktadır.¹³⁸

Dom sisteminde esirin evin dışına çıkması dahi yasaktır. Bunun sebebi ise daha önceki esir kamplarında bazı Türk esirlerin kaçma girişimlerinde bulunmalarıdır. Esirlerin muhafazası için askerlerin başında bir naçalnik (Rusça: komutan), yarbay kumandan ve muavini ile bir de çavuş görevlidir. Bu durum ile ilgili olarak İhsan Paşa hatırasını şu şekilde paylaşmaktadır:

¹³⁶ Ölçen, a.g.e., s. 220. Burada anlatılanlar Çeka hapishanesinde geçmektedir, Mehmet Arif ve arkadaşları kaçma girişiminde buldukları için kısa bir süreliğine bu hapishaneye atılmışlardır. Benzer olaylar genellikle bütün esir kamplarında yaşanmıştır denilebilir.

¹³⁷ Asaf, a.g.e., s. 76.

¹³⁸ Asaf, a.g.e., s. 122.

*“Biraz geniş nefes almak için olsa evin kapısından dışarı çıkmak ve gözlerini dört duvardan hariç bir yere geçici de olsa uzatmak mümkün olmazdı. Her dakika, her saniye Moskof nefeslerinin baskıları altında geçiyor, temiz hava almak bile mümkün değildi.”*¹³⁹

Esirler aldıkları elli ruble maaşın beş rublesini hizmetçiye vermekle ve kalan kırk beş ruble ile de bir ay geçinmekle yükümlüydüler. Esirler gazete, kitap gibi okuyacak herhangi bir şey bulamamışlar, gazete yayınevlerine bu konuda başvuru yapsalar dahi cevap alamamışlardır.¹⁴⁰

2.8.17. İrbit

İrbit, Perem ilinin bir kasabasıdır. Esirler bu kasabada Ruslar tarafından Sibiriski Podavre Oteline götürülmüşlerdir. Otelde kaldıkları sürece Rusların onlara verecekleri maaştan ücret ödenmiştir. Fakat Rusların maaşları düzenli olarak ödemedikleri için esirler ihtiyaçlarını karşılamakta zorlanmışlardır. Maaşlar rütbelere göre değişmiş, esirler otel masrafı için günde 2 ruble ödemek zorunda kalmışlardır. Ruslar esirlerden serbestçe gezebilmeleri karşılığında bulunduğu bölgeyi terk etmeyeceğine dair söz alarak, onlara bu hususta bir de imza attırmışlardır.¹⁴¹

Şehir halkı Tatar ve Ruslardan meydana gelmiştir. Buranın halkı tarafından şehre gelen Türk esirlere karşı oldukça hürmet göstermişlerdir. Onlara, keten, şilte ve buğday sapı getirerek yastıklarını doldurmaları için bu anlamda yardım etmişlerdir.¹⁴²

Çoğu kampta olduğu gibi İrbit karargâhında da esirler dini zorunlulukları öne sürerek, manevi anlamda doyabilmek adına, cuma günleri mescide gidebilmek için Ruslardan bu konuda istekte bulunmuşlardır.¹⁴³

Esirler gittikleri kamplarda hastalıkla da mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Kamplar; genel olarak sağlık şartlarından uzak olmuştur. İrbit kasabasında da çoğu esir tedavi görmeden ölüme terk edilmiştir.

¹³⁹ Asaf, a.g.e., s.77.

¹⁴⁰ Taşer, a.g.e., s. 73.

¹⁴¹ Vakit, 22 Teşrin-i Evvel 1336/ Ekim 1920, Nr:1031.

¹⁴² Yergök, a.g.e., s. 144.

¹⁴³ Tuğaç, a.g.e., s.54.

2.8.18. Omsk

Rusya'nın ticaret merkezi ve kültürel faaliyetleri açısından yoğun bir şehir olan Omsk karargâhında¹⁴⁴ 1915 yılında, 800 savaş esiri subayın kaldığı kayıtlarda belirtilmiştir. Omsk şehrine getirilen esirler içki fabrikası, sirk binası, bodrum ve mezbahalarda da barınmaya mecbur bırakılmıştır. İsveç Kızılhaçı yetkilisi olarak görev yapan Elsa Brandström'ün araştırmalarına göre bu karargâhta toplamda 16.000 savaş esirinin öldüğüne dikkat çekilmiştir.¹⁴⁵

2.8.19. Tomsk

Tomsk şehri, Sibiry'a'nın büyük şehirlerinden biridir. Şehrin dışında sağlam yapılmış bir askeri şehir kurulmuştur. Bu askeri şehir üçer katlı ve yan yana sıralanmış büyük binalardan oluşmuştur. Yine bu karargâha da Türk esirlerinin yanında 50-60 kadar Alman ve Avusturyalı esir subay getirilmiştir.¹⁴⁶

Türk esirleri de günün 24 saatini yüksek duvarların çevirdiği binalarda geçirmelerine karşılık karargâh içerisinde disiplin zayıftı. Esirlerin binanın içinde serbestçe gezmelerine, spor yapmalarına, bir barakadan diğer bir barakaya geçebilmelerine izin verilmiştir. Ancak dışarıya çıkmalarına müsaade edilmemiştir. Türk esirlerin yaşadığı bu kışlarda komutan ve subaylara ait resmi odalar da bulunmaktadır.¹⁴⁷

Mirliva İhsan Latif Tomsk şehrindeki esaretini şöyle anlatmıştır:

“Bizleri Tomsk şehrinde içerisi ve duvar kenarlarındaki ranzaları esirlerle dolu bir odaya aldılar. Mecburen ayakta beklemeye başladım. Donan parmaklarımın yaraları henüz iyileşmemişken saatlerce kar ve buz üzerinde yürümek; birde ayakta beklemek ızdırabımı artırmıştı.

Ertesi gün, biraz ısınabilmek için bahçeye çıktım, güneş ışıklarının vurduğu yerlerde dolaşırken biri yaklaştı ve kendini tanıtarak konuşmak için izin istedi. Çevresindekilerin Baron diye hitap ettiği bu Avusturyalı genç teğmen; ‘Burada çok zor şartlar altında yaşamaya

¹⁴⁴ Ataman, a.g.e., s. 157-158.

¹⁴⁵ Uygur, a.g.e., s. 124.

¹⁴⁶ Tuğaç, a.g.e., s.49.

¹⁴⁷ Tuğaç, a.g.e., s. 51.

çalısan Türk esirlerin varlığından söz etti. Koğuşlarda, yarı çıplak vaziyette ve en sıradan sağlık hizmetlerinden bile mahrum olarak kalıyorlarmış.' Samimiyetini gözyaşlarıyla ispat eden Baron Efendi ile hemen o koğuşlara gittik. Hakikaten kendimi çok acı bir manzara karşısında buldum. Üzerindeki elbiseleri Moskoflar tarafından parçalanmış Anadolu'nun çilekeş çocukları -30 derece soğuk altında birbirlerine sokumlu; soğğun ve berbat hastalıkların pençesinde kıvranıyorlardı. Bu manzara karşısında daha fazla kendimi tutamadım ve duvarın dibine çökerek hüüngür hüüngür ağladım."¹⁴⁸

Bu şehirdeki hapisanelere tiyorma adı verilmiştir. Hapishaneler 4-5 metre yükseklikte ve duvarlarla çevrilmiştir.¹⁴⁹Bu koğuşta vakit geçirmiş biri olarak Hüsamettin Tuğaç anısını şu şekilde aktarmıştır:

"Büyük bir kışla tarzında bu hapishanenin bir koğuşuna girdik. Şafak zamanı idi. Etrafta ve koğuşta hiçbir ışık bulunmadığından koğuşun içi loştu. Koğuşta tahtalar üzerinde birçok insanların sıralanarak yatmış ve uyumakta olduklarını gördüm. Ben de koğuşun bir kenarında ve ümitsizlikle ne olacağımızı bekleyerek ayakta durdum. Gün ağardıkça bu insanlar, birer ikişer uyanıyor ve değişik öksürük sesleriyle koğuşun sessizliğini sefil bir canlılığa dönüştürüyordu.

Bu insanlar, Avusturyalı ve Alman tutsak erleriydi. Bunlardan birinse sordum: Subayları neredeydi?.. Bu er, Galiçya'da esir düştüklerini ve dört-beş subayın koğuşun yanındaki oda da bulunduğunu söyledi.

Aradan dört saat geçtiği halde Moskof neferlerinden hiç kimseyi görmek mümkün olmamıştı. Avusturyalı ve Alman subaylarının bulunduğu odaya gittim. Yüzbaşı ve teğmen rütbelerinde ve bir kısmı doktor olan bu subaylara kendimi tanıttım. Saygı ve nezaketle aynı odada kalmamı rıza ettiler. Esasen sığınacak bir yer yoktu. Onlara teşekkür ederek odalarında kaldım. Odada kırık dökük bir karyola ile üzerinde üç tahta vardı. Subaylar hizmet erlerini çağırdılar. Elleri geçen bir çuvala ot doldurarak bana bir yatak hazırladılar. Burada geceledim."¹⁵⁰

İhsan Paşa da burada koğuşlarda Türk esirlerin kaderleriyle baş başa bırakıldığını söyleyerek, yaşadığı bir anısını dile getirmiştir:

¹⁴⁸ Çetinkaya, a.g.e., s. 211.

¹⁴⁹ Öklem, Necdet, *İhsan Paşa'nın Anıları Sibirya'da Esarettten Kaçış*, İzmir, 1985, s. 21.

¹⁵⁰ Tuğaç, a.g.e., s.22.

“Gerçekten kendimi gayet acıklı ve elem verici bir manzara karşısında buldum. Kafkas’ın değişik savaş cephelerinde esaret felaketine düşerek, her türlü mahrumiyetler ve açlıkların etkisiyle üzerindeki elbiselerinin Moskoflar tarafından kasten soyulmasından vahim hastalıklara yakalanmışlardı. Türli ıstıraplarla pençeleşene ve güya tedavi edilmek üzere kuru tahtalar üzerine paçavra gibi atılmış olan bu biçare Türk evlatlarının gaddar ve merhametsiz Moskofların pis elinde, inlemeleri bende çok büyük bir üzüntü yarattı. Moskofların her zaman olduğu gibi tutsaklarımıza uyguladıkları hunharlığa ve barbarlığa lanet ederek koğuştan çıktık.”¹⁵¹

Türk esirler yaşadıkları çile karşısında çaresiz kalmışlar ve ruhsal anlamda da psikolojileri sarsılmıştır. Bir esir Tomsk şehrindeki hatırasına şöyle değinmiştir:

“O gün Şubat’ın en dondurucu ve kavurucu rüzgârları ortalığı alt üst ederken, bir taraftan keder ve acı içinde yanmakta olan dimağımın saçtığı şerarelerin tesiri altında Tomsk şehrinin sokaklarında, bilinmeyen bir hedefe doğru yürümeye başladım.

Üzerimde sivil bir palto, başımda bir Çerkes kalpağı bulunduğundan, şehirde yabancı bir seyyah gibi perişan ve dalgın dolaştım. Dakikalarım, saatlerim, yıldırım hızı ile geçiyor, tereddütlerim artıyor, sinirlerim titriyordu.

O kötünün kötüsü sefalet haneye gitmeyip, bulacağım bir yerde saklanmaya karar verdim. Fakat bu kararım, sağlam bir plana dayanmıyordu.”¹⁵²

Yine Tomsk şehrinde bulunan Kıryos zindanında elbiseleri üzerinden alınarak tahtalar üzerine atılmış olan 20 kadar hasta Osmanlı askerinin perişanlığı ise içler acısıydı. Bu karanlık ve pis zindanda esirler hemen hemen her gün telgraf tellerinden yapılmış kırbaçlarla dövülmüştür. Tomsk’ta bulunan 1400 Osmanlı esirinden sadece 400’ü hayatta kalmayı başarabilmiştir. Bölgede yaşayan Müslüman halktan esirlere yiyecek ve giyecek yardımı yapmak isteyenler ise şiddetle men edilmiştir. Ayrıca yine Tomsk şehrinde esirlere elbise, kitap, harita vb. eşyaları satanlar 5 ay hapis ve 3000 ruble para cezasına çarptırılmışlardır.¹⁵³

¹⁵¹ Öklem, a.g.e., s. 23.

¹⁵² Öklem, a.g.e., s. 25.

¹⁵³ Balcı, a.g.e., s. 261-268.

2.8.20.Krasnoyarsk

Sibirya'da Yenisey nehrinin kıyısında yer alan ve aynı zamanda Viladivostok'a uzanan Sibirya demiryolu hattı üzerinde bulunan bir şehirdir.¹⁵⁴

Krasnoyarsk esir kampı şehirden 40 dakika mesafede bir düzlük üzerine kurulmuş pavyon sistemindeki kışla özelliğine sahiptir. Burada asker koğuşları, tavlalar, samanlıklar, erzak ve eşya ambarları, cephanelikler, subay hamamları, gazinolar, tiyatro-sinema salonları, futbol, tenis sahaları, fırın, mutfak, dükkân ve imalathane gibi her şey mevcuttur.¹⁵⁵

Krasnoyarsk şehrinde esirler etrafı 5-6 metre tahta perdelerle çekilmiş, lager adındaki esaret karargâhlarından oluşmuştur. Buradaki karargâhlar Çar hükümeti zamanında yaptırılmış, iki kattan ibaret binalardır. Binalar her katta 15-20 koğuş helâlâri ve küçük odaları, koğuş ve odalar arasındaki uzun koridorlarından oluşmuştur. Bu binaların üzerleri çatıyla kaplanmış ve binalar tuğladan yapılmıştır. Pavyonlarda topçu ve süvari hayvanları içinde ayrılan barakalar da yer almıştır. Baraka ve pavyonların ortasında meydan bulunmakta ve pencereler meydana bakacak şekilde inşa edilmiştir.¹⁵⁶

Pavyonlar çift camlı, kapı ve pencereleri oldukça düzgün binalardan meydana getirilmiştir. Peç denilen yerli sobalar ile ısıtılmıştır. Ruslar tarafından esirler için günde bir defa odun dağıtılmıştır. Sicimle çekilen küçük el kızaklarıyla her gün pavyondan bir subay dağıtım yerine gönderilerek odunları pavyona getirmekle yükümlü tutulmuştur. Hizmet erleriyle de odunlar sobalara taşınmıştır.

Bu şehirde karargâh haricinde dükkân, hamam, gazino, lokanta da mevcut hale getirilmiştir. Esirler, magaran denilen yemekhanede yemeklerini yemiştir. Garson ve hizmetçiler ise genel olarak Avusturya-Macar milletine mensup kişilerdir.

Yine bu karargâhta küçük rütbeliler nöbetçi olarak belirlenmiştir. Nöbetçi zabitanın vazifesi ise barakanın temizliğine dikkat etmek, hizmetçilere emir vermek, musluklara su doldurtmak, abdesthaneleri temiz bulundurtmak, koridorların lambalarına akşamları gaz koydurmak olarak belirlenmiştir.

¹⁵⁴ İybar, Tahsin, *Sibirya'dan Serendib'e*, Ankara, 1950, s. 34.

¹⁵⁵ Yergök, a.g.e., s.149.

¹⁵⁶ Başkatipzade, a.g.e., s. 90.

Krasnoyarsk karargâhında geçimlerini sağlayabilmeleri için her zabıtana 50 ruble, ümeraya ise 75 ruble maaş verilmiştir. Bu maaşlar ilk önce grup kumandanına gelir, daha sonra herkes grup kumandanının huzuruna çıkarak maaşını almış ve maaşlarını aldıklarına dair imza atmışlardır.

Krasnoyarsk kampına 9. kolordu ve fırkaları, Sarıkamış felaketinde, esir düşen ordu mensupları buraya sevk edilmiştir. Bunlardan başka Alman, Macar, Avusturya zabitleri de buraya getirilmiştir. Buradaki esirler kendi aralarında milliyet esasına göre pavyonlara tahsis edilmiştir.¹⁵⁷ Ayrıca kampta bir hiyerarşi uygulaması mevcuttu. Kampın en kıdemlisi, en yüksek rütbeli esirin iç idaresi anlayışıyla yönetilmiştir. Bu kampta Türk esir grubunun ise en kıdemlisi 1915'in Şubat ayında getirilen 29. Tümen Kumandanı Kurmay Albay Arif Bey'dir.¹⁵⁸

Esir kampları adeta bir üniversite faaliyeti yürütmüştür. Bunun en bariz örneğini Albay Arif Bey ifadesinde yer vermiştir: Esirler kendi aralarında anlaşabilmek için Türkçe, Almanca, Macarca, Rusça, Fransızca, İngilizce, Sırpça, Lehçe, İtalyanca, Romence, Arapça, Kürtçe, Kıbtice, Çek gibi dillerin yanı sıra yapay anlaşma vasıtalarını da kullandığı dikkate alınrsa esir kamplarına niçin '*Babil Kulesi*' adı verildiği de daha iyi anlaşılabilir.¹⁵⁹

Esirler başka uğraşlara da yönelerek, mobilyacılık, alçı el işleri, kunduracılık, aynacılık, sigara kâğıdı, kartvizitçilik ve kartpostallar hatta dabaklık¹⁶⁰ dahi yapmışlardır.¹⁶¹ Bu sayede kampa bir canlılık gelmiştir.

Hijyen konusunda bütün kamplarda sıkıntı yaşanması salgın hastalıkların yaygınlaşmasına sebep olduğundan Krasnoyarsk kampında müttefik ordularının kıdemli amirleri tarafından Rus makamlarıyla irtibata geçilerek revir hizmetinde doktorlar görevlendirilmiştir.

Her barakaya da bir doktor görevlendirilmiştir. Sabahları doktorlar tarafından esirlerin muayenesi yapılmış, ağır hastalar hastaneye gönderilmiştir. Hastalığı ağır olmayanlara ise

¹⁵⁷ Başkatıpzade, a.g.e., s. 91-93.

¹⁵⁸ Tuğaç, a.g.e., s. 123.

¹⁵⁹ Kutlu, Cemil, "Krasnoyarsk'ın Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 32, Erzurum, 2007, s.252.

¹⁶⁰ Dabaklık, Ham deriyi işleme ve deriden eşya yapma zanaatıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara, 2007, s. 170.

¹⁶¹ Ataman, a.g.e.,s. 180-190.

reçeteler yazılmıştır. ¹⁶²Hastanede vefat durumu olduğunda mevsim kış ise Sibiry'a da dondan toprağı kazımak mümkün olmadığı için, cenazeler etiketlenerek konulmuş, toprak gevşediğı zaman ilkbaharda defnedilmişlerdir. ¹⁶³

Rusya'daki bütün esirler yemek konusundaki sıkıntıya değinirken Ekim Devrimi öncesini kamplardaki durumu iyi günler olarak saymışlardır. Çürümüş olsun ya da olmasın her türlü et çoğı zaman esirlere uzak bir hatıra haline gelmiştir. Krasnoyarsk'da esir tutulan Halil Ataman hatıratında esirlere et dağıtılma ihtimalini şöyle belirtmektedir:

"25 Ocak 1333'te şöyle bir haber aldık: Sözde Ruslar esirlere et vereceklerini söylemişler ve bu durum şimdilik haftada bir kez olacakmış. Bunu kamp içi kumandanlığına bile bildirmişler. Et yiyeceğimiz için aramızda konuşmalar ve şakalaşmalar başladı

Bir gün sonra hakikaten Ruslar et verdi, ama nasıl bir et, bir bilseniz... Çok ihtiyar, ama şişirici nedenlerle biraz beslenmiş at eti idi. Bu et köfte olarak yedirildi. Etten başka bir şeydi sanki, ağızımızda hızar talaşı gibi dağılan, biraz da ekşice bir nesne. Sömürülmüş, emilmiş bir posadan farksız bir madde bu et diye ad verdikleri ve hiçbir zaman da et olmayan şeyi, birkaç defa yedirdiler bize..."¹⁶⁴

Esirler bu kampta ilk aylarda rahat beslenseler de savaş dönemi uzayınca zorunlu ihtiyaçlar kısıtlı bir şekilde görülmeye başlamıştır. Haftalarca süt, yağ, şeker gibi temel maddelerden yoksun bırakılmışlardır. Esirlere verilen ekmeğe ise *çornihilep* denilen siyah ve çamurdan oluşmuştur. Bu ekmeğe önceden Ruslar tarafından hayvanlara verilirdi. Fakat savaş süresi uzayınca Türk esirler bu ekmeğe dahi hasret kalmıştır.

Esirler bir sonraki öğünü sağlama çabası içinde olmuşlardır. Bazen bu durum yaratıcılık gerektirmiştir. Halil Ataman hatıratında dört arkadaşıyla birlikte bir Rus köylüsünden satın aldıkları üç kilo unu 'bir hazine' olarak nitelendirmektedir. *"Kimse görmesin diye akşamdan sonra mutfağına gittik. O mübarek unu tavada kavurduk. Şişelerden kesilmiş bardaklarımız vardı. Be arkadaş beşer bardak dolusu unu üleştik. Şimdi her sabah birimiz mutfağına gider kaynamış su getirir. Her birimiz gelen su ile bardaklarımızı doldurur,*

¹⁶²Ataman, a.g.e., s.93.

¹⁶³İybar, a.g.e., s.36.

¹⁶⁴Ataman, a.g.e., 186-187

içine iki çay kaşığı kavrulmuş undan kor, biraz da tuz sepeleyerek yaptığımız çok enfes çorbayı içerdik."¹⁶⁵

Rusya'daki esirlerin yetersiz yemek sonucunda ortaya çıkan iskorbüte hastalığı karşısında yapılabilecek pek de bir şey yoktur. Kaç kişinin bu tür hastalıklara yakalandığına dair istatistiksel veriler olmasa da, böyle hastalıkların yaygın olduğu hatıratlarda yer almaktadır. Osmanlı esirleri Avrupalı esirlere göre daha az şey yemektedirler; bu duruma kısmen Avrupalı esirlere memleketten gelen kolilerin ulaştırılıyor olması kanıt olarak gösterilebilir. Ayrıca Müslüman olduklarından dolayı domuz, köpek eti ve evcil hayvanları Avrupalı esirler gibi yemeye yanaşmadıklarından dolayıdır.¹⁶⁶Mülazım Halil Ataman kışlada Avusturyalıların onu yemeğe davet etmesiyle yaşanan durumu şöyle aktarmıştır

*"Bugün biraz sıkıldım ve Avusturyalı dostumun yanına gittim, oradan buradan konuşurken konu yemeğe geldi. Bugün yemeği beraber yiyelim, bizde bugün iyi yemek var dedi. Peki dedim olur. Sofraya pilav ve çornihilep geldi. Bir ara üstü süslü kağıtla örtülü bir tava içeri girdi. Örtüyü kaldırdılar, çok güzel bir kızartma, herksin ağzı sulandı, ben de beraber... Hep birlikte masaya oturduk, herkesin elinde çatal bıçak, nerdeyse boğaz kavgası başlayacak. Bir ara ben kızartmaya dikkatlice baktım, o da ne? Tava üstündeki yiyecek nesnenin kafasının daha çok köpeğe benzediğini fark ettim. Yanımdaki arkadaşta sordum, kızartmayı işaret ederek, 'Bu sizin bir finonuz vardı, o değil mi? Hem bugün ortalarda görünmüyor' dedim. 'Evet bizim finodur, hem de ta kendisi' deyince ben ürperir gibi oldum ve tiksindir gibi bir hal fenalık duydum. Dedim ki kusura bakmayın ben bu kızartmadan yiyemeyeceğim, çünkü çok yağlı ben çok eskiden beri yağlı eti yiyemem diyerek sofradan çekildim."*¹⁶⁷Yeterince beslenmese dahi onun yiyebileceği şeylerin bir sınırı vardır. Halil Ataman'ın yemeği geri çevirmesinin nedeni muhtemelen köpek etini murdar olarak saymasıydı.

2.8.21.İrkutsk

Baykal Gölü'nün güney ucunda Sibirya'nın merkezi sayılan büyük bir şehir ve Sibirya'nın en büyük askeri merkezidir. Şehrin yakınlarında iki büyük grup halinde askeri

¹⁶⁵ Ataman, a.g.e., s. 191-192

¹⁶⁶ Yanıkdağ, Yücel, *Millete Deva Olmak Osmanlı Savaş Esirleri, Tıp Ve Milliyetçilik, 1914-1939*, İstanbul, 2014, s. 39.

¹⁶⁷ Ataman, a.g.e., s.192-193.

kışlalar yer almaktadır. Savaş nedeniyle bu kışlalar boşaltılmış ve buraya esir Türk, Alman ve Avusturyalı subaylar getirilmiştir. Kamp yaklaşık 20 tane pavyondan oluşmuştur. Esirlerin kaçışını önleyebilmek için binalar yüksek duvarlarla çevrilmiş ve duvarlardan yüksek nöbetçi kuleleri bulunmaktadır.¹⁶⁸

Türk esirler bu şehirde daörya denilen esir garnizonuna gönderilmiştir.¹⁶⁹ İrkutsk'taki esir subaylar için bir de hapishaneler yapılmıştır. Kapıları kilitli ve pencereleri demirli hapishaneler... Pencereler demirli olduğu için esirler tarafından camların açılması mümkün değildir.¹⁷⁰

İrkutsk'a giderken İhsan Paşa yolda yaşadığı bir hatırasını şu şekilde anlatmıştır:

"Soğuk, açlık ve ışıktan yoksunlukla geçen şu saatlerdeki maddi olduğu kadar beyin azabı, tasavvurun üstünde beni zedeledi. İmkansızlık, çaresizlik!.. Bu acılara katlanmak ise en büyük ve en kuvvetli silahımızdı. Müstebit Moskof zalim hükümetinin barbarlıkları düşünülürse bu gibi olgular çok tabii idi.

Nihayet sabaha doğru muhafız çavuş yanımıza gelerek: 'Haydi gideceğiz.' Dedi. Bizi, salhaneye giden koyunlar gibi yürüterek oldukça uzakta duran tutsaklar trenine götürdü. Bu trenin tahta kerevetli ve dördüncü mevki yani en sefil vagonuna bize tiktılar.

Vagonun içi mumla aydınlatılmıştı. Bir soba ile ısıtılmıştı. Vagonun bir köşesine ve tahtalar üzerine uzandım. Arkadaşlar da öteki bölümlere yerleştiler. Tren tutsaklar içindi. Bulduğum vagona ve trenin öteki vagonlarında otuz-kırk kadar Alman ve Avusturyalı ve on kadar da Türk subayının bulunduğunu görevli Rus subayından öğrendim. Tren hareket etti. Maddi ve manevi yorgunlukların etkisiyle derin uykuya daldım. Uyandığımda trenimiz doğuya doğru yol almaktaydı. Her tesadüf edilen yerlerin ismini okuyarak ve itina ile sakladığım tren tarifesine bakarak, sürgün yerimizin neresi olabileceğini düşünmekte idim.

Trene binerken muhafızlardan biri İrkutsk şehrine gideceğimizi söylemişti. Bir gün vagona benim gibi felakete uğramış olan Albay Yusuf, Yarbay Fethi ve Yüzbaşı Sadettin Beyler yanlarında bazı Avusturya subayları ile birlikte geldiler. Herkes başından geçenleri anlattı.

¹⁶⁸ Tuğaç, a.g.e., s. 53-54.

¹⁶⁹ Latif, İhsan, *Bir Serencam-ı Harp*, Ankara, 1988, s.40.

¹⁷⁰ Tuğaç, a.g.e., s. 58-60.

Muhabbet esnasında Avusturyalı bir yüzbaşı, üzüntüyle Moskofların zalimliğini ve barbarlığını kanıtlayan ve tanıdığı olduğu bir olayı hikâyeye etti. İnsan havsalsının alamayacağı cinayetler ve ahlak düşkünlüğü içeren bu olayı hemen anlatacağım. Subay olayı anlatırken hepimizin tüyleri ürperiyor ve gözlerimizden teessür ateşleri fışkırıyordu. Olay şuydu:

Rusya Avrupası'ndaki bir şehir istasyonunun epeyce uzağında bulunan bir askeri istasyonun ücra bir köşesinde günlerce terk edilmiş iki furgon (askeri taşımacılıkta hayvanlar için kullanılan vagon) içinde kilit altında 70-80 kadar Türk esir nefer, aç, susuz bırakılmıştı. Bu biçarelerin bu kilitli ve kapalı vagonlar içinde günlerce süren feryat ve figanlarına hiç kimse kulak vermemişti. Esir askerler, bağıra, çağıra ölmüşlerdi. İşte Moskofların, Türk tutsaklarına karşı dünyada örneği bulunmayan canavarlıkları!...¹⁷¹

İrkutsk hapishanesi Sibirya'nın en büyük hapishanelerinden biridir. Buradaki hapishane yüksek taş duvarlarla çevrilmiş ve yerleri delmek, kalın taş duvarları aşmak burada mümkün değildir. Hüsamettin Tuğaç buradaki hapishaneleri canlı bir mezarlık olarak tanımlamış bunun sebebi olarak da içerde çok fazla insanın bulunması ve hiç gürültü olmamasını göstermiştir.

Hapishane gaz lambaları ile aydınlatılmaktadır. Esirlerin oturabilmesi için de koğuş duvarlarına bitişik kerevetler konulmuştur. Koğuşlardaki aşırı kalabalık nedeniyle esirler neredeyse üst üste yatmışlardır. Hapishanede tuvalet ihtiyaçları için köşeye helâ fiçuları konulmuştur. Esirler tuvalet ihtiyaçlarını bu şekilde gidermeye ve temizlik şartlarından uzak bir ortam olmasından dolayı bu şekilde yaşamaya mecbur bırakılmışlardır. Dışkılarla ve ölen arkadaşlarının cesetleriyle birlikte günlerce koğuşlarda yaşamlarını sürdürmeye mahkûm edilmişlerdir. Ayrıca esirler hapishane yaşamlarında çoğu kez şiddetin kurbanı da olmuşlardır.¹⁷²

Ruslar, esirlerin yerli halkla olan irtibatlarını da engellemek için yanlarına kimseyi yaklaştırmamışlar, onlarla konuşan, yiyecek, giyecek yardımında bulunan kişileri de para ya da hapis cezasına mahkûm etmişlerdir. Bunun için resmi bir yazı dahi çıkarılmıştır. Bu tarz temasların çoğu kez esirlerde kaçma fikrini teşvik ettiği düşünülmüştür.

Esirlerin genellikle beslenme kaynaklı şikâyetleri olsa da yetersiz yemek konusunda yapabilecekleri herhangi bir şey yoktur. Sürekli olarak trenlere doldurulup bir yerden bir yere

¹⁷¹ Öklem, a.g.e., s. 30-31.

¹⁷² Tuğaç, a.g.e., s. 103-109.

götürüldüklerinden dolayı doğru dürüst bir şey yiyememişler, bu yüzden de günlerce aç kaldıkları da olmuştur. Fakat vardıkları kamplarda da yemekler diğerlerinden farksızdı. Esaretle birlikte yemek şikâyetlerinin bir diğer odağı hep aynı yemeklerin çıkarılması, küçük porsiyon ve kötü yemeklere kaymasıdır. Bu duruma örnek olarak İhsan Paşa İrkutsk kampında yaşadığı olayı şu şekilde aktarmıştır:

“Burada kalacağımız müddetçe bize yemek vereceklerini söylemişlerdi. Akşama doğru yemek yenecek barakaya götürüldük. Çoktan beri midemize iyi veya kötü sıcak yemek girmedığı için buna memnun olmuştuk. Önümüze birer madeni çanak, kaşık getirdiler. Ekmek verdiler. Arkasından da bir karavana çorba getirdiler. Çorba Rusların meşhur borç dedikleri lahana çorbasıydı. Diğer arkadaşlar gibi ben de çanağıma çorba koydum. Çorbanın içinde yağlı yağlı küçük et parçaları vardı. Karnımız açılmış olduğu için çok fazla iştah ile kaşığı çorbaya daldırdım. Lezzeti fena değildi. Bir küçük parça da et alayım dedim. Et çok yağlı idi. İkinci kaşıktaki çorba ve et parçasını alınca birden dikkat ettim. Et parçalarının üzerinde tamamıyla ayıklanmamış küçük kallar vardı. Baktım bu et domuz eti... Birden midem tuhaf oldu.

Domuzun şekli bir anda gözümün önüne geldi. Birinci et parçasını yutmuştum. Ama bu ikincisini bir türlü ağzıma alıp yutmaya cesaret edemiyordum. Birdenbire iğrenmemiş olsaydım ve o küçük kalları görmemiş olsaydım günahına bakmayarak yiyecektim, ama bir defa nevrim dönmüştü. Çorbayı içmesem aç kalacaktım içsem etlerin kalları gözümde büyüyordu. Her şeye rağmen gözümü yumdum çorba içindeki etleri yememek şartıyla çorbanın lahana ve suyunu yuvarladım. Diğer yemek kaşa pilavı yani darı pilavı idi. Onun içinde et yoktu, ama herhalde domuz yağı vardı. Fazla düşünmeyerek pilavı da yedim. İnsan zoru görünce her şeyi göze alıyor.”¹⁷³

Türkler yüz yıllar boyu bağımsız yaşadıkları için bu esaret hayatı onlar için inanılmaz acı verici olmuş ve artık dayanamaz hale gelmiştir. Bu yüzden Rus askerlerine karşı geldikleri zamanlar da olmuş ve onlara karşı sert çıkışlarda dahi bulunmuşlardır. Bunlardan birine örnek olarak İrkutsk kampında yaşanan olay şu şekilde anlatılmaktadır.

“Rus çavuşu Türk esirine barakaya girmesini söylemiş ve bunun karşılığında Paşa isyan ederek:

-Hayır... Bu yere girmeyeceğim!...

¹⁷³ Sönmez ve Yıldız, a.g.e.,s. 295-296.

Bu çıkış karşısında, yalnız Rus erleri değil, aynı zamanda paşanın arkadaşları da şaşırılmışlardı. Paşa aynı hiddetle devam etti:

-Zorla sokacaksanız beni buraya, işte göğsüm... Süngüleyin bu iş bitsin... Sizin subayınız yok mu?... Gidin ona söyleyin... Böyle bir hayvan yuvasında subay yaşamaz! Bu ne barbarlık, ne canavarlık?...

Paşanın bu sert konuşması karşısında Ruslar suskun kalmışlardı. Çavuş ise:

- Ne yapalım, biz verilen emri yerine getiriyoruz." Diyebilmiştir.¹⁷⁴

2.8.22.Çita

Çita isimli istasyon İrkutsk şehrinde sonra Baykal Gölünün doğusunda kalmaktadır. Esir kampına ulaşabilmek için esirler trenden indirilerek arabalara bindirilmiş ve kamp şehrin kuzeyinde çam ormanı içinde yer almaktadır. Esir kampı Türk ve Avusturyalı esirleri bir arada tuttıkları büyük bir binadır. Daha sonradan esirler Çita şehrinin Yelagovestçi Sokağı'nda bulunan binaya nakil edilmiştir.¹⁷⁵

Buradaki esirler açısından düzenli ve rahat bir bina oluşturulmuştur. Fakat binada eşya adına bir şey pek bulunmamıştır. Esirler burada kaldıkları sürece evin kirasını olarak maaşlarından ödemişlerdir. Yine maaşlarından kesilmek üzere Ruslar tarafından esirler için günlük ihtiyaçlarını karşılayabilecek ev eşyaları (demir karyola, tabak, çatal, kaşık gibi) getirilmiştir. Esirlere, haftada iki defa muhafız eşliğinde birer saat dışarı çıkma izni verilmiştir. Buradaki esirlerin sayısı arttığı için bazı rütbeli Türk esirler Cabaroski Sokağı'ndaki bir eve yerleştirilmiştir.¹⁷⁶ Esirler, burada zemin katta kalmışlardır. Evin dört odası ve odalara bitişik bir de mutfağı vardır. Odalarda yalnızca masa ile dört sandalye bulunmuştur. Odalardan ikisi sokağa diğer ikisi de evin avlusuna bakmaktadır. Odalardan birisine Rus askerleri, diğer odalara da Türk subayları ikişer kişi olarak yerleştirilmiştir. Odalardan birisi de yemekhaneye dönüştürülmüştür.¹⁷⁷

Bu kampta esirlerin sosyal alandaki faaliyetleri yok denecek kadar azdır. Kampta kitap okunmasına müsaade edilmemekle birlikte, dışarıdaki dünyayla bağlantısı kesilmiş olan

¹⁷⁴ Öklem, a.g.e., s. 30.

¹⁷⁵ Latif, a.g.e., s. 40.

¹⁷⁶ Öklem, a.g.e., s. 33.

¹⁷⁷ Akkor, a.g.t., s. 163.

esirlerin dünya hadiselerinden haberdar olabilmesi için çok nadir bir şekilde Çita'da yayınlanan Rusça gazetelerden havadisler alınmıştır.

Din ibadetlerine gelince cuma namazlarını kılmak için camiye gitmelerine müsaade edilmiştir. Ancak iki Rus askeride esirlerin yanından ayrılmamıştır, namaz sonrası esirler tekrardan kampa götürülmüştür. Esirleri kampa götüren bu Rus muhafızlarına mujik denilmektedir.¹⁷⁸

Paşalar, esir erlerle farklı binalarda kaldığı için cuma günleri namaz vaktinde bir araya gelmişler ve namazdan sonra da birlikte sohbet edebilme imkânı bulabilmişlerdir. İhsan Paşa'nın ifadesine göre, yine bir cuma namazından sonra esir erlerle sohbet ederken nasıl muamele gördüklerini sorduğunu ve aldığı cevap karşısında gözyaşlarını tutamadığını şöyle anlatmıştır:

“Ruslar birçok günler yalnızca kuru ekmek veriyorlar... Açlıktan yakınıyoruz, ama aldıkları yok... Muhafızlarımız olan kazak erler, telgraf tellerinden yapılmış kırbaçlarla, sebepsiz yere acımadan durmadan bizi dövüyorlar. Bunlardan ikisi bazı yerlerindeki kırbaç izlerini gösterdiler. Gerçekten çürük içindeydiler.”¹⁷⁹

Türk vatandaşlarının gördükleri bu gaddarca muameleler sebebiyle de esaret hayatı çok ağır gelmiştir. Yine bu karargâhta esir olan İhsan Paşa esir hayatını içine sindirememesini şu duygularıyla dile getirmiştir:

“Hayal olduğunu bildiğim halde, kafeste sıkışmış bir kuş gibi uçmak istiyordum. Vatanımın savunması, mensup olduğum dinin şevketi yolunda esarete düşmek!...

Bir intikam anı için hayatımı seve seve feda etmeğe amade olduğum tarihi düşmanımın pis, kanlı, süngüsü altında yaşamak... Bu ne acı bir kaderdi!... Bu acıları, ancak kaçmak, esir iken düşmana manen olsun bir darbe indirmek ve sonra da tekrar karşılaşılarak ona kurşun atmak unutturabilecekti. Yok olmak anlamına gelen ümitsizlik hiç işime gelmiyordu.”¹⁸⁰

¹⁷⁸ Latif, a.g.e., s.40-56.

¹⁷⁹ Latif, a.g.e., s. 41.

¹⁸⁰ Latif, a.g.e., s. 34.

2.8.23. Aleksandrovski

Çita'nın 30 km doğusunda kalan bir karargâhtır. Esirler Kuruçina İstasyonu'nda vagonlardan indirilerek aynı yerden 11 km mesafedeki esir kampına götürülmüştür. Bu köyde erkek yok denecek kadar azdır. Hepsi ya askerde ya da savaşa sürüklenmiştir. Köyde genel olarak kadınlar yaşadığı için esir Türklerle de buranın köylü kadınları ilgilenmiştir. Burada esirler 23 gün kalmışlardır.

Esirler askeri kumandanlık önünde daha önceden kağıt üzerinde ikişerli ya da üçerli şeklinde dağıtılmış, burada kalacakları evlere Rus muhafızlar tarafından yönlendirilmişlerdir.

Bu karargâhta yaşayan köylüler Türkleri evlerine götürmek istemediyse de buna askerler tarafından mecbur bırakılmışlardır. Hatta Osmanlı esirlerinden biri hatıratında köylülerin Türk esirlerden ilk başta korktukları, hatta kirli ve berbat kokulu Rus kasabalılarının kendilerinden *'besmele değen şeytan gibi'* kaçtıkları yorumunda bulunmuştur.¹⁸¹ Ancak daha sonra Ruslarla fazla haşır neşir olununca esirlerle köylüler arasında duygusal yakınlık ve köylülerin tavırlarında da bariz değişim olduğu görülmüştür. Bu yüzden Türklerin Aleksandrovski'de pek sıkıntı yaşamadığı ifade edilmektedir.

2.8.24. Stretensk

Stretensk kampı, Baykal Gölü'nün doğusunda Şilka Nehri'nin kıyısında yer alan Stretensk kasabasının biraz dışında ve nehrin iki yakası üzerine kurulmuştur. Nehrin bir yakası askeri kışla olarak kullanılmıştır. Burada tuğla ve keresteden yapılmış binalar vardır. Diğer yakada ise dik bir yokuşun üzerinde on yazlık baraka bulunmuştur. Barakalarda su ve ısıtma sistemi yoktur. Kampa 1915 yılında kapasitesinin çok üzerinde, 11 bin savaş esiri gönderilmiştir. Aralarında Türklerin de bulunduğu esirlerin çoğu salgın hastalıklar yüzünden veya donarak can vermiştir. Çoğu yarı çıplak olan esirlerin üzerine saman dahi serilmemiş demir karyolalarda üst üste kalmışlardır. Kış aylarında, nehre inen yamaç tamamen buzla kaplandığı için kampa su taşınmadığından dolayı, soğuğa uygun kıyafetleri olmayan esirler

¹⁸¹ Ölçen, a.g.e., s. 138-139.

su getirmek için zorla nehre gönderilmiştir. Esirlerin donan el ve ayakları da Ruslar tarafından kesilmiştir.¹⁸²

Buradaki esirlere yardım için İsveç Kızılhaçı delegesi olarak Elsa Brandström ve Wilhelm Sarwe görev almıştır. (Elsa Brandström bir diplomatın kızıdır.) Kamptaki sağlıksız şartlar hastalıkları tetiklemiş, toplu ölümlere sebep olmuştur. Elsa Brandström yaşadıkları çaresizliği şu şekilde dile getirmiştir:

*“Herkes yakınlarda bir Rus hastanesinin boş tutulduğunu, hasta esirlerin tedavisi için tıbbi malzemenin Ruslarda olduğunu ve savaş esirlerine yardım için Amerika’nın gönderdiği tam teçhizatlı ambulansın boş yere İrkutsk’ta bekletildiğini, ambulansın salgınla mücadele etmek için izin istediğini biliyordu. 1915 Noel gününü geçirdiğim kamp, esir olmanın yarattığı çaresizlik, hüznün ve acının ne demek olduğunu açık bir şekilde öğrenmemi sağladı.” Elsa B. ve Wilhelm S. kampta küçük değişikliklerle büyük sonuçlar elde edilebileceğini fark etmişlerdir. Kamp kumandanını at ve at arabası almak için ikna ettiler, su taşıyacak esirler için de kürklü ceket, keçe çizme ve başlık satın aldılar. Her bir barakaya da eski bir bira fabrikasından alınan fiçılar yerleştirildi. Bu sayede su almaya giden savaş esirlerinin elleri ve ayakları donmaktan kurtulmuştu.*¹⁸³

Elsa Brandström salgın hastalıkların yaygın olduğu kamplarda lekeli humma hastalığına yakalanmıştır. Tedavisinin ardından yine kamplara yardım amaçlı dönmesine rağmen, Sovyet Devrimi’nden sonra iç savaş başlatan Çek birlikleri tarafından “casusluk” suçlamasıyla tutuklanmış ve bir tren vagonuna kapatılmıştır. Her şeyi not ettiği defterinin yapraklarını tek tek çiğneyerek yutmuş ve kurşuna dizilmekten son anda kurtulmuştur. Bir süre savaş esirleriyle birlikte esir kampında, aynı şartlarda yaşamıştır. Savaş esirlerine gösterdiği ilgi de çok fazla takdir edilmiştir.

¹⁸² Uygur, a.g.e., s. 120.

¹⁸³ Uygur, a.g.e. s.121.

2.8.25. Troysko Savsk

Kasaba kışlası Avusturyalı esirlerin kampı olarak oluşturulmuştur. Türk esirler de bu kampa sonradan dahil edilmiştir. Bu kamp mutfak, lokanta, marangoz, dikimevi, spor alanı ve kantinden ibarettir.¹⁸⁴

Esirler, bu kasabaya sal üzerinde yolculuk yaparak getirilmiştir. Yolculuk şartları esirler arasında romatizmanın baş göstermesine neden olmuştur.

1918 tarihli kayıtlara göre bu kampta 25 zabıt, 21 nefer ve 2 sivil Türk esir bulunduğu bildirilmiştir. Aşağıdaki tabloda bu kampta yer alan Türk esirlerin bir kısmının bilgileri yer almaktadır:¹⁸⁵

Sıra Numarası	Rütbesi	Kıt'a ve Alayı	Taburu	Bölüğü	İsmi	Memleketi
1	Binbaşı	48/149	3	11	Mehmet Saim Efendi	İstanbul
2	Binbaşı	14/41	1	4	Halil Fazıl	Ankara
3	Mülazım-1 Evvel (Üsteğmen)	9/26	3	3	Fazıl Mustafa	Bosna
4	Mülazım-1 Evvel	47/147	2	5	Hasan Remzi	İstanbul
5	Mülazım-1 Evvel	36/106	2	7	Mehmet Şefik	Süleymaniye
6	Mülazım-1 Evvel	33/52	0	Makineli	Ahmet Ekrem	Konya
7	Mülazım-1 Evvel	13/4	4	13	Ali Rıza	Nizip
8	Nefer	50	5	1	Hacıoğlu Halil	Rize
9	Nefer	14	2	5	Ademoğlu İsmail	Biga
10	Nefer	11	2	8	Mustafaoğlu Salih	İzmit
11	Nefer	44	1	2	Haliloğlu Ahmet	Kırşehir
12	Nefer	88	3	10	Mustafaoğlu Halil	Sivas

¹⁸⁴ Tuğaç, a.g.e., s. 115-116.

¹⁸⁵ Kızılay Arşivi (K.A.), D.764/90.1.

2.8.26. Domçirkina

Esirler çoğu kampta olduğu gibi Domçirkina'da da aşırı mevcut olan insan kalabalığı nedeniyle tahta kerevetler üzerinde balık istifi gibi yaşamaya mahkûm edilmişlerdir. Esirler üç odadan oluşan binalarda ikamet etmiştir. Ayrıca evlerde kuyu, hamam, odunluk, ahır ve büyük bir bahçe mevcuttur. İkamet edilen binalar eşyalardan yoksundur. Bu karargâhtaki esirlerin gereksinimleri için İsveç Kızılhaçı tarafından bir kat elbise ve battaniye temin edilmiştir.¹⁸⁶

Gıda maddeleri biraz pahalı olan Domçirkina'da, esirlerin aldıkları maaşla geçinmeleri mümkün değildir. Yani yemeklerini düzenli olarak üç hatta iki öğün almaları imkânsızdır.

Kamptaki esirler için hayat çok monoton bir şekilde devam etmiştir. Hiçbir yerden gazete, kitap temin etmek mümkün olmadığı gibi esirlerin kitap mağazalarına ve de ailelerine mektup yazsalar da mektuplarına cevap alamamaları, çoğu esirin mektup yazmayı bırakmasına neden olmuştur. Kendi devletlerince terk edilmiş olma ihtimaliyle yavaş yavaş güçlenen bu duygu, Osmanlılar arasında endişeye yol açmıştır. Esirlerin dış dünyayla hayatları resmen kesilmiştir. Mehmet Asaf Domçirkina'da yaşanan sıkıntının kendisi üzerindeki etkisini şöyle tarif etmiştir:

“Bana gelince; içimde derin bir sıkıntı vardı. Uğradığımız hayal kırıklığı galiba beni çok sarsmış olacak ki günlerce evden ve bahçeden dışarı bir adım atmadım. Bir çeşit melankoliye tutulmuş gibi idim.”¹⁸⁷

Domçirkina denetimin sıkı olduğu bir kamp olduğu için kapılar ve odaların pencereleri sürekli kapalı tutulması esirler arasında ruhsal bunalıma sebep olmuştur. Yaşanan durumdan şikâyetlerin artması Rusların tutumunda esirler adına olumlu değişiklik yaratmıştır. Bu olayı Türk esirlerinin kutlaması ise şöyle aktarılmaktadır:

“Bugün Domçirkina sakinleri arasında bir bayram havası vardı. Herkesin yüzü gülüyor. Kumandan vekiline rica edilerek, odaların birer penceresinin açılmasına izin alındı.

¹⁸⁶ Tonguç, a.g.e., s. 215-216.

¹⁸⁷ Asaf, a.g.e., s. 78.

Şimdi bol ve temiz bir havaya kavuşmuştuk. Bu bizim için büyük bir mutluluktur. Bu mutluluğu kutlamak için açılış töreninde nutuklar atıldı, kırklama çaylar içildi.”¹⁸⁸

Kampta özellikle Bolşevik İhtilali sonrasında durum epeyce kötüleşmiştir. Rus halkının da bu geçiş döneminde büyük zorluk içerisinde bulunduğu bilinen bir gerçektir. Yiyecek sıkıntısı sadece kamplarda değil bütün Rusya’da baş göstermiştir. Domçirkina’daki esirler tabldotta çıkan yemeklerin kötü olmasının yanı sıra bir de yetersiz yemek verilmesi sorunuyla da karşılaşmışlardır. Kampta ise muhafızlar çekip gidince, esirler kendi yiyeceklerini kendileri bulmak zorunda kalmışlardır.

Esirlerin iyeş problemi her zaman kendini hissettirdiği için her alanda kıtlık görülmüştür. Açlık, esir subay ve askerleri ölüme mahkûm etmiştir. Rusya’da bu esir kampında bulunmuş olan Mehmet Asaf hatıratında şunları yazmıştır:

“Açlıktan ölecek gibiydik. Garnizonda et diye verilen, kar altında sakladıkları kurtlanmış öküz ve manda kafalarıydı. Suda haşlayarak yiyorduk. Kokusundan midemiz buluyor ve istifra ediyorduk. Ekmek miktarı da 170 grama indirildi. Yazın ince ince doğranmış olarak küplere basılan ve kışın konserve niyetine kullanılan lahana yaprağıyla çorba pişiriyorduk. Çorba öylesine kötü kokuyordu ki, onu da içemez olduk.”¹⁸⁹ Kurtlanmış öküz ve manda kafaları hakkındaki yorumların da gösterdiği üzere, çoğu kamp koşulları pek de iyi değildir. Böylesine insanlıktan çıkarıcı şartlarda, esirlerin hayata sıkıca sarılması başlı başına bir başarıdır.

Benzer bir şekilde, Osmanlılar için milli ve kültürel bir çay içme âdeti esarete hayal gücü gerektirmektedir. Esaret hayatındaki şeker sıkıntısı sanat biçimine dönüştürülmüştür. Çayı şekerle üç farklı yöntemle içmek mümkündür. Kıtlama, gözleme ve umma. Çaylarını kıtlama ile içen Türk esirleri gözleme ve umma yollarına başvurmuşlardır. Kıtlama çayı bir parça şekeri ağızda tutarak içmeye dayalı yöntemdir. Mehmet Asaf Bey anılarında şunu belirtmiştir:

“Mesela, bir tek küp şekeriniz kalmıştır. Bununla kıtlama çay içecek olursanız, ancak bir bardak içebilirsiniz. Fakat şekeri gözünüzün önüne koyup ona bakarak ve lezzetini tatlanma duygunuzu hayali şekilde düşünerek birçok bardak çay içebilirsiniz. Ummaya gelince; bu zavallı usulün de içeriği diğerinden farklı değildi. Gözlerinizi yumup, hayalinizde

¹⁸⁸ Tonguç, a.g.e., s. 222.

¹⁸⁹ Asaf, a.g.e., s. 80.

bir şeker parçasını göz önüne getirerek çayı içeceksiniz."¹⁹⁰Bu çay içme yöntemi ise gözleme olarak adlandırılmıştır. Şeker yokluğunda ise esirler umma yani gözlerini yumup hayalinde bir parçası göz önüne getirerek çayını içme yöntemine başvurmuştur. Esarete bir sanat biçimi olarak adlandırılan çay içmenin dayandığı şey, hayatlarının kontrolü pek de kendi ellerinde olmayan insanların hayal gücüdür. Sonu gelmeyen hastalıkların ve bit temizliğinin, ölümün her yerde bulunuşu gibi insanlıktan çıkarıcı tecrübeler karşısında bir fincan çayın şekerle içildiğini hayal etmek, karşılaşılan diğer güçlüklerin yanında moral yükselticidir.

Çoğu kampta olduğu gibi Domçirkina'da da esirlere sürekli hakaret edildiği için, Rusça bilenler bildiğine bin pişman olmuştur. Ruslara dönük nefretleri bazen öylesine ağır basıyordu ki esirlerin bunu bastırması giderek güçleşmiştir. Duydukları öfke ve küçük düşürülmüşlüğü etkisine dayanamayan Osmanlı esirleri kurtuluş olarak kaçma girişimlerinde bulunmuşlardır. Faik Tonguç bu teşebbüslerini cesaretle ortaya koymaktadır:

*"Domçirkina'nın mutlak hâkimi Sitarşi(Çavuş) hayatım boyunca yankıları kulağımdan silinmeyecek olan kalın ve yüksek bir sesle 'Preporçik, idi suda' yani 'Asteğmen buraya gel' diye bağılıyordu. Zavallı genci karşısına dikerek bir sürü hakaret ve hezeyan savurur, başlarımız önümüzde, tam bir çaresizlik içinde derin derin düşünürdük. Bu üzücü durumdan tek kurtuluş çaresini kaçmakta buluyoruz. Yaroslav'dan aldığım Rusya haritası üzerinde incelemeler yapıyoruz. Kazan vilayeti sınırları içinde 300 kilometre karda olan mesafeyi ormanlar arasından geçmeyi düşünüyoruz. Bu vilayetteki İslam köyleri arasına kendimizi atmaya başarırırsak en güç engeli aşmış bulunacağımızı tahmin ediyoruz."*¹⁹¹

Buradaki esirlerin genç yaşta olmasına rağmen ölüm endişesiyle vasiyetlerini dahi yazdıkları açıkça dile getirilmiştir. 20 Nisan 1917'de Sivashlı Mülazım Mehmet Efendi'nin yazdığı vasiyetnameyle ölüm korkusuna dair hissettiği duyguyu şöyle yansıtmıştır:

"Vasiyetnamemdir:

- 1.Şimdilik param yoktur.*
- 2.Üç banknot Muharrem Efendi'ye borcum vardır.*
- 3.Eşyalarımın fiyatı üç banknot tutarsa onu ödeyin.*
- 4.Eğer ölürsem, yalnız bir kefenle gömün.*
- 5.Bu hatıra defterimle, bilahare yazacağım mektup, arka sayfadaki adrese gönderilsin.*

¹⁹⁰ Asaf, a.g.e., s. 79.

¹⁹¹ Tonguç, a.g.e., s. 220.

6. Mezarımın içine cüzdanımdaki kâğıtları ve oradaki mendili(nişanlısının) hiç açmadan koyun.

7. Bu hatıra defterini aileme bırakıyorum. ”¹⁹²

2.8.27. Varansofsky

Bu kampa Ruslar, genç esirleri toplamıştır. Esirlerin evlerinin önünde büyük bir meydan bulunmuştur. Esirlerin kamp evlerinde tavanlar yüksek ve yağlı boya ile boyalıdır. Evin bir bölümü yatakhane olarak ayrılmıştır. Bu yatakhanelere yirmi beş metre kadar salondan geçtikten sonra girilebilmiştir. Evin pencereleri ise büyük meydana bakmaktadır ve binanın önünde esirlerin kaçma girişimlerine karşılık nöbetçi askerler görevlendirilmiştir. Bu kamptaki disiplin Domçirkina’ya göre daha sıkı tutulmuştur.

Evler tutsak evleri ile yüksek rütbeli subayların evleri diye ayrılırdı. Tutulan günlüklere göre kampta Rus muhafızlar tarafından esirlere bir süreliğine nehirde yüzme izni de verildiğinden bahsedilmektedir. ¹⁹³

2.8.28. Zabiliski

Esirler, Varansofsky kampından sonra Zabiliski kampına nakledilmişlerdir. Bu kampta esirlerin evleri tahta döşemelerden oluşmuş, pencerelere tel perdeler asılmıştır. Bu kampta çok fazla sivrisinek bulunduğu için tel perdeler sayesinde korunabilmişlerdir. Genelde karargâhlarda olduğu gibi Zabiliski’deki evlerin önünde de büyük bir avlu bulunmuştur.

Anlatımlardan bu kampta da denetimin oldukça sıkı olması, izin almakta sıkıntı yaşanması, haber almalarını önlemek için kitap ve defterlere el konulması karşısında, Osmanlıların mutsuz olduğu aşikârdır. Yine bu noktada karargâhtan kaçma girişiminde bulunanlara türlü işkenceler yapıldığı ve onlara yardım edenlerin de başka kamplara sürülmekle cezalandırıldığı vurgulanmaktadır. ¹⁹⁴

¹⁹² Asaf, a.g.e., s. 80.

¹⁹³ Asaf, a.g.e., s. 132-133.

¹⁹⁴ Asaf, a.g.e., s. 178-179.

2.8.29. Malaşova

Malaşova dört yol ağzına kurulu ve çok dar bir avludan oluşan esir kampıdır. Bu kampta esirlerin ellerindeki bol zaman ve yaşadıkları meçhul durumdan uzaklaşabilmeyi değerlendirebilmek için daha çok kültürel faaliyetlere ağırlık verilmiştir.

Kampta esirler birleşerek “*Niyet*” adında Türkçe bir gazete çıkarmışlardır. Gazeteyi el ile yazarak, esir kamplarının sayısına göre karbon kâğıdı ile basarak çoğaltmışlardır. Niyet gazetesi iki sayfadan oluşmuş ve haftalık olarak çıkarılmıştır. Çıkarılan gazetenin yazı işlerinden ise Mehmet Asaf sorumludur. Esirler gazetede askerlik, spor, tarım, hukuk, çocuk eğitimi gibi konulardan bahsetmişlerdir. Esir hayatı sürerken Niyet gazetesi 25 sayı çıkartılmıştır. Bu gazete aynı zamanda esirler için oyalanma kaynağı olmuştur.¹⁹⁵

Rusya’daki esirlerin hemen hepsi tarafından kaçma planları yapılırken, Malaşova’daki Türk esirler de bu teşebbüslerini uygulayabilmek için Kazan Türkleriyle temasa geçmeyi denemişlerdir.

Osmanlı esirleri arasındaki birlikteliği zedeleyen en belirgin bir ayrım, kuşak çatışmasına dayanan askeri rütbe kavramıdır. Genelde kamplarda yaşlı subaylarla gençler arasında kuşak çatışması yaşanması şaşırtan bir durum değildir. Özellikle alt rütbeli subayların üstlerine olan kızgınlığı hemen hemen her hatıratta suçlamalarla yer almaktadır. Malaşova kampında da Mehmet Asaf Bey üst rütbeli subayların alaycı tavırlarından dolayı şikâyetlerin arttığını aktarmaktadır.¹⁹⁶

2.8.30. Lebedof

Lebedof’ta esir kampları iki kat şeklinde imar edilmiştir. Bu karargâhta esirlere yardım için hizmetçiler verilmiştir. Hizmetçiler birinci katta, Türk esirleri de ikinci katta ikamet etmiştir. Esirler bütün haberleri hizmetçilerden almışlardır.

Lebedof’taki esir evlerinde yirmi beş kişi bir arada tutulmuştur. Burada bulunan esirlere içine ot yerleştirilmiş birer şilte döşek ile bir de battaniye verilmiştir. Her ay maaş

¹⁹⁵ Asaf, a.g.e., s.180-181.

¹⁹⁶ Asaf, a.g.e., s. 81.

olarak elli ruble verilmekte olsa da bu maaşın çoğu zaman ödenmesinde gecikmeler olabilmıştır.

Sibirya'da mekân farklılığı olsa da yemek sıkıntısının şiddeti hepsinde aynı derecede hissedilmiştir. Lebedof'ta aynı odada kalan yirmi beş kişiye hayatlarını devam ettirebilmeleri için üç kilo siyah ekme verilse de bu ekme esirlere yetersiz gelmiştir. Kampta sabah akşam kıtlama çay içilmiş ve bir şeker sekiz parçaya ayrılmıştır. Günde sadece bir öğün yemek yiyebilmeleri de esirlerin gündelik yaşantılarını olumsuz etkilemiştir. Esirler, su ihtiyacını da donmuş vaziyette bulunan nehrin üstünden kuyu şeklinde delik açarak temin etmiş ve ihtiyaçlarını bu şekilde giderebilmişlerdir.¹⁹⁷

Esirler, pazar ihtiyaçlarını da kendileri karşılamıştır. Aralarından seçilen bir kişi her gün muhafız asker eşliğinde pazara gidip erzak getirmiştir.

İbadet konusunda herhangi bir sıkıntı yaşanmamıştır. Gündüzü neredeyse 24 saat olan Haziran ayında oruç tutma konusunda problem yaşanabilmiştir. Kadir gecesinde esirler, ezan okuyup, mevlit okumuşlardır.¹⁹⁸

Kampta esirlere ve askerlere ait olmak üzere 2 tane hastane mevcuttur. Esirler, askeri hastaneye gidebilmişlerdir. Kamp şartlarının iyi olmamasından dolayı esirler arasında hastalık olayı çok fazla görülmüştür. Hastanede iki tane de doktor vardır. Doktorlar hastalarla iyi ilgilenmiş ve hiçbirini baştan savma bir şekilde muayene etmemişlerdir. Reçetesi yapılan hastalar bitişik eczaneden ilaçlarını parasız bir şekilde tedarik edebilmişlerdir.¹⁹⁹

2.8.31. Simbirsk

Simbirsk karargâhında bulunan Türk esirlerinden 78'i Moskova'ya nakledilmiştir. Bu karargâhta Birinci Dünya Savaşı sırasında esir düştükten sonra ölen Osmanlı subay ve erlerinin gömülü olduğu 42 tane mezar bulunmaktadır. Fakat mezarlar belirsiz bir şekilde gömülmüştür. Ölenlerin başına mezar taşı dahi konulmamıştır.²⁰⁰

¹⁹⁷ Taşer, a.g.e., s. 66.

¹⁹⁸ Akkor, a.g.t., s.148.

¹⁹⁹ Taşer, a.g.e., s.75.

²⁰⁰ Çapa, a.g.e., s.617.

Burada geçen Türk esirlere İsveç temsilcisi ve Müslüman Türk Tatarların kurduğu Milli Şura tarafından köy camilerinde bölge halkından para, giysi ve gıda maddeleri toplanarak yardım edilmiştir.²⁰¹

2.8.32. Vladivostok

Bu karargâha getirilen esirler daha önceden yapılmış olan binalara yerleştirilmiştir. Binalar tahtadan yapılmış ve oldukça büyük barakalardan oluşmaktadır. Binada tavan yerine büyük bir çatı inşa edilmiştir. Pencereleler, esirlerin kaçışını önleyebilmek için oldukça yükseğe yapılmıştır. Binanın ortasına sobalar kurulmuş olmakla birlikte sürekli yakıldığı için, esirler Sibiryâ'daki soğuğu hissetmemişlerdir.

Burada oldukça fazla baraka inşa edilmiştir. Barakalar, milletlere göre ayrılmıştır. Her barakaya görevli olarak bir Rus amiri verilmiştir. Vladivostok kampına 10.000 esir getirilmiştir. Kampın etrafı tel örgü ile çevrilmiştir. Tel örgünün dışına çıkmamak şartıyla esirlere barakalar arasında dolaşabilme izni verilmiştir. Ayrıca esirlerin yıkanmalarına izin verilmiştir.

Buradaki esirler daha sonra kendi becerilerine göre gruplara ayrılmıştır. Fabrikada çalıştırmak için makine işlerine genellikle Alman ve Avusturyalı esirler getirilmiştir. Müslüman esirler genelde amele grubuna alınmıştır. Bu grup Mançurya ormanlarına götürülmüş ve ormanda ağaç kesme işi verilmiştir. Bu iki grubun dışında kalan esirler de kampın temizliği için görevlendirilmiştir.

Ormanda esirlerin iş yapması için balta, hızar (benzinli motor veya elektrik motoru ile çalışan ve genellikle odun kesmekte kullanılan bir tür bıçkı), testere vs. her türlü alet getirilmiştir. Türk esirler tarafından burada işe yarayan ağaçlardan kereste yapılmış, işe yaramayanlardan ise kömür yapılmış ve bunlar Rusya'nın diğer eyaletlerine gönderilmiştir.²⁰² Bu soğuk coğrafyada odun ve kömüre çok fazla ihtiyaç duyulduğu için, esirler bu ihtiyaçların karşılanmasında çalıştırılarak kullanılmıştır.

²⁰¹ Akçura, a.g.e., s. 60.

²⁰² İrfanoğlu, İsmail, *Allahuekber Dağları'ndan Sibiryâ'ya*, (Yayına Haz: Ahmet Rıza İrfanoğlu) İstanbul, 2004, s. 91.

Bu kamptaki esirlere Ruslar tarafından jimnastik yapmaları önerilmiştir. Buradaki amaç ise esirlerin tembelleğe alışmalarını engellemektir.

Vladivostok karargâhında esirlerin en büyük sorunu farelerdir. Ekmek ve yiyecek kıyıtlarının olduğu yerde fareleri yok etmek esirler için hiç de kolay olmamıştır. Bununla ilgili bir Türk esiri karargâhta yaşanan olayı şu şekilde anlatmıştır:

“Yerde bir fare dolaşıyordu ki ufak tefek yapılı bir esirin gözüne çarptı. Kedi çabukluğuyla yerinden sıçrayarak fareyi yakaladı. Elleriyle farenin kafasını kopardı. Kanını akıttıktan sonra fareyi cebine koydu. Bizim memlekette yakalanan bildircinin kafası koparılır ve avlama sırasında avcılar onu cebine koyar. O da bildircin misali, farenin kafasını koparır cebine koydu. Niye bunu yaptığını yarı lisanla ona sordum. Onların fareyi yediklerini anlattı. Bunu duyan bizim çocuklar öğürmeye başladı.”²⁰³

2.9. KAMPLARDAKİ HAPİSHANELER

Esirler için dünyanın en kötü sürgün yeri olan Sibirya'nın hapisanelerinde de bu dramın başka bir sahnesi oynanmıştır. Bu hapisanelerde, kamp esaretinin daha da ağır şartları yaşanmıştır. Ruslar tarafından hapisanelere genellikle firar etmek isteyen esirler yerleştirilmiştir. Fakat sebepsiz yere hapse atılan esirler de olmuştur.

Dünyanın bu denli açık ve en tehlikeli hapisaneleri Sibirya bölgesine kurulmuştur. Buradaki mahkûmların cezaları sadece özgürlükleri ellerinden alınmasıyla bitmemiştir. Doğa şartları, diğer mahkûmlar ve kötü yönetimlerin sonuçlarının oluşturduğu koşullarla da mücadele ederken hayatta kalmaya çalışan mahkûmların azapları kat be kat artmıştır. Her zor şartta bile insanın içindeki birazcık umut parçası varken dahi burada o umuttan küçük bir kısıntı bile yoktur.

Esirler hapishaneye girmeden önce sorguya çekilmiş ve üstündeki giysiler de aranmıştır. Yine Ruslar tarafından esirlerin boy ölçüleri alınmış ve eşkâlleri de defterlere kaydedilmiştir. Zima hapishanesinde sorguya çekildikleri an bir Türk esir tarafından şöyle dile getirilmiştir:

²⁰³ İrfanoğlu, a.g.e., s. 96.

*“Her köşesinde dört kalın taş kütleli üzerine kurulmuş, yüksek kulelerden ve etrafı nöbetçilerden oluşan hapis haneye geldik. İki jandarma eri kocaman kanatlı kapıyı açtılar. İçeri girdik, bir avluyu geçtikten sonra kapısı kireç sıvalı simsiyah lekelerle dolu bir odaya girdik. Bir tarafta eski bir masa, köşede eski ayakkabıları onaran bir eskici, bir yanda köhne pis bir eşya yığını göze çarpıyor. Bir domuz ahırından pek de farklı olmayan nu odanın memurlarını ve gardiyanlarını düşündüm. Odaya kirli elbiseli orta boylu bir jandarma girdi. Bizi getiren jandarmalarla görüşükten sonra bizi baştan aşağı süzerek masanın başına geçti. Pencerenin içinden aldığı kirli bir deftere adlarımızı yazdı. Duvara çizilmiş beyaz çizgilerin önünde sıra ile başı açık olarak durduk. Boyumuzun ölçüsü alındı. Eşkâlimizle birlikte defter kaydedildi.”*²⁰⁴

Sibirya hapis hanelerinin kümeden farkı yoktur. Genel olarak karanlık, ışık olmayan yerlerdi. Esirlerin oturmaları için sedirler konulmuştur. Fakat bu sedirler temizlik şartlarından oldukça uzaktır. Esirlerin tuvalet ihtiyacı için bir de fiçı konulmuştur. Bu yüzden hapis haneler oldukça pis yerlerdir. Gardiyanlar tarafından esirler üzerine kapılar kilitlemiştir.²⁰⁵

Bu sağlıksız ortamda yaşamış biri olarak Hüsamettin Tuğaç anısından şöyle bahsetmiştir:

*“Üzeri kat kat kir bağlamış tahta kerevetin bir tarafına paltomu serdim ve uzandım. Arkadaşlar da öyle yaptılar. Haşarat harekete geçmişti. Ahşap duvarlarından yarıklarından evvela öncülerini, sonra da küçük gruplar ve daha sonra yüzlerce tahtakurusu ve hiç görmediğim başka böcekler doya doya insan kanı emmek için fırsat bulmuşlardı. Bir anda elimde, yüzümde, boynumda kabarcıklar türedi. Haşarat istilası başlamıştı. Bizde karşı taarruza geçtik. Şimdi bir tahtakurusu katliamı başlamıştı, gördüğümüz yerde eziyorduk, yerler kan içinde kalıyordu. Kim bilir bu pis tahtalar kaç yüzüncü defa böylece pis kanlara boyanmıştı.”*²⁰⁶

Hüsamettin Tuğaç anılarında Sibirya’da bulun İrkutsk hapis hanesindeki günlerini anlatmaya şu şekilde devam etmektedir:

“Kapı tekrar açıldı, gözlerim kendiliğinden kapıya çevrildi. Kapı önünde iki kişi vardı. Biri sağlık memuru, biri de gardiyan. Hastaları soruyorlarmış, yanımda Tatar Fetullah vardı.

²⁰⁴ Tuğaç, a.g.e., s.95-96.

²⁰⁵ Tuğaç, a.g.e., s. 85.

²⁰⁶ Tuğaç, a.g.e., s. 89.

Sordum ne dersin, hastayım desem hastaneye çıkarırlar mı beni? Adamcağız güldü. Senin betinde daha renk var, hastaları şimdi görürsün. Onları bile çıkarmıyorlar. Koğuşta özellikle kapiya yakın olan kerevetlerin altında hasta doluymuş. Tifüs, dizanteri, tifo, göğüs hastalıkları bunlar belli hastalardı. Ama çıkarmıyorlar ve bakmıyorlardı. Ölüme terk edilmişlerdi. Hazır koğuşta da karantina vardı ya. Varsın burada ölsün, bunları çıkarıp da ne yapsınlar. İki ölü çıkardılar, sürüne sürüne kerevetlerin altından sağlık memuruna yalvaran hastalara aldırış eden olmadı.”²⁰⁷

Yine bir başka hapisane olan Tomsk şehrinin Kıryos zindanında Osmanlı esirleri kötü bir yere atılmıştır. Zindanın bir kısmı askerlerden, diğer kısmı ise subaylardan oluşturularak ayrılmış; bu karanlık ve pis zindanda esirler hemen her gün telgraf tellerinden yapılmış kırbaçlarla dövülmüştür.²⁰⁸ Bu esirlerin durumuna bakılıp da ağlamamak içten değildir. Hapishanedeki gardiyanlar Ermenilerden oluşmakta ve gardiyanlara para veren esirlere farklı şekilde davranılmıştır.

Yine Ruslar, büyük rütbeli bir subayla küçük rütbeli 3 Türk subayını Tomsk şehri istasyonuna 4 km uzaklığındaki toprak içine gömülmüş bir mağaraya kapatmışlar ışık ve ateşten mahrum olan (-40 derece ve Şubat ayında) bu kötü yerde 12 saat hapsetmişlerdir. Amaçları ise esirlere karşı her türlü işkenceyi yapabilmektir.²⁰⁹

Rus eline düşen, aç ve sefil bırakılmış Osmanlı esirlerine karşı, kamplarda olduğu kadar hapishanelerde de net bir şekilde yiyecek ve içecek vermek gibi insanlık vazifelerini yapma isteği reddedilmiştir. Bu durum Rusların amaçlarının Osmanlı esirlerini yok etmekte olduğunu göstermektedir. Maalesef, Türk esirler Rus askerlerinin darbelerine ve insanlık dışı cezalandırmalarına maruz kalmıştır.²¹⁰

Yakın geçmişte bu koşullar altında hayatların, umutların son bulduğu ve mutsuz esirlerin var olduğu bu hapishaneler bu gün terk edilmiş olsa da geçmişle ilgili bizim için ipucu vermektedir.

²⁰⁷ Sönmez ve Yıldız, a.g.e., s. 298.

²⁰⁸ Balcı, a.g.e., s. 252-253.

²⁰⁹ Bakar, a.g.m., s. 92.

²¹⁰ Bakar, a.g.m., s.91.

3. KAMPLARDAKİ KÜLTÜREL HAYAT VE BOŞ VAKİT DEĞERLENDİRME

Birinci Dünya Savaşı'nda müttefik güçlerin esir aldığı Türk asker ve siviller, kamplarda hayatta kalmak için büyük mücadele vermiş, vatana kavuşma ümitleri ise hiçbir zaman son bulmamıştır. Kamplarda yaşanan zorluğa, açlığa, soğuğa rağmen hayat mücadelesine devam etmişler ve buradaki hayatlarına idame ettirebilmek, kamp hayatlarına biraz olsun renk katabilmek adına sportif ve kültürel faaliyetler düzenleyebilmişlerdir. Hayatta kalma çabalarını canlı tutmayı başarmaları ise, örnek alınacak olaylar olarak tarihe geçmiştir.

Genel olarak kamplarda esirlerin dini ibadetlerini yerine getirmelerine izin verilmiştir. Kamplara yerleştirildikten sonra bir yandan belirsizliklerle boğuşarak akıl sağlıklarını korumaya çalışmışlar, diğer yandan da normal bir görüntü oluşturmak için çabalamışlardır. Esirler kamplarda oyalanabilmek ve bir şeyler öğrenebilmek adına harekete geçmişler, gazete ve dergi bile çıkarmayı başarmışlardır. Bunun yanı sıra tiyatro, konser gibi eğlenceler de düzenlenilmiş, lisan kursları da açılmıştır. Bunların dışında spor faaliyetlerine de esirler tarafından önem verilmiş ve takım dahi kurmuşlardır.

Türk esirlerin bu faaliyetlerde öncü olmalarında müttefikleri etkili olmuştur. Onlar bu kamp hayatını biraz daha yaşanabilir kılmışlardır. Bu durum Türkler için örnek teşkil etmiş ve onlar için de bir tecrübe oluşturmuştur.

3.1. Kamplarda Türk Esirler Tarafından Çıkarılan Gazeteler

Kamplardaki kültürel etkinliklerin en dikkat çekici olanlarının başında şüphesiz '*esir gazeteleri*' gelmektedir. Çıkarılan bu gazete ve dergiler esirlerin kamp hayatı, sosyal ilişkileri

ve psikolojik durumları hakkında çok net bilgiler içermektedir ve Türk milletinin zor şartlar altında neler yapabileceğinin açık bir göstergesidir. Çıkarılan bu gazete ve dergiler siyasi bir amaç olarak görülmediği gibi çok fazla da değerli olmamıştır. Ancak gerçek şu ki esirlerin faaliyetlerinde ve çabaları sonucunda verilen bir emek vardı. Esirlerin moral kat sayısı da bu sosyal faaliyetler sonrasında artmıştır.

Krasnoyarsk Kampı'nda esirler 1333(1917) yılının eylül ayında *Kurtuluş* adında bir gazete çıkarmışlardır. Bu gazete el yazısı ile yazılmış ve dili Türkçe'dir. Yalnız bu kampa 400 civarı Türk, 13 tane de Arap getirilmiştir. Araplar içinde aynı tarihte ve yerde Arapça olarak gazete yayınlanmıştır. Arapça gazetenin öncüsü ise İstanbul Mülkiye Şahane mezunu olan Nabluslu Arif idi. Bu gazete de iki sayfa olarak çıkmıştır.²¹¹ Arif Efendi tarafından gazetenin ismi Nakatullah (Allahın devesi) olarak belirlenmiştir. Gazetedeki her bir konu üç kapık karşılığında satılmıştır, yıllık aboneliği için tek rublelik bir fiyat biçilmiştir ve gazetenin Kuran görüntülü olması da dikkat çekici nitelikte olmasını sağlamıştır. Arif Efendi daha sonra İngiliz yönetimi altında çalışmış ardından da Kudüs Belediye Başkanlığını yapmış biri olarak kamp hayatı boyunca Almancayı ve Rusçayı oldukça geliştirmiş ve Alman filozof Ernst Haeckel'in *Das Weltraetsel* adlı eserini de Osmanlı Türkçesine çevirmiştir.²¹²

Kamplarda yayınlanan diğer bir gazete ise *Niyet*'tir. Malaşova kampında çıkarılmış, gazetenin sahibi ise Mehmet Asaf'tır. 1917 yılından itibaren haftada bir ya da iki kez çıkarılmıştır. Gazete el yazısıyla yazılmış ve kopya kâğıdı ile çoğaltılmıştır. Bu gazetede gençlerin fıkraları, makaleleri yayımlanmıştır. Ayrıca gazetede siyasal, toplumsal ve hukukî konulara da yer verilmiştir. Başvurabilecekleri herhangi bir kitaba sahip olmadıklarından akıllarında kalan bilgilerden de ekleme yapılmıştır. Bu sayede esirler oyalanma fırsatı bulmuştur. Çıkardıkları gazetede coşkuyla söyledikleri esaret marşına da yer verilmiştir:

*Çoktan beridir zulmeti idbarı cihandan,
Hasretzedeyiz bir lema-i didarı vatandan
Aç yol bize Yarab! Bu mahuf cayi mihenden,
Kurtar bizi sen, nikbeti makhuru sanemden
Kahrol! Yetişir bunca sitem, zalim esaret,
Kâfi! Bize gösterdiğin envai hakaret.*²¹³

²¹¹ Ataman, a.g.e., s. 170.

²¹² Tamari, Salim, "With Gods Camel In Siberia:the Russian Exile of an Ottoman Officer from Jerusalem", *Jerusalem Quarterly*35, 2008, S.36-40.

²¹³ Tonguç, a.g.e., s. 260.

Yine Niyet gazetesinde esirler bir barış duasını şu şekilde dile getirmişlerdir:

“Ey dağların, taşların, derelerin kuşların, denizlerin, yokuşların, inişlerin sahibi yaradan Hudâ ve Cellecellâlih. Sensin ki dereler geçip, denizler aşan, canlar yakıp, şanlar alan, büyük küçük zabitanı kiram hürmetine, yollarda, dağ başlarında çalıştırılan Osmanlı neferleri hürmetine, gökte uçarak leş arayan kartallar, yerde sürünen yılanlar hürmetine, çıplak ihtiyar kediler, inatçı develer hürmetine, kaputsuz kalıp soba başına sokulan zavallılar hürmetine, çıplak kalıp gömlek dilenen, gıdasızlıktan benzi sararan, açlıktan rutubetten vücudu şişen çaresizler hürmetine, Eşfai Şafîinsin, bize barış ihsan eyle Yarabbi!

Bira fabrikasını yağma edip, sarhoşlukla hırlayan Ruslar, Çinövnüğin vaziyetini görüp akalları zıvanadan fırlayan biz zavallılar hürmetine şifayı sulh ihsan eyle Yarabbi!.. Eshabı Kehfin kelbi, Hazreti İsmail’in koyunu, Hazreti Ali’nin düldülü, Vakai cemaldeki develer, ‘Ebable termihim’ deki kırlangıçlar hürmetine, Kafkaslarda soğuktan titreyen neferler, hastanelerde inleyen askerler, memlekette kalbini dinleyen ihtiyar nineler hürmetine sulh ihsan eyle Yarabbi. Dünyayı kana boyayan cihan savaşının bitme vakti gelmiştir. Sen adili mutlaksın, bizlere barış ihsan eyle Yarabbi, Subhaneke bi rabbike... el Fatiha.”²¹⁴

Krasnoyarsk’daki 400–500 Türk subay ve 100–150 kadar er sosyal ve kültürel etkinliklerini harekete geçirebilme isteğiyle *Vâveyla* adında bir dergi çıkarılmıştır. Vaveyla kelime anlamı olarak çığlık demektir. 10 Aralık 1915 tarihinde yayına başlayan dergi 1 Mart 1918 tarihine kadar devam etmiş ve 101. Sayısına kadar ulaşmıştır.

Dergi el yazısıyla yazılmış, kâğıt ve mürekkep kıtlığı yüzünden tek nüsha olarak çıkarılabilmiş, bundan dolayı kopya yapılamamıştır. Bu yüzden 12 sayfalık dergi kampta bulunan esirlere satılamamış, sadece pavyonlarda dolaştırılarak okuyan ve dinleyen her esirden 2 kapık toplanmıştır.

Vaveyla da esirlerin her türlü eserlerine yer vermiştir. *Vâveyla*, aynı zamanda kampa ulaşan Rusça gazetelerden ve harp tebliğlerinden yararlanılarak hazırlanan haberlere de yer vermiştir. Derginin esas amacı ise Türk esirlerini eğitmek olmuştur.

Vaveyla ekibi esirlere verilmek istenen bu eğitim sırasında onları sıkmamaya itina etmiş ve bunun için çalışmıştır. Dergide, eğlenceli sosyal ve kültürel etkinliklere de yer verilmiştir. Bunlara örnek olarak dergide mizahi yazılar, bilmece ve bulmacalar yayınlanmış

²¹⁴ Tonguç, a.g.e., s. 275-276.

ve piyangolar düzenlenmiştir. Diğer bir taraftan dergide yardım konusuna yer verilerek zor durumda olan esirlere yardım yapılması özendirilmeye çalışılmıştır. Yapılan yardımlara dergide yer verilmiş, cemiyet haberlerine de ağırlık verilmiştir. Yine yayınlanan haberler içinde arkadaşlarının ölüm haberlerine de yer verilmiş, aynı zamanda hasta arkadaşlarını ziyarete davet amaçlı yayınlar da yapılmıştır.²¹⁵

Vaveyla dergisinde bir esirin hissettiği duygularla yazdığı şiir de yaşanan ortamın şartları hakkında tüm gerçekliği ortaya çıkarmaktadır.

“Esaret’de

Kavurucu boranlı soğukların kahrından

Kadid olmuş vücutlar, benzi uçuk insanlar

Kurtulmanın derdiyle için için yanarlar

Rutubetli sağır duvarların içinde

Bir karanlık köşede yaşlarını akıtır

Sanki matem onların bir ebedi aşkıdır

Emelleri donar yağın karın içinde

Bir kenarda çürümüş bir sedirin üstünde

Delikanlı bir yiğit hiç başını kaldırmaz

Oturduğu yıpranık pis hasırın üstünde

Vücudunu titreten rüzgârlara aldırılmaz.”²¹⁶

Sibirya’da 1919-1920 yıllarında da esirler tarafından Vladivostok kampında ‘Ne Münasebet’ adında haftalık mizahi ve edebi bir gazete çıkarılmıştır. Rus kasabalarından birinde askeri karargâhta basılmıştır.²¹⁷ Bu gazeteden sorumlu kişi ise Tevfik Fikret’tir. Kamptaki esirler tarafından çıkarılan gazete elle yazılmış ve çoğaltılmıştır. Buradaki esirlerin bir çığlığı gibi şu sözler gazetede yer almıştır:

“Tatlı bir gün görmeden ikbal yüz göstermedi,

Yurdumuza avdetin dillerde şimdi adı var.

Köşe-i hicrana düştük kimseden ümid yok,

Ne günlerin sonu var ne tali’n imdadı var.”²¹⁸

²¹⁵ Kutlu, Krasnoyarsk, s. 257-258.

²¹⁶ Vaveyla, 31 Mart 1333/Mart 1917, Nr: 67, s.4.

²¹⁷ Hiçyılmaz, a.g.e., s. 195.

²¹⁸ Çetinkaya, a.g.e., s. 139.

3.2. Kamplarda Türk Esirler Tarafından Temin Edilen Gazeteler

Esirler için her kampta gazete çıkarmak çok da mümkün olmamıştır. Bazı karargâhlarda esirler kendi paralarıyla Rusya’da çıkan Türkçe gazeteleri satın alabildiyse de bazılarında buna da izin verilmemiştir. Kamplarda tutulan esirlerin kitap ve gazetelere sahip olamadığı gibi ellerindeki eserleri de Ruslar çeşitli bahaneler göstererek toplamışlardır. Bu durumu yaşayan biri olarak Hüsametdin Tuğaç şöyle anlatmıştır:

“Birden odamın kapısı hızla açıldı, bir Rus jandarma subayı ile toplama kampının komutanı ve iki jandarma eri içeri girdi. Jandarma subayı sert bir sesle hareket yok emrini verdi. Bu bir baskındı. Ben olduğum yerde kaldım. Jandarmalardan birisi yatağıma saldırdı, yastığın ve ot şiltenin içi boşaltıldı. Diğer jandarma da tahta kerevetin altından çekip çıkardığı sepeti ve karyolanın başucundaki rafta bulunan kitapları saçı. Kitaplar sayfa aralıklarına karda gözden geçirildi. Bu arada elbiselerimin ceplerini de yokladılar, muhtıra defteri, Türkçe yazılı mektup, kâğıt defter, Türkçe, Tatarca kitaplar, lügat, gazete ne bulduysalar topladılar, hepsini sarıp, mühürlediler ve bir çuvala koyup ağzını bağladılar.”²¹⁹

Bu durum çağdaş yaşantı ile bağdaşmamıştır. Esirler bu yüzden Rus komutanlardan bu esaret hayatında biraz olsun iyi hissedebilmek ve can sıkıntısını giderebilmek için kitap ve gazete konusunda yardım istemiştir. Bu isteğin üzerine Ruslar tarafından küçük çapta Türklere karşı insafli davranılmış ve onların bazı gazete ve dergileri elde etmelerine izin verilmiştir.

Vetluga kampında esirlerin Kırım’da yayınlanan Tercüman Gazetesi’ne abone olmalarına izin verilmiştir. Bu gazete 1883’te İsmail Gaspıralı²²⁰ tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. Kâğıt sıkıntısı yüzünden küçük bir boyutta ve sadece iki sayfadan oluşmuştur. Gazete Türkiye Türkçesine çok yakın bir dille yazılmıştır. Gazetede Rusya Müslümanlarının davası savunulmuştur. Fakat bu gazetenin yayınlanması 1917 Bolşevik İhtilali’yle sona

²¹⁹ Tuğaç, a.g.e., s. 59.

²²⁰ İsmail Gaspıralı (1851-1914), ünlü Türk düşünürü, eğitimci yazar ve gazetecidir. 1851’de Kırım’ın Bahçesaray kasabasında doğmuştur. Moskova Askeri Lisesi mezunu olan Gaspıralı, Rusça öğretmenliği yapmış, İki yıl Paris’te kalmış ve daha sonra 4 yıl Bahçesaray Belediye Başkanlığı görevini üstlenmiştir. Genç Molla takma adıyla da Tavrida gazetesinde seri yazıları çıkarılmıştır. Eski usul okumayı da tenkit ettiği için kendi buluşu olan Usul-i Cedid alfabesini Rusya Türkleri arasında kabul ettirmiştir. Yalnız dilde değil, Türk kültürü ile ilgili diğer alanlarda da islahata girişimlerinde bulunmuştur. Bkz. Şimşir, Sebahattin, *XX. Yüzyıl Türk Dünyasında Türk Düşünürleri*, İstanbul, 2008, s. 148-150.

ermiştir. Bu kampta esirlere 1917 İhtilali'nden sonra Kazan'da çıkarılan *Gizli Yıldız* gazetesine abone olabilecekleri de söylenmiştir.²²¹

Yine Kazan kampında çıkarılan gazetelerden *Meşveret*, *Güneş* ve *Kurultay*'i Türk esirler temin edebilmişlerdir. Petrograd şehrinde de bu dönem de *Şimal Yağı* (kuzey tarafı) gazetesi esirler tarafından okunmak için elde edilmiştir. Bu gazetelerde az da olsa Rusça kelimeler yer almıştır. Fakat Türk esirler tarafından genel olarak gazeteleri okumakta zorluk çekilmemiştir.²²² Hatta bu gazeteler elde edilince milli hisler bir kat daha artmıştır. Bu gazete de Kuzey Türklerinin Namık Kemal'i denebilecek olan halkın milli duygularının gelişmesinde büyük etkisi olan Abdullah Tukay²²³'ın hürriyet düşmanlarına yazılmış şiirine de yer verilmiştir:

*“Kıyamettir, bugün şems-i hakikat münkesif oldu,
Kamerler inşikak etti, akıllar şaştı kavgadan.
Bu dünya birtakım vahşilere câyi safa oldu,
Musallât oldular bize bilmem ne mânâdan,
Denîler aşmış âlâya, âliler düşmüş ednâya,
Ki sen lûfunla tefrik et, ayur ednâyı âlâdan.
Müsavat şeminini yandır, adalet nuruna karşı,
Bizi nurunla murlandır da kurtar leyli zulmadan.”²²⁴*

Yine Rusça yayınlanan *Vukuatı Harbiye* bu yıllarda tercüme edilerek esirlere ulaştırılan diğer bir gazete olarak yer almıştır. Yine ordugâhta *Sibiryak* isminde Almanca yayınlanan bir gazete bulunmuştur ki bu gazete İngilizce, Fransızca ve Rusça'ya da tercüme edilerek haberleri esirlere bildirilmiştir. *Açık Söz* gazetesi de esirlerin temin edebildiği diğer

²²¹ Asaf, a.g.e., s. 131-132.

²²² Tonguç, a.g.e., s. 286.

²²³ Abdullah Tukay, Bilinen adıyla Abdullah Tukay, Tukay çağcıl İdil Tatar edebiyatı ve dilinin babasıdır 26 Nisan 1886'da Kazan hölgesi Kuşlavıç adlı kentinde doğmuştur. İlköğretimini Kırlyay köyü medresesinde aldı. 1895'ten sonra Tatar edebiyatı ile halk edebiyatını incelikleriyle öğrendi, Arapça, Farsça, Rusça, Başkurtça, Türkçe gibi ve diğer halkların edebiyatları, şark felsefesi ile aruz teorisini Mutiullah Hazretin kendisinden öğrendi. Türk ceditçisi, Abdülveli ona İstanbul Türkçesini ve Osmanlı edebiyatını sevdirmiştir. Tukay medresede okurken şiirler yazmaya başladı. 1905 yılının başında Sosyal Demokratlar organı olan Uralets gazetesine mürettip olarak girdi. Şehirde cereyan eden ihtilâl hareketlerine de iştirak etti. Kamil Muti'nin çıkardığı *Fikir*, *El Asrî Cedit* gazetelerinde, faal olarak çalıştı. 15 Nisan 1913 tarihinde tüberküloz hastalığından 26 yaşındayken ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uzun, Mehmet, “Abdullah Tukay'ın Tatarca Üzerindeki Etkileri”, *Turkish Studies Dergisi*, VIII/IV, İlkbahar 2013, s. 1428-1429.

²²⁴ Tonguç, a.g.e., s.287.

bir gazete olmuştur.²²⁵ Rusların yayınladığı gazetelerde genelde Türk memleketi ile ilgili yalan yanlış haberler yer almıştır ki bu durum esirlerimizde büyük bir üzüntü yaratmıştır.

3.3. Esirlerin Diğer Oyalanma Etkinlikleri (Eğitim, Kültürel ve Spor Faaliyetleri)

Türk esirler arasında kamp hayatı döneminde erler daha çok çalıştırılırsa da subayların zamanı oldukça boş geçmiştir. Bunun için Türk subaylar boş zamanlarını değerlendirebilmek adına bazı etkinliklere girişmişlerdir.

Osmanlı subayları arasında en yaygın etkinlik yabancı dil öğrenmek olmuştur. Türk subaylar özellikle müttefik esir askerlerden Almanca, Macarca öğrenmişlerdir ki bu dillerin yanında Rusça ve Fransızca'yı da öğrenmek için çabalamışlardır. Türkler de diğer esirlere Türkçe öğretmişlerdir. Kasabalarda da Türk esirler için kendilerine ayrılmış evlerde kalanların çoğu da Rusça öğrenmiştir. Bazı büyük esir kamplarında Türkler okul dahi açmışlardır. Novonikdvest'teki okul 14 farklı lisan öğretme amaçlı açılmıştır ki bu dillerin arasında Türkçe, İbranice ve Esperanto²²⁶, da vardır.²²⁷

Kamplarda çeşitli milletlerin temsilcisi esirler harıl harıl birbirlerinin dilini öğreniyor birbirlerini tanıdıkça da ön yargılarından sıyrılmış ve aralarında önemli dostlukların temeli atılmıştır. İleriki yıllarda dil enstitüsünde çalışan esir kamplarında yetişmiş bilim adamları da çıkacaktır. Bunlardan en bilineni, Ludwig Fekete²²⁸ isimli Türkolog'tur. Krasnoyarsk'da esir kampında bulunan Fekete, burada başladığı Türkçesini çok ilerletmiş ve sonraları Osmanlı Türk vesikalarında tetkik sahasının en büyük uzmanlarından biri olmuştur.²²⁹

²²⁵ Erbuğ, a.g.e., s. 63.

²²⁶ Esperanto, Leh göz doktoru Ludwik Lejzer Zamenhof tarafından 1887 yılında uluslar arası düzeyde ikinci bir dil olarak kullanılmak üzere geliştirdiği yapay dil. Avrupa dillerinde ve roman dillerinde yaygın olarak rastlanan köklerden türetilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *Ana Britannica*, Cilt VIII, İstanbul, 1988, s. 306.

²²⁷ Taşkıran, a.g.e., s. 218; Özellikle Krasnoyarsk kampındaki bir subayın tahminine göre esirlerin %60-70'inin en az bir yabancı dil öğrendiği ve içlerinden bazıları ikinci bir dile dahi geçtiği belirtilmektedir. Tuğaç, a.g.e., s.57, Ölçen, a.g.e., s.88-90.

²²⁸ Lajos Fekete (1891-1969), 1. Dünya Savaşı'nda, Avusturya-Macaristan ordusunda Ruslara esir düştükten sonra esaret hayatı süresince Türklerden Türkçe öğrenmiştir. Esaret sonrası ise Avrupa ülkelerindeki Türk belgelerini inceleyen Fekete, Macar Devlet Arşivi'nde çalışmış, ardından ise Budapeşte Üniversitesi'ne Türk tarihi profesörlüğü görevinde bulunmuştur. İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne de uzman olarak çağrılmış ve burada tasnif çalışmalarına katkıda bulunmuştur. Türk tarih kurumu şeref üyeliğine seçilen Fekete, Osmanlı arşiv araştırmalarının da öncüsü kabul edilmektedir. 1969 yılında ise Budapeşte'de ölmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Geza, David, TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt XII, İstanbul, 1995, s.299-300.

²²⁹ Kurat, a.g.e., s. 444.

Dil öğrenmenin yanı sıra resim ve karikatürle meşgul olanlar da olmuştur. Hatta esirler arasında soğukta pavyonların tavan arasına çıkıp keman çalınanlar bulunmuştur. Bu faaliyetlerin yanında satranç da öğrenmişlerdir. Ayda bir iki operet de sahneye konulmuştur. Rusların gösterdiği bir ahır pavyonunu esirler kazarak amfi şekline dönüştürmüşlerdir. Sahne için kadın artist yokluğunu belli etmeyecek şekilde esirlere makyajlar yapılmıştır. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın *Mürebbiye* adlı romanından bir sahne Türk esirler tarafından başarıyla sahneye konulmuştur.²³⁰ Bu eserin yanında yine Türk esirler tarafından *Çoban Kızı*, *Paşanın Keyfi Yerinde*, *A Be Karı* gibi oyunlar oynanmıştır. Ayrıca Türk tiyatrosunda şişe kıranlar, sahneye gelip raks edenler, çeşitli mizahlar ve şeytanlıklar, dans etmeler her sahnede âdet edinilmiştir.²³¹

Fakat esaret adı altında tiyatro sahneleri her zaman Türkler için bu kadar eğlenceli olmamıştır. Türk esirlerin içinde bulunduğu kötü şartların bitmeyen etkisiyle ruhi mücadelelerle de tamamen güçsüz kalmışlardır. İhsan Latif bu konuyla ilgili bir anısından şöyle bahsetmiştir:

“Bir gece saat on sıralarında sessizce Onbaşı Pedro ile evden sokağa çıktık. Alexandrofski Caddesi’ndeki tiyatroya gittik. Oyun başlamış, tiyatro kadın ve erkek, subay ve sivil seyircilerle ağzına kadar dolmuştu. Biz de tiyatronun bir köşesindeki kanepeye oturduk. Tiyatroda Karadeniz’de Odesa önlerinde Rus harpleri tarafından batırılmış olan Mecidiye adlı zırhlımızın batışı anlatılıyordu. Tiyatroda bulunanlar ‘Yaşasın Ruslar’ diye bağırarak alkış tutuyorlardı. Bu acı manzara karşısında yüreğim sızlıyor, nefesim daralıyor ve gözlerim gözyaşlarıyla kavrulmuştu.”²³²

Kamp hayatında esirler spor faaliyetlerinden de uzak durmamıştır. Başta futbol olmak üzere spor, esirler arasında gözde bir uğraştı denilebilir. Özellikle Krasnoyarsk kampı bu anlamda oldukça aktiftir. Müttefik esirlerden olan Avusturyalılar ve Almanlar tarafından futbol ve spor kulüpleri kurulmuştur. Avrupalı esirlerin, esaret hayatını yaşanabilir kılmak için birçok faaliyete öncü oldukları, bu durumun Türkler için örnek teşkil ettiğine dikkate çekilmektedir. Krasnoyarsk gibi büyük bir kampta dahi Türk esirlerin bir takım kurmaya sayıları yeterli değildir. Bunların bazıları Avusturya-Macaristan takımında oynamıştır. Kampta pazar günleri öğleden sonra yapılan oyunlara, Osmanlılar ancak memleketlilerine

²³⁰ İybar, a.g.e., s. 37.

²³¹ Başkatipzade, a.g.e., s. 101.

²³² Latif, a.g.e., s. 55.

destek verebilmek için saha kenarına gelmişlerdir.²³³ Futbol kulüplerinin haricinde kışın buz üzerinde idman için paten yapılmaktadır. Ancak Türk esirlerin açık hava faaliyetlerine katılmak için durumları sınırlıdır. Çoğunun kış aylarında arkadaşlarıyla birlikte buz paten yapacak gereçleri yoktur. Avrupalı esirler ise bu gereçleri satın alabilmeleri için ya memleketten aileleri para göndermekte ya da bunlar ailelerince posta yoluyla onlara gönderilmektedir.²³⁴ Her kulüp en çok sporun atletizm kısmına önem verilmiştir. Uzun atlama, gülle, disk, cirit ve el topu atmak, güreş yapılan faaliyetler arasındadır. Bunların yanında sabahları idman amacıyla esirler İsveç jimnastikleri de yapmışlardır. Ayrıca tenis, hususi yumruk topu, Almanların Kogelbahn dedikleri yuvarlak gülle oyunu da esirler arasında itibar gören sporlar arasında yer almıştır.²³⁵ Bu faaliyetler sayesinde can sıkıntısını gidererek sosyalleşmişlerdir.

Avusturyalı, Macar ve Almanların özellikle spor tesislerinde güneş banyosu alanları yapılmıştır ki bu alanlar büyük bir itina ile hazırlanmıştır. Güneş banyosu alanı subaylara abonelik karşılığında tahsis edilmiş, tahta yataklarla geniş bir alana yapılmıştır. Bu alan kumluk bir sahayı ve paralel demir, barfiks gibi jimnastik tesisatı ile iki üç soğuk duşları içermiştir. Subaylar burada yataklar üzerinde güneş banyosu yaparak, daha sonra da soğuk suda duşlarını alarak kullandıkları pavyonlarına dönmüşlerdir. Hatta güneş banyosunda Türk esirler tarafından Avrupalı esirlerin sıcağa daha dayanıklı oldukları gözlemlenmiştir.²³⁶

Her esir kampında bu tarz faaliyetlere yer verilmemiştir. Bu durum karşısında esirlerde can sıkıntısına neden olduğu için kendilerine farklı bir eğlence alanı aramışlardır. Örneğin Vetluga'da Türk esirlerinin bulunduğu esaret kampına yakın ağaçlıklı bir park alanı kurulmuştur. Esirler zamanlarının çoğunu burada etrafı izleyerek ve kanun dinleyerek geçirmişlerdir. Ayrıca esirlerin bu parka gitmelerindeki diğer bir amaç da Rus kızlarıyla buluşmaktır. Yine bu esaret kampında esirler arasında tutulan diğer keyif aracı poker oynamaktır.²³⁷

Başka bir esir kampında da esirler Rus kızlarının okuduğu ortaokul etrafında gezintilere çıktıklarından söz etmektedirler. Türkler hatıratlarında, esir olsalar dahi Rus kızları

²³³ Erbuğ, a.g.e, s. 72.

²³⁴ İybar, kış aylarında koşu ve barfiks yapıldığını da belirtmektedir. Ancak koşuyu yapanlar ise genellikle Macar milletine mensup kişilerdi. İybar, a.g.e., s.37.

²³⁵ Erbuğ, a.g.e, s. 72.

²³⁶ Erbuğ, a.g.e, s. 203.

²³⁷ Tokad, M. Fuad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri*, (Yayına Haz: Jack Snowden) İstanbul, 2011, s. 125-126.

arasında oldukça ilgi çektiklerinden ve yine Rus kızlarıyla mektuplaşarak da hoş vakit geçirdiklerinden bahsetmektedirler.²³⁸

Mehmed Fuad ise günlüklerinde bu durumu dar çevredeki Türk esirlerin çoğunluğunun, vaktini değerlendirmediklerini, sabah akşam kendi deyimiyle laklakıyat ile geçirdiklerini belirtmiştir. Bazı Türk esirlerin olumlu hiçbir şey ile uğraşmadığı gibi, zamparalık yapmaya çalıştığından bahsetmiştir. Bunun faturasının hep oradaki esir Türklere düştüğüne dikkat çekmiştir. Yazar, Türk milleti ve devletinin itibarını düşüren bu teşebbüslere ateş püskürmüş ve bu durumu sık sık Ruslara kepaze olduk, diyerek tuttuğu günlüklerde belirtmiştir. Yine günlükte subayların dedikodu yaptığını, fitne-fesat çıkardıklarını, bel altı muhabbet yaptıklarını da açık yüreklilikle ifade etmiştir. Önemli sayıdaki Türk esirlerinin ahlaksızlığı ve meşgalesizliği yüzünden kendi aralarında sürekli didiştiklerini, kavga ettiklerini de söylemiştir. Mehmed Fuad bu konuyla ilgili özeleştirisini de şu şekilde ifade etmiştir:

*"Ah yurdumuzda bize analarımız, babalarımız metin bir terbiye veremedikleri, mekteplerimizde terbiye-yi ictimâiyenin ne demek olduğu öğretilmedikleri için işte bugün şurada hepimiz bir yurdun evladı olduğumuz halde yirmi beşimizin de birbirleriyle imtizacı mümkün olmaktan sarf-ı nazar daima birbirimizi çekiştirmek ile vaktimiz geçiyor Ah düşüncesizlik, meşgalesizlik bunun en mühim âmilidir. Ya rab sen bizi ıslah et."*²³⁹

Rusya'da nehir kıyılarındaki küçük kasabalarda el konulmuş evlerde kalan çok az sayıdaki kişinin Rus muhafızlara yüzme izni için başvuru yapması da mümkündür. Hatıratlarda sadece Varnavin kasabasındaki esirler tarafından nehirde yüzmekten söz edilir, diğer nehir kıyılarında yer alan kamplarda hiç kimse böyle bir şeye değinmemiştir.

3.4. Esaret Hayatında Dini Törenler ve Milli Bayramlar

Toplumlar dini ibadetlerine ve milli bayramlarına ne kadar sahip çıkarsa milli benliklerini de o kadar korurlar. Manevi değerler toplumların daima ruhunda yer almaktadır. Vatan, millet, bayrak gibi kutsal emanetler manevi değerlerin özünde gizlidir. Bu kutsal

²³⁸ Göze, a.g.e., s.79.

²³⁹ Tokad, a.g.e., s. 178.

emanetlerin korunması manevi yönden güçlü olmakla elde edilir. Bu nedenle milli ve dini bayramların kutlanması esirlerin ruhlarını beslemiştir.

Sibirya'da kamplardaki hayat Türk esirlere ağır gelmeye başladığı için en azından esirler manevi anlamda doymak istemiştir. Bu yüzden kamplarda dini ibadetlerini yerine getirmek ve bayramlarını kutlamak istemişler, bunun için de Ruslardan isteklerde bulunmuşlardır. Fakat her esir kampında aynı tepki alınmamıştır. Bazı kamplarda esirler dini ibadetlerini kolaylıkla yerine getirebilirken, bazılarında oldukça güç durumla karşılaşılması bu durumun esirlerde derinden bir üzüntüye sebep olmuştur.

Kamplarda esaret hayatında bulunan Türk subaylar özellikle Cuma günleri mescide gitmek için Ruslardan izin istememişlerdir. Tomsk karargâhında bu dini istek saygıyla karşılanmış ve Hüsamettin Tuğaç konuyla ilgili yaşanılanı şu şekilde aktarmıştır:

“Rus muhafızlar tarafından esir Türkler Cuma günleri öncelikle hamama oradan da mescide götürülerek, geri getirirlerdi. Mescitte bizi gören uzaktan yakından ilgilenirdi. Her Tatar sevap kazansın diye iki eliyle elimize sarılır öper ve selamlaşır. Ondan sonra da hürmet gereği hemen geri çekilirlerdi. İlk mescide gittiğimiz gün namazdan sonra cemaat dağılmadan önce imam halka birkaç bir şey söyledi ve bunun üzerine yere bir mendil serildi. Herkes bu mendile para koyuyordu. Epey para birikti. Bu para bize yardım içinmiş. Arkadaşlarımın içinde en kıdemli ben idim. İmama ve halka teşekkür ettim. Rusların bize maaş verdiklerini ve paraya ihtiyacımız olmadığını söyledim. Şunu da ekledim ki Müslüman kardeşlerimizin bu lütuflu yardımlarını kabul ettik. Bu parayı kendi adımıza hayır cemiyetine bıraktık. Cemaat bu jestimizden oldukça duygulandı. Gözlerinde Türk subayının şerefi ve itibarı yükseldi.”²⁴⁰

Her kampta cuma namazı kılabilmek için esirlerin olumlu bir tepki görmedikleri gibi kimi basit sebeplerden dolayı engelleyici bir tavırla karşılaştıkları da anlaşılmaktadır. Mülazım Ahmet Arhanjelsk kampındayken dini ibadetini yerine getirebilmek için yaşadığı hatırasından şöyle bahsetmiştir:

“Topluluk olarak manevi çöküntüye girmemek için Cuma namazı kılmak istemiştik. Ruslar bunun için halifenin izni olması gerektiğini ve esarete Cuma namazının olamayacağını söylediler. Kamptaki hocalar da burada Cuma namazının caiz olmadığını iddia ettiler. Bunun üzerine hocaların yanına giderek onları fetva vermeleri konusunda tehdit

²⁴⁰ Tuğaç, a.g.e., s. 51-52.

ettim. Hocalar bu tehdit üzerine fetvayı verdiler ve bu durum Rus makamlarına da bildirildi, hatta Ortodoks Papazı da duymuş ve gelip seyretmek istedi. Kampta Cuma namazı için tertemiz bir yer ayrılmıştı. Ruslar ve Papaz Efendi seyirci olarak yerlerini aldılar. Uzun zaman sonra kılınanbu Cuma namazı çok heyecanlı oldu. Namazın ardından 'Haleka'denilen zikir halkasına da girdik. Hu çektik. Manzara Rus subaylarını ve Papaz Efendiyi de tesir altına almıştı."²⁴¹

Bazı kamplarda esaret hayatında olunmasına rağmen oruç tutanlara Ruslar tarafından saygı gösterilmiştir. Hatta oruç tutanlara ayrı bir şekilde sahur ve iftar yemeği verilmiştir. Bu sayede çoğu Müslüman Türk orucunu tutabilmiştir.²⁴²

Her kampta olmasa da esirler kendi imkânları ile toplanarak bayram namazı kılmışlar ve bayram hutbesi okumuşlardır. Bu hutbelerde birlik, beraberlik çağrısı yapılarak, esirlerin kurtuluşu için dualar edilmiştir. Esir Müslüman Türkler bu toplantılara gönülden katılmışlardır. Türklerin bu hareketleri ise çevredeki kişiler tarafından büyük bir merak ve saygı uyandırdığından onları izlemek için kamp dışından gelen ziyaretçiler dahi olmuştur. Türk esirler, ağaçtan kuleler yaparak ezan da okumuşlar böylelikle normal hayat düzeni oluşturmaya çalışmışlardır.²⁴³

Kampların bazılarında esirlere karşı bir ayrımcılık da söz konusudur. Yabancı esirlerin örf ve adetlerine karşı gösterilen hassasiyete karşı, Türklere bu anlamda acımasızca yaklaşmıştır. Esirlerin düşünce temellerinde kendi milliyetine, Türklüğüne, kimliğine sahip çıkarak yabancılara ispatlamak çabası da oluşmuştur. Bu şikâyet esirlerin notlarındaki satırlara şöyle düşmüştür:

"Hiçbir Hıristiyan yoktur ki bizim kadar dini tören ve özellikle ulusal törenlerine uzak olsun. Onlar yine icabında kiliseye gidip ayini ruhanilerini yapmakta, gelip çatan ulusal günlerini kutlamakta büyük bir haz ve şeref duyarlar. Fakat biz... Bu konuda ne kadar uzağız. Bu bizim için ne tahammülsüz, ne elim bir hal. Ayrıca Rusların kalelerinin her düşüşünde Alman, Avusturyalılar dini ayin ve bir konserle kutlamak fırsatını hiçbir vakit kaçırmamışlardır. Ruslardan yalnız dini ayin uygulaması için elde ettikleri müsaade ile kalplerinden taşan neşe ve memnuniyeti her vakit gösterirlerdi."²⁴⁴

²⁴¹ Göze, a.g.e., s. 76-77.

²⁴² İrfanoğlu, a.g.e., s. 74.

²⁴³ İrfanoğlu, a.g.e., s. 75.

²⁴⁴ Erbuğ, a.g.e., s. 67-68.

Türk esirlerin vatandan, aileden, özgürlüklerinden uzak kalmasının yanında bir de bayramlarda da esirlerin kutlamalarına engel olunması onlarda derin bir yara oluşturmuştur. Mülazım Ahmet Hilmi bu konudaki üzüntüsünü şöyle dile getirmiştir:

“Bir gün milli bayramımızı kutlamak için birkaç gün önceden pencerelere asmak için tahtalardan süsler yaptım ve yanacak mumlarla güzel bir manzara olacaktı. Ulusal bayram günü mum yakmama emri geldi. Bütün düşündüklerim ve çabalarım sonuçsuz kaldı. Çok üzüldük. Bu olaydan on beş gün sonra Francois Joseph’in doğum günü sebebiyle bütün ordugâha bakan pencereler mumlarla donatılacakmış, grubumuz da bu merasime ortak olacakmış. Hatta emirle birlikte mum da dağıtıldı. Bizim oda kabul etmedik. Emre karşı itaatsizlik süsü verildi. Bu itaatsizliğimiz mahkemeye intikal etti.”²⁴⁵

Rusların elinde diğer bir esir olan Mehmet Asaf da esarete geçirdiği bir bayram gününü şöyle anlatmıştır:

“Akşamdan ettiğim niyetle sabahleyin kalktım. Abdest aldım. Bayram namazına gitmek üzere hazırlanmıştık. Tam bu sırada gelen haber, ‘Bugün bayram yok, yarın.’ Kederli düşüncelerimi geçici bir sessizlik ile saf niyetim bu haber üzerine alt üst oldu. Hafızamda dalgalanan gam, keder ve hüznün bulutları, sınırlarımızı bozmaya yetmişti. Bu kez gelen ikinci bir haber, öncekini yalanlıyordu. Bayram varmış. Tekrar hazırlandık. Camiye gittik. Gönül rahatlığı ve sevinç içerisinde bayram namazını kıldık. Camide bütün cemaatle bayramlaştık. Buradaki dini sohbetinde gözlerim yaşardı. Hıçkırıklarımı zor tuttum. Daha sonra çilehanemize geldik. Bahçede toplandık ve esirler arasında bulunan 29. Alay Kumandanı Mustafa Saffet Bey bizimle bayramlaştı. Kederli hıçkırıklarını tutamayarak, söylediği birkaç söz, hepimizi duygulandırdı. Gözyaşları sel oldu.”²⁴⁶

Esaret hayatında esirleri en çok üzen konulardan biri de memleketinden uzakta bayram geçirmektir. Rusya’da esir olan Hafız Şaban Efendi’nin günlüklerinden de bayram günü üzüntüsünü şu şekilde dile getirdiğine tanık olunmuştur.

“Bugün havadis yoktur. Hamd olsun afiyette idik. Garip Udhiyye Bayramı yaptık. İnşallah diğer önümüzdeki bayrama memleketimize kavuşup muzafferane bayram yapmak nasip buyursun. Amin! Ah mahzunâne bayramlar... Cenâb-ı Allah böyle esaret göstermesin

²⁴⁵ Erbuğ, a.g.e., s. 70.

²⁴⁶ Asaf, a.g.e., s. 101.

yâ Allah. Ah valideciğim, ah kardaş, komşu ahbab, bî-çare çocuklar. Hamdolsun sana yâ Rab, nihâyetsiz senâ, hamd ve teşekkürler olsun... ”²⁴⁷

²⁴⁷ Erdemir, Lokman, “Rusya’da Esir Bir Zabit Vekili Ve Esaret Günlüğü”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 41, Bahar 2014, s. 136.

4. TÜRK ESİRLERİN MÜNASEBETLERİ

4.1. Türk Esirlerin Yabancılarla Olan Münasebetleri

Birinci Dünya Savaşı'nda birlikte hareket eden müttefik devletlerin ortak bir keder noktası esir askerleri olmuştur. Müttefik grupların esir askerleri ilk başta kamplarda birbirlerinden uzak durmuşlardır. Her grup kendi geleneklerini sürdürerek yaşamak istemiştir. Fakat zamanla ortak bir yaşantıda buldukları için fikir olarak ve alınan kararlarla birbirlerini etkilemişler ve bu kararları birlikte uygulamışlardır. Dil öğrenmek içinde birbirlerine öğretici olmuşlar, bu sayede birbirlerinin geleneklerini öğrenmişler ve daha iyi anlaşmaya başlayarak aralarında bir samimiyet de doğmuştur.

Türk esirlerin esaret sürecinde Alman, Avusturyalı ve Macar esirlerle ilişkileri oldukça iyi düzeydedir. Esarete bu milletler birbirlerinden dil öğrendikleri için herkes kendisine bir öğretmen seçmiştir. Bu dil öğrenim süresince Türkler Avrupalılara çay, bisküvi ikram ederek ne kadar misafirperver olduklarını göstermişlerdir. Özellikle her gün ders vermeye gelen öğretmenlerine kahve ikram etmişlerdir. Çünkü bu Türklere küçüklükten beri öğretilmiş olan geleneklerinden biridir. Avrupalı esirler ise, ne kadar medeni olarak gösterilse de öğretmenlerine veya arkadaşlarına ikramda bulunmak için kendilerini mecbur hissetmemişlerdir. Onlarda gelenekler genellikle maddi gücüne bağlıdır.²⁴⁸ Geleneklere bağlı yaşamasalar da Avrupalı esirlerin Türkler tarafından oldukça düzenli oldukları belirtilmektedir. Kısa süreli de olsa oturacakları yerdeki düzensizliği gidermedikçe rahat etmediklerinden, kalacakları yerlerin büsbütün harap içindeyse de orayı mutlaka sevilecek hale dönüştürdüklerine işaret edilmektedir.²⁴⁹

Kamplarda Rusça öğrenen Türk esirler arasında Bolşevik İhtilali'nden sonra Türkçülük ülküsü sebebiyle Türkistan'a, İdil Boyu'na giderek yerli Türk ilim müesseselerinde

²⁴⁸ Erbuğ, a.g.e., s. 65.

²⁴⁹ Yergök, a.g.e., s. 155.

eğitim içlerinde hizmet verenler de mevcuttur. Bunlardan bazıları yerli Türk kızları ile evlenip, içlerinde tamamen oralarda kalanlar dahi olmuştur.²⁵⁰

Bu esaret hayatında Türkler, Almanları ciddi, kibar ve gururlu olarak tanıtılmaktadırlar. Esaret döneminde olmalarına rağmen Almanların askerlik ve disiplini bozmadıkları Türk esirler tarafından ileri sürülmektedir. Fakat Avusturyalı ve Macar esirler arasında askerlik duyarlılığı kalmamıştır. Hatta aralarında selam dahi yoktur. Ancak Almanların oturdukları, gezdikleri yerlerde ağırbaşlılıklarını korumuşlardır ve Almanlar arasında birbirlerinin aleyhine dedikodu dahi yapılmamıştır. Avrupalı esirler arasında çok nadir Şekilde huzursuzluk çıkmıştır.²⁵¹

Türklere göre Avusturyalılarda nazik ve kibar kişiler olarak değerlendirilmektedir. Macarlarda esirler arasında en fazla Türkleri sevmişler ve onlarla daha iyi anlaşmışlardır. Bunun sebebi tarihi geçmişin etkisi de olduğudur; bu yüzden Macarlar, Alman ve Avusturyalılara karşı aşağılayıcı bir tavır takınmışlardır.

Türkler, Macarlar ve Almanların barakaları milletlere göre ayrı tutulmuştur. Fakat yine de bazı mecburiyetler olduğu zaman bu esirler aynı barakada ya da aynı pavyon dahilinde oturmaya mecbur bırakılmışlardır. Tabi yine buldukları barakalar birkaç yüz metreden ibaret olduğu için esirlerin sürekli olarak lokantada, hamamda ya da çeşitli yerlerde zorunlu iletişimleri olmaktadır. Bu temaslar aslında esir milletlerin özünü diğer milletlere tanıtılmıştır. Özellikle Türk esirler için ilk başta nyargılıdırlar. Çünkü yüzyıllardır Türkler aleyhinde anlatılan gerçek dışı fikirlere inanmışlar ve bu temaslar sayesinde fikirleri değişmiştir. Hatta Ruslar bile karargâhta en terbiyeli, en alışkan ve en nazik kişiler olarak Türklerin olduğunu ileri srmuşler ve bu konuyu da gazetelerinde ilan etmişlerdir.

4.2. Türk Esirlerin Tatarlarla Olan Münasebetleri

Savaş esirlerine sınırlı da olsa bir özgürlük alanı tanındığının göstergelerinden biri de yerel halkla etkileşim halinde olmalarıdır. Tatarlar, esir Türklerin en iyi iletişim halinde olabildikleri yerli Müslümanlar olarak kayıtlarda geçmektedir.

²⁵⁰ Kurat, a.g.e., s. 444.

²⁵¹ Erbuğ, a.g.e., s. 64-66.

Tatarların Türklere sempatisi aslında Abdülhamid dönemine dayanmaktadır. Buhareyef adlı bir Tatar Hicaz'a giderken İstanbul'da halifenin Cuma namazı merasiminde bulunmuş, dönemin padişahı 2. Abdülhamid'in²⁵² ona ve hacılara iyi davranması, onlara vapur tahsis etmesi, İstanbul'un güzelliği, muhteşem camileri sayesinde Türklere olan sempatileri artmıştır. Bu yüzden Buhareyef adlı kişi Türk esirleri kamplara gelerek sürekli ziyaret etmiş, ailesi de Türk esirlere akraba gibi yakınlık göstermiştir. Tabi bu yardımlaşmada din kardeşliği olmak da önemli bir yer tutmuştur.²⁵³

Hatıratlarda, Türklerle Tatarlar arasında İslam'ın birleştirici ve kaynaştırıcı bir öge olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Yusuf Akçura, Ramazan ayında düzenlenen bir iftarı şöyle aktarmıştır:

*"Moskova'da bulunan 53 esir Osmanlı neferine Hilal-i Ahmer görevlisinin teşebbüs ve iştirakiyle Tatarlar bir iftar ziyafeti tertip eylediler. Ziyafet Moskova Türk-Tatar mektebinin büyük binasında verildi. Hamurlu et suyu, etli pilav, komposto, çay ve bol francaladan mürekkep bu iftardan esirlerimiz çok memnun kaldılar. Hele çay esnasında kendilerine dağıtılan sigara ve kibritler memnuniyetlerini daha ziyade artırdı. Okur-yazarlarına Kuran, kitap ve risaleler de hediye edildi. İftardan sonra mektebin havalisinde ta sabaha kadar Anadolu şarkıları çağırıp Anadolu oyunları oynadılar."*²⁵⁴Türk esirler, Müslüman halkın desteğiyle zaman zaman moral bulsalar da sonuçta savaş esirleri olarak tutsaktılar.

Tatarlar, Türk esirler için her zaman ayrı bir yere sahiptir. Rusya'da çeşitli esir kamplarında kalan Türk er ve subaylarına yardımda bulunmuşlar ve onların ağır durumunu kolaylaştırmak için çaba harcamışlardır. Yüzyıllardır Rus himayesinde yaşamalarına rağmen Tatarların dine bağlılıkları Türklerden daha fazladır. Üç dört yıldır esir olan Türkler hemen hemen dinden çıkar gibi olmuşlar, hatta birkaç yıl daha kalsalar hiçbirinde din ve iman kalmayacak duruma gelmişlerdir. Fakat Tatar halkı esirler için yardım teşkilatları kurarak, din

²⁵² II. Abdülhamid (1842-1918) Osmanlı Padişahlarının 34.sü İslam Halifelerinin 113.sü olan II. Abdülhamid, Abdülmecid'in ikinci oğludur. 1842 yılında doğmuş olup annesi Tir-i Müjgan Sultan'dır. 1876 yılında 34 yaşında tahta çıkmış ve padişahlığının 1878-1908 yılları istibdat devri olarak anılır. 31 Mart olayı sonrası 1909 yılındatahttan indirilmiştir. 33 yıl süre ile tahtta kalmıştır. Tahttan indirildikten sonra İstanbul dışına çıkarılan II. Abdülhamit, 1918 yılında 75 yaşında iken vefat etmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sakaoğlu, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul, 1999, s. 529-541.

²⁵³ Yergök, a.g.e., s. 175-176.

²⁵⁴ Karal ve Uluğtekin, a.g.e., s.83.

konusunda da onlara ayrı bir özen göstermişlerdir.²⁵⁵ Tatarlar tarafından, Türklere karşı oldukça hürmet ve saygı çerçevesinde hareket edilmiştir.

1915 yılında Rus hükümeti tarafından yayımlanan genelgelerle savaş esirleri devlet kurumları, toprak sahipleri ve köylüler tarafından çalıştırılabileceğini ilan etmiştir. Birçok esir de Türk esirler de çeşitli işlerde çalıştırılmaya başlamış ve kamplardan ayrılmıştır. Bazı bölgelerdeki Tatarların Türk esirlere yardımcı olduğu ve onları kamp dışına çıkardığı raporlarda geçmektedir:

“Türkler, Tatarların arasında sanki kendi evlerinde gibiydiler. Müslümanların yaşadığı her yerde bulunan yaşlılar heyeti, Türk savaş esirlerinin sorumluluğunu aldı ve onlara manevi destek sağladı. Türkler genellikle tatarlar tarafından çalıştırılmak üzere seçildiler, ama savaşın sonuna kadar bu ailelerin yanında misafir olarak yaşadılar.”²⁵⁶

4.3. Rus Halkıyla Türk Esirlerin Münasebetleri

Tarihte mücadeleleri, savaşları, kültürel ve ticari yapıları çok eskilere dayanan devletler yıkıp devletler kuran küçük bir beylikten dünya hâkimiyetine uzanan birkaç devlet olsa da hiçbir medeniyetin diğer medeniyetlerle olan etkileşim tarihi Türk-Rus etkileşim tarihi örneğinde olduğu gibi uzun soluklu ve kuvvetli olmamıştır.

Türk ve Rus halklarının çok eski zamanlardan beri farklı coğrafyalarda dağınık halde yaşaması, Türk-Rus tarihini inceleyen bilim adamlarının işini zorlaştırmıştır. Bundan dolayı, Türk-Rus ilişkilerinin tarihine baktığımız zaman, ilişkilerin başlama yeri ve tarihi hakkında ortak bir görüş bulunmamaktadır.

Yine de geçmişteki Türk-Rus ilişkilerine bakacak olursak iki devletin ilişkileri her zaman gergin olmuş ve kanlı savaşlar sahnelenmiştir. Özellikle İstanbul’un Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi Rusya’da büyük yankı uyandırmıştır. Sebebi ise Moskova Knezi 3. İvan ile Bizans Prensesi Sofya’nın evlenmesi üzerine Moskova’nın Bizans’a halef olacağı beklentisi Rusya açısından Osmanlı’nın İstanbul’u zapt etmesiyle sona ermiştir. Rusya, Ortodoks-Hıristiyanlığının en eski merkezi olan İstanbul’un Türklerin eline geçmesinden büyük üzüntü duymuştur. Eğer İstanbul Türkler tarafından ele geçirilmiş olmasaydı Rusya ve

²⁵⁵Yergök, a.g.e., s. 178.

²⁵⁶Uygur, a.g.e., s. 149.

Bizans arasında dini nitelikli görüşler siyasi bir nitelik kazanmış olacaktı. Ayrıca Rusya daha sonra İstanbul'u ele geçirecekti.²⁵⁷

Bu iki büyük devlet birbirleri üzerinde hâkimiyet kurmak için aynı sahada çarpışmak zorunda kalmışlar birçok savaşta karşı karşıya gelmişlerdir. Aslında bu düşmanlık daha çok dini duygular yüzünden kabarmıştır. Türklerde dini duyguların Ruslara göre daha ağır basması da olayların büyümesinde etkili olmuştur. Ruslar da kendi toplumlarına dini duyguları aşulamakta gecikmemiştir. Bu uyguladıkları politikaya bir de Slav milliyetçiliği ekleyerek siyasi bir karakter kazandırmışlardır. Bu sayede Çar yönetimi saf ve dindar olan halkını yönlendirmekte zorluk çekmemiş bir de Türklere karşı halkı kışkırtmışlar ve düşmanlığı daha da alevlendirebilmek adına Rusya'da Türkleri aşağılayan heykeller de dikmişlerdir.²⁵⁸ Böyle bir durumla Moskova'daki bir parkta Mehmet Arif Ölçen karşılaşmış ve olayı şu şekilde aktarmıştır:

“Bir park ilgimi çekti. Gidip sıralardan birine oturmayı düşündüm parkta ilgimi çeken bir anıt ile karşılaştım. Anıtın bir cephesinde, Türklerin Bulgar ve Sırları acımasızca öldürdüklerini gösteren bir kabartma vardı. Öteki cephesinde Rus ordusunun bu mazlum insanların yardımına nasıl koştuğu gösteriliyordu. Üçüncü cephede Rus süngüsünün kırıldığı ve yaşlı gözlerle göğe bakan Rus askerlerinin yardımına gökten meleklerin indiği, dördüncü cephede Rus ordusunun acımasız Türkleri önüne katarak Hıristiyan ülkelerinden nasıl kovduğu anlatılıyordu. Anıtın çevresinde küçük çocuklara olayı anlatan ana babalar eksik değildi. Türk düşmanlığı çok eski dönemlerden beri Rusya'da uygulanan politikalardan biriydi.”²⁵⁹

Rusya'da asırlardan beri en büyük haksızlık Türklere yapılmıştır ki yine Birinci Dünya Savaşı yıllarında Ruslar kendilerine en büyük düşman olarak Türkleri göstermişlerdir. Çünkü Türk düşmanlığı onlar için ezelidir. Öyle ki, bir Türk'ü öldürmek Ruslar için cennete girmek, cennet saadetini kazanmak demektir.²⁶⁰

Bu ezeli düşmanlığın bulunduğu savaş ortamında Rusların eline esir olarak düşen Türkler Sibiryaya sürüklenirken Rus halkının evlerine konuk olmuşlar, Rus halkı bu temas sırasında onları tanımış ve Türklerle ilgili kendilerine anlatılanlarla çelişki yaşamışlardır.

²⁵⁷ Kurat, a.g.e, s. 3.

²⁵⁸ Kutlu, a.g.t., s. 185.

²⁵⁹ Ölçen, a.g.e., s. 248.

²⁶⁰ Taşer, a.g.e, s. 98.

Tarihsel süreç içinde Türklere karşı oluşan ön yargı, Rus halkının toplumsal belleğine yerleşmiştir. Türklerle ilgili yanlış bilgiye sahip olan yerli halk ilk başta Türk esirleri şeytani olarak görmüştür. Bu anlayışa sebep olan durum ise büyük ihtimalle Rusya'nın ezelden beri düşmanı olan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı izlediği Çarlık rejiminin uyguladığı politikadır.²⁶¹

Mustafa Fevzi Taşer Rus halkının ilk defa Türk esirlerle olan tanışmasını şu şekilde aktarmıştır:

“İlk defa kafilemizin köye girişini gören kadın, erkek ve çocuklar toplandılar bizleri seyre daldılar. Muhafız Rus askerleri bizim Türk olduğumuzu onlara söyleyince besmele değen şeytan gibi dağıldılar. Çocukların ağlaşa bağırsa kaçtıkları görüliyordu. Rusların okul kitaplarında çocuklarına Türklerin barbar, yamyam, vahşi olduklarını öğrettikleri ve temsili korkunç resimleri göstererek onlara Türk düşmanlığını aşıladıklarını öğrenmiştik.”²⁶²

Sibirya'daki kamplara doğru yol alırken Aleksandrovski köyüne yerleştirilen esirlerin evlere dağıtılması Halil Ataman'ın ifadesiyle şu şekildedir:

“Daha önceden bizleri kâğıt üstünde evlere ikişer veya üçer kişi dağıtmış ve evlere de bildirmişler. Herkes kendine verilen iki üç kişiyi kapışircasına alıp götürüyor ama biz Türkleri hiç götüren yok. Hemen hemen kimse kalmadı ortalıkta. Köylüde dağıldı. Biz yolun zoru ile terli idik. Esen insafsız poyraz neredeyse bizi donduracak ama bizi götüren ve sahip çıkan yok. O sırada Naçalnik şöyle bağıryordu: ‘Ey köylüler bunlar da insandır, hemen bunları da götürün, yoksa ben onları yerleştirmesini bilirim’.”²⁶³

Türkleri daha önce yakından tanımamış olan yerli Rus halkına göre Türkler hem ilkel hem de şeytani bir millettir. Türklerin kuyruk ve boynuzlarının olmadığını gördüklerinde ise bir şaşkınlık yaşamışlardır. İlerleyen dönemlerde ise bu şaşkınlık bir hayranlığa dönüşmüştür. Özellikle cemaatle kılınan namazların manevi havası ortamın yumuşamasında etkili olmuştur. Daha sonradan bu özel günlere rahiplerin de dahil olması Rus halkıyla Türk esirlerin birbirine yaklaşmasını hızlandırmıştır.²⁶⁴

²⁶¹ Taşkiran, a.g.e., s. 219.

²⁶² Taşer, a.g.e., s. 58-59.

²⁶³ Kutlu, a.g.t., s.186.

²⁶⁴ Çetinkaya, a.g.e., s. 46-47.

Köylere yerleştirilen esirlerden ilk başta korkup kaçan yerli halk daha sonra onlarla anlaşmakta gecikmemiştir. Özellikle esirler yerleştikleri bu köylerde evde yaşayan genç ve bekar kızlardan oldukça rağbet gördüklerini belirtmişlerdir. Esirler, genç kızlar tarafından gösterilen ilgiden oldukça memnun kalmışlar, bu durum onların esaret acısını unutturmuş ve bu alaka ruhlarına nüfuz etmiştir.

Rus yetkililerde, yerli halkla esirlerin kaynaşmasında etkili olmuştur. Örneğin Vladivostok kampında Ruslar Osmanlı erleri arasında çalışabilecek durumda olanları bölgedeki ailelere yardım etmekle görevlendirmiştir. Esirlerin görevi evin kadınlarının, yaşlılarının çiftlik ve ev işlerini yapmaktır. Bu fikir ilk başta iyi bir politika gibi görünse de esirlerle, kocaları Rus ordusuna alınmış kadınlar ile cinsel ilişkileri geliştirmiş olduğu da görölmüştür. Bazı esirlerin Rusya'da kalıp bu Rus kadınlarla evlenmeye istekli oldukları da hatıratlarda geçmektedir.

Hatıratlarda esirler, yerli halkın sevgisini kazanmakta zorlanmadıklarından, sadece papazların onlara karşı düşüncelerinin değişmemelerinden de bahsetmişlerdir. Ayrıca papazların zulme varan egemenliklerine boyun eğmiş olan yoksul yerli halkın bu din adamlarına karşı büyük saygı duyduklarını ve onlara karşı korkulu bakışları olduklarına da dikkat çekmektedirler.²⁶⁵

4.4. Türk Esirlerin Kaçma abalarında Ruslar

Türk esirlerin Ruslara karşı birkaç sözlü tepkileri haricinde, açık bir şekilde ya da toplu kafa tutma eylemleri yaşanmamıştır. Rusya'daki esirler, kamp yöneticilerine gizli yollarla kafa tutmuşlar ve bunun en yaygın biçimi kaçış planlamak olmuştur. Erler bu konuda yazılı kayıt bırakmamışlar, fakat subayların neredeyse hepsi bir kaçış planı yapmıştır. Bu planları hazırlamak ise oldukça uzun bir süreci gerektirmiştir. Bu sürece rağmen kaçış planları oldukça basittir. Esirler kendilerini hazır hissedene kadar da kaçış planlarını hep gizli tutmuşlardır. Bu kaçış planlarında ise şaşırtıcı olan esir kaışlarıyla bağdaştırabileceğimiz tünel kazma, muhafızları etkisizleştirme, dikenli tel çitleri kesme gibi faaliyetler yer almamıştır.²⁶⁶

²⁶⁵ Ölçen, a.g.e., s. 79.

²⁶⁶ Yanıkdağ, a.g.e., s.51- 52.

Rusya'da aslında kaçış kolaydı. Esirleri korkutan tarafı ise uçsuz bucaksız Sibiryaya boşluğunda kaybolmaktı. Mehmet Arif Ölçen sonuçsuz kalan kaçış planlarını şu şekilde aktarmıştır:

“...Tutsak arkadaşlarımızdan birkaçı planı hazırlamıştı. Plan oldukça ilgi çekiciydi. Vetluga Irmağı'ndaki kayıklardan birine gizlice binerek karşı kıyıya geçmeyi ve oradan yürüyerek kazan kentine ulaşmayı öneriyordu. Karşı kıyıya geçince ormanın içinde ve kimseye görünmeden kazan kentine ulaşmak kolay diyordu. Karlar erimeye başlamış, Vetluga Irmağı'ndaki su seviyesi yükselmişti. Vetluga Irmağı'nda büyük buz kütleleri vardı. Eski ve külüstür kayıkların buz kütesine çarpması kaçınılmazdı. Yoğun orman içinde iz bulmak imkânsızdı. Planın geçersizliği hemen anlaşıldı.”²⁶⁷

Esirleri kaçırmaktan vazgeçiren başka bir olay ise kaçan esirlerin sağ bir şekilde dönmesi çok nadirken, çoğunun ölü olarak geri dönmeleridir. Bu durumla ilgili bir başka olaya ise Hüsamettin Tuğaç'ın hatıratlarına rastlıyoruz:

“Troysko Savsk'ta Alman arkadaşlarım firar hazırlıklarına başlamışlardı. Beni de yanlarına alacaklardı. Ancak Alman doktor benim sağlığımın elverişli olmamasından dolayı firar için uygun olmadığını belirtmişti, bu yüzden beni yanlarında götürmekten vazgeçtiler. Benden özür dilediler, bende onlara üzüntümü söyledim. Başka bir fırsat çıkar diye kendimi avutmaya başlamıştım. Alman arkadaşlar şehirden üç at, bir de kılavuz tedarik etmişlerdi. Karanlık bir geceyi bekliyorlardı. Nihayet böyle bir gece geldi. Üç atla, bir kılavuz lagerin tahta perde duvarından uzakça ve belli bir yede bekledi. Kararlaştırılan dakikada arkadaşlar zifiri karanlık içinde ve Rus nöbetçilerinin dikkatsizliğinden faydalanarak tahta duvarı aştılar. Ertesi gün bu kişilerin yokluğu belli oldu. Lagerde derin bir araştırma başlatıldı. Lager hemen sıkıyönetime alındı. Bütün eğlenceler, oyunlar yasaklandı. Birkaç gün pavyonlarda kapalı kaldık. Rus komutanlığı her tarafa atlılar saldı. Aradan bir hafta geçti. Rus komutanlığı kaçanların tutulduğunu bir genelde ile bildirdi. Önce buna inanmak istemedik. Ne var ki bir hafta sonra kaçan iç alman arkadaşın cenazeleri develerin sırtında lagere kadar getirildi. Zalim Rus komutanlığı cenazeleri develerin semerleri üstünde gelişigüzel bağlatmış kiminin başı aşağı sarkmış, kiminin bacakları yerden sürünecek karda

²⁶⁷ Ölçen, a.g.e., s. 131-132.

askıda kalmış, bu durumda esirlerin gözü önünde dolaştırdıktan sonra cenazeleri lager kıdemlisine teslim edildi. Bu olay beni çok kederlendirdi.”²⁶⁸

Sivaslı Kazım Efendi ile birlikte kaçma girişiminde bulunan bir başka Türk esir olan Zühtü Efendi bu eylemin bedelini ağır bir şekilde ödediklerinden şöyle bahsetmiştir:

“Vetluga karargâhından kayıkla kaçarken yakalandık. Muhafızlar bizi karargâha geri getirerek, dövmeğe başladılar. Bu duruma tahammül etmek mümkün değildi. Gerek yumruk, gerekse ayak ve tekme ile dövüldükçe bizde yere düşüyorduk. Ağzımızdan kan gelmeye başladı. Ellerimiz de bağlıydı. Zayıf olduğumuzdan çabuk yere düşüyorduk. Kazım efendinin yürüyecek hali kalmamıştı. Boğazından da çokça kan geldi. Sivaslı Kazım Efendi'nin yürüyecek hali dahi olmadığı için hastaneye götürüldü. Fakat daha sonradan gelen habere göre Kazım Efendi hastanede vefat etmişti. Ardından Rus zabitelerinden gelen habere göre cenazenin kaldırılacağı ve her gruptan bir zabitin merasimde bulunabileceği beyan edildi. Kazım Efendi'nin hastanedeki odasına girdiğimizde merhumun üzerinde kanlı bir don ve gömlek vardı. Merhumun gerdanından karnına kadar olan kısmı bütünüyle yarılmış, kalp ve ciğer gibi organları da alınmıştı. Resmen ameliyat edilmişti.”²⁶⁹

Esaret yeri ile Osmanlı imparatorluğu arasındaki mesafeden dolayı ve kaçan esirlerin öldürülmesi gibi caydırıcı sebeplerin etkisinden dolayı da Rus komutanlar Türklerin kaçamayacağını düşünmüşlerdir. Buna rağmen esirler gidilen kasabalarda kendilerinin kaçmalarına yardımcı olmak isteyen kişilerle temas kurma girişimlerinde bulunmuşlardır. Hüsamettin Tuğaç kaçış planını uygularken ona yardımcı olan Müslümanların etkisinden şu şekilde bahsetmiştir:

“Krasnoyarsk kampındayken Fon Braun'la kaçış planı hazırlamaya başlamıştık. Kampın etrafını çeviren kalas duvarın dışına çıkmak yasaktı. Bütün giriş çıkışlar tek bir kapıdan yapılırdı ve bunun için izin belgesi gerekirdi. Arkadaşım Fon Braun bu kamp amirlerinin belgelere bastığı mührü kalınca bir kauçukla taklidini bastı. Bu işe hazırlanırken de şehirde ilk barınma yeri için tedarike başladık. Kamp mutfağına sebze taşıyan tatar arabacı sayesinde paltolarımızı bir çuval içinde onun arabası ile şehre gönderdik. Daha sonra hazırlanan sahte belge ile bütün soğukkanlılığımızı koruyarak kamptan çıktık. Daha sonra Krasnoyarsk şehrinde Tatar arabacının söylediği yerde eşyalarımızı bulduk. Daha sonra bir camiye sığındık. Caminin müezzini Tatarla görüştük ve müezzin bizi burada bir

²⁶⁸ Tuğaç, a.g.e., s. 118-121.

²⁶⁹ ATASE, A.1-16, K.1486, D.16/1, F.20.

kulübeye yerleştirdi. Geceyi burada geçirdik. Ertesi günü iki Kırgız genciyle tanıştım. Bizim Barnaul'a gitmemiz için yardımcı oldular ve vapura bindirdiler. Barnaul'da Fan Braunu otlar içinde bir yerde bıraktım, bende çarşının yolunu tuttum. Demirci atölyesindeki bir adamı Müslüman'a benzettim. Kafkas Türkçesiyle selam verdim. Hemen aldı. Sonradan sohbete daldık. Petrovskili Lezgi imiş. Eskiden buraya sürgüne gelmişler. Derdimi anlattım. Bana kendi ismini kullanmamı söyleyerek komite binasına yolladı, orada pasaportumu ve paramı çaldırığımı söyleyerek bunu belirten bir belge istediğimi belirtmemi istedi. İsteddiğini yaptım ve Sibirya'da din kardeşlerimden gördüğüm iyiliklerden biri de bu oldu. Verilen belge benim için bir cankurtaran oldu.”²⁷⁰

Sibirya'nın ücra kesimlerine sürgün edilmiş Alman sivilleri de Osmanlılar dahil diğer İttifak devletlerinin esirlerine de ara sıra yardım ettiği görülmüştür.

“Bir gün Faik ile evin bahçesinde geziniyorduk. Bu sırada 'Guten Morgen' diyen bir kadın sesi duyuldu. Ben Almanca cevap verince, bahçenin dışındaki yolda kocası ile durmakta olan kadın parmaklıklara yaklaştı ve bizden al hatır sormaya başladı. Biraz Almanca öğrendiğim için az çok anlaşabiliyorduk. Bu sırada nöbetçi asker 'nilza' diyerek men etmek istedi. Almanlar nöbetçiyi yanlarına çağırdı. Ve iki ruble verdi. Sonra kendi oturdukları evin adresini söyleyerek, nöbetçi bulunduğu saatlerde bu efendiyi bizim eve getir, sana her gün iki ruble verelim dediler. Nöbetçi asker Almanların bu teklifini derhal 'monja' diyerek kabul etti. Nöbetçi ertesi günden itibaren beni bu Almanların evine götürmeye başladı. Rus-alman savaşı başlayınca, Ruslar bunları bir tedbir olarak Sibirya'ya sevk etmişler ve burada esir muamelesine tabi tutmuşlar. Bu sivil esir karı-koca ile tanışıklığımız ve görüşmelerimiz arttı. Benim için her fedakârlığı yapacaklarını bildirdiler.”²⁷¹

Esirlerin kaçış planlarıyla oyalanmaları da zihinlerini meşgul etmenin bir yoludur. Ayrıca onlara özgürlük için umut vericidir. Kaçış planı hazırlamak dahi Ruslara karşı gizli bir şekilde kafa tutma davranışı olduğu için, bu durum esirlerde hala düşmanla mücadele ediyor olmayı hatırlattığından esaretten önceki psikolojiye sahip normal insanlar olduklarını kısmen de olsa hissettirmiştir.

Rusya'da gizli kafa tutmanın yaygın olmasının diğer bir sebebi de diğer esirlere güvenilmemesiydi. Esaret olanakları ve hatta çekişmeler yaşanması genel olarak esirleri en yakın birkaç arkadaşına güvenebileceği duygusuna yöneltmiştir. Örneğin Hüsamettin Tuğaç

²⁷⁰ Tuğaç, a.g.e., s.126-136.

²⁷¹ Taşer, a.g.e., s. 82-83.

bulunduğu kampta biri 'subaylıkla ilgisi olmadığı her halinden anlaşılın' bir sivil olmak üzere iki Osmanlı uyuğunun Ruslar için çalıştığı kanısındadır. Onları Osmanlı-Arnaut olarak adlandırmıştır. Başka bir esir kampı gazetesi için yazdığı şiirde benzer bir duyguya yer vermiştir. Şiirin bir mısrasında 'her tarafım casuslarla kuşatılmış olmasa' diye yakınmıştır. Rusya'da esarete olan esirler hayatlarını tehdit eden engellere rağmen, kendi varlıklarını sürdürme çabası içine girmişlerdir. Tam anlamıyla güvenmedikleri insanlara bilgi vermekten çekinmişler, bu yüzden esirler arasında iş birliği yapmaları da olanaksızlaşmıştır. Bu yüzden esir alanlara karşı da meydan okumakta isteksiz davranmışlardır.²⁷²

4.5. Türk Esirlerin Araplarla Olan Münasebetleri:

Abbasiler döneminden sonra 20. yüzyıla kadar Türk yönetimi altında yaşayan Araplar, bu uzun süre içinde geçmişlerinin en çatışmasız, huzurlu ve sakin dönemini geçirmişlerdir. Egemenlik altına aldığı her topluma gelişmeye dayanan yasal haklar tanıyan Türk yönetimi, Araplara herkesten daha çok, hatta kendi halkına bile tanımadığı ayrıcalıklar vermiştir. Osmanlı yönetimi, dört yüz yıl boyunca onları dış saldırılardan korumuş; Arap vilayetlerine kimseye vermediği özerklik haklarını tanımıştır. Arap milletini incitmemek için elinden geleni yapmıştır. Bu durumu doğrulamak adına Prof. Zeine, Türklerin egemenliği altına aldığı toplumlara ve Araplara karşı tutumu için şunları söylemiştir: "*Türkler İmparatorluklarındaki Türk olmayan unsurları sindirmek için hiçbir girişimde bulunmamışlardır. Araplar, bu unsurların arasında en büyük olanıydı. Öyle ki, Arap vilayetlerinde Türkler 'yabancı' gibi kalıyorlardı.*"²⁷³

Buna rağmen esarete farklı yaşam koşulları, esirler arasındaki ilişkilerden en çok Araplar ile Türk esirlerin ilişkilerini etkilemiştir. Esirlerin anlattıklarına göre; 1916 yılında meydana gelen Osmanlı Devleti'ne yönelik olan Arap isyanından sonra Türk ve Arap esirlerin ilişkileri bozulmuştur. İsyân krizin çıkış noktası olmuştur. Bu olayın ardından esir kamplarında Türkler en çok Araplarla tartışma yaşamıştır. Araplar esaret kamplarında Türklerden sonraki en kalabalık grubu oluşturmuşlardır. Ayrıca Rusların Araplara ayrıcalıklı

²⁷² Yanıkdağ, a.g.e., s. 53.

²⁷³ Zeine, N. Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul, 2003, s.122.

davranması iki grubun arasındaki gerginliğin artmasına neden olmuştur. Araplara gösterilen ayırım devam ettiği müddetçe sınırlar gerilmiş taraflar arasındaki sürtüşme hız kazanmıştır.²⁷⁴

Bunun devamında şahit olunan bazı olaylardan dolayı Türkler Arapların İslam anlayışını da sorgulamıştır. Fakat konunun derininde nefret barındıracak bir duygu yer almamıştır. Vetluga yakınında bir kasabada esir bulunan Mehmet Arif Ölçen 'Çalgı şer'an haramdır' diyen bir Arap subayıyla ilgili yaşanan olayı şöyle aktarmıştır:

*"Çalgının haram olduğunu söyleyen kişi İstanbul'da soylu bir ailenin kızıyla evlenmiş bir Arap yüzbaşısıdır. Erkek çocuğu doğurduğunu ve gelmesini isteyen karısına aşık olana 'Bağdat uzak değil, beni seven yanıma gelir' diyerek cevap yazmıştır. Sonradan öğrendiğimize göre bu Arap subayı Bağdat'ta evli ve beş çocuk babasıymış."*²⁷⁵

Mehmet Arif Ölçen'in bu durumu önemsemesinde Arap subayının terk edilen bir Türk kızı ile evli olmasına üzülmüş çalgının dince haram olduğunu söyleyen bu kişinin karısını ve çocuğunu aç ve sefil durumda bırakmasını içine sindirememiş olması etkili olmuştur. Tabii ki de Arap milleti İslam dinine mensup idiler, fakat bu düşüncenin üzerine görülmektedir ki İslam dini Araplar tarafından tam anlamıyla idrak edilememiştir.

Yine Faik Tonguç'un bu konuyla ilgili şu sözleri önem arz etmektedir:

*"Müslümanlıkta Türkler Araplardan daha dindardır, herhalde dinlerine daha bağlıdırlar. Dine hizmet bakımından Araplar yaya kalırlar. Türklerin gayret ve fedakârlığı sınırsızdır. Arabistan çöllerinde doğan İslamı Avrupa'nın göbeğine götüren, dünyanın her tarafına yayan, yüzyıllarca dine bayraktarlık eden Türklerdir. Eğer, Türkler Müslüman olmasaydı, İslamiyet Arabistan sınırlarını aşamaz ve bir kabile dini olmaktan ileri gidemezdi."*²⁷⁶

Arapların Türklere karşı takınmış oldukları olumsuz tavrın bir başka boyutu Faik Tonguç'un hatıralarında görülmüştür. Tiflis kampındayken İngilizler Arabistan'da Osmanlı devletine karşı kullanılmak üzere Arap subaylarını yanlarında istemişlerdir. Arap subayları da bu istek üzerine listelere adlarını yazdırmışlardır. Bu olay üzerine Türkler ve Araplar arasındaki gerginlik artmıştır. Faik Tonguç Araplara dair kızgınlığını şöyle dile getirmiştir:

²⁷⁴ Taşkiran, a.g.e., s. 215.

²⁷⁵ Ölçen, a.g.e., s.118.

²⁷⁶ Tonguç, a.g.e., s. 2010.

“Türk gençleri galeyana gelerek bu küstahlara lazım gelen dersi verdiler, bayağı ruhlu insanlara hakaret yağdırdılar. Bu hainler, mensup oldukları Arap milleti, her konuda Anadolu türkünden fazla refah içinde yaşadığı halde, Türklüğe olan kinlerini açığa vurarak, çünkü silah arkadaşlarına karşı savaşmak üzere ayrılmak aşağılığında bulunuyorlar, bu kin ve hislerini düşman diyarında da ilan etmek küstahlığından çekinmiyorlardı.”²⁷⁷

Arapların bu kin ve düşmanlığının anlaşılması gerçekten zordur. Ermenilerin öç alma düşüncesi bile bir derece hoş görülebilir. Fakat Arapların Türklere karşı takındıkları düşmanca tavrın herhangi bir sebebi gösterilememiş ve bunun yanında anlamsız kılınmıştır.

Bu yaşanan olaylarla Osmanlı Devleti'nin parçalanmasını engellemek için benimsenen akımlardan Osmanlıcılık ve İslamcılık anlayışının zayıfladığını, yerine ise Türkçülük fikrinin ön plana çıkması dikkat çekmiştir.

4.6. Kendi Aralarındaki Münasebetleri:

Subaylar esir kamplarına yerleştirildikten sonra, milletin karşılaştığı sorunlara kafa yorabilmek için fazlasıyla zaman bulmuşlardır. Subayların bu zaman diliminde ilk fark ettikleri sorun Türk esirlerdeki köylü askerlerin cehaleti olmuştur. Esir Türk subaylar, köylü Türk askerlerin cehaleti konusunda inançsızlıklarını da gizlemeye çalışmamışlardır. Bazıları onlara acıya bile çoğu zaman Türk subayların onlara karşı davranışları aşağılar niteliktedir. Hatıratlarında da köylü askerleri eğitimden, mezuniyetten eksik olmaları nedeniyle millet vizyonunun dışında tutmuşlardır.

Subaylar, Osmanlı askerlerinin savaştaki becerisini ve cesaretini sorgulamazken, onların cehaleti konusunda öfkeli bir tavır içerisindeyler. Söz gelimi, bazı subaylar, bir köylü askerinin üç yılı aşkın bir süre esir tutulduğu Rus kasabasının adını öğrenme zahmetine girmeyişi hakkında şaşkınlığa uğramışlardır.

“Brest-Litovsk Antlaşması'ndan sonra bazı Osmanlı savaş esirlerinin yurda dönüş faaliyetlerini düzenlemek için Yusuf Akçura görevlendirilmişti. Yusuf Akçura, köylü askere

²⁷⁷ Tonguç, a.g.e., s.209.

nerede esir olduğunu sorduğunda, 'Gorod' şehrinde cevabını almıştır. Asker 'Gorod' kelimesinin Rusçada şehir anlamına geldiğinin farkında bile değildi."²⁷⁸

Esirlerin içinde henüz kendi milletini bilmeyen insanlar da bulunmaktadır. Esir düşüşünden kısa bir süre sonra Rahmi Apak adlı bir subay kendisinin Osmanlı olduğunu ısrarla savunan, Türk olduğunu ise kabul etmeyen bir köylü delikanlıyı sorguya çekmiştir. Rahmi Apak onu Türk olduğuna ikna edebilmek umuduyla 'Padişahın bile Türk olduğunu' söyleyerek diretmiştir. Delikanlı ise '*Efendi, günaha girme, Padişah Türk olamaz*' cevabını vermiştir. Rahmi Apak askerlerden bazı bölgelerde 'Türk demenin Kızılbaş demek' olduğunu ve 'Sünni olanlara Osmanlı dendiğini' sonradan öğrenmiştir. Hatta başka bir esir kampında bir Türk subayı tarafından askere İslam peygamberinin adını sorduğunda askerin verdiği cevap Sultan Reşad'dır. Bu durumda subaylar, Anadolu köylü askerinin dinleri ve milliyetlerinin dahi ayırımında sorun yaşadıklarını görmüşlerdir. Bu cehaletten dolayı subaylar arasında sıkıntıya düşenler olmuştur.²⁷⁹

Bu gibi yaşanan olaylardan dolayı subaylar arasında Anadolu köylü askerine karşı sert bir tutum sergilenmiştir. Hatta bazı subaylar askerlerin ölümüne dahi sessiz kalmışlardır.

"Üç adım ötede soğuktan kendi ordusuna hatta kendi alayına mensup bir askerin can vermekte olduğunu görüp de ateşin başından ayrılmak istemeyen pek çok subaya tesadüfen rastladım. Eğer bu neferin yerine askeriyeden dostu olsaydı eminim ki böyle davranmazdı, insanlıktan zerre kadar nasibini alsaydı orada ölüme mahkûm olan ve ecel ile pençelesen arkadaşını da o şekilde kahır içinde bırakmazdı. Az bir zahmetle yaktığı ateşin kenarına getirir, elini, kolunu ovalar, sönmek üzere olan hayatını güçlendirirdi."²⁸⁰

Türk esirler arasında kuşak çatışması da yaşanan sorunlar arasındadır. Hatıratlarda alt ve üst rütbeli subaylar arasındaki ilişkilere sürekli olarak göndermeler yapılması şaşırtıcı değildir. Alt rütbeli subaylar yazılarında binbaşı ve üstündeki rütbede bulunan subayları ifade etmek için *amirler* anlamındaki *ümera* kelimesini kullanmışlardır.

Türk subaylar askeri düzeni benimsemelerine rağmen, bazen alt rütbeli subaylar üst rütbeli subayların kararlarını sorgulamışlardır. Örneğin Krasnoyarsk kampında alt rütbeli subaylar tiyatro ve müzik toplulukları kurmak, dini ve milli bayramlarda Kur'an okumak

²⁷⁸ Ölçen, a.g.e., s. 215.

²⁷⁹ Apak, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1988, s. 99-100.

²⁸⁰ Vaveyla, 18 Kanun-i Evvel 1331/31 Aralık 1915, Nr:4 s. 3.

istediklerinde üst rütbeli subaylar tarafından da bahaneler üretilerek istekleri geri çevrildiği olmuştur. Aslında üst rütbeli subaylar da dini ve milliyetçiliği savunan her türlü şeyin Rusları kızdıracağını düşünmüşlerdir.

Verilen hatıratlarda alt rütbeli subaylar üst rütbeli subaylarla ilgili sürekli olarak şikayette bulunmuşlardır. Söz gelimi, bir keresinde Ragıp Bey üst rütbeli subayı Kızılhaç'ın yaptığı yardımın (yorgan, başlık, potin vb.) dağıtımında eşitsizlik yaptığı için suçlamıştır. Üst rütbeli subayların istediği ve geri bıraktığı şeyleri alt rütbeli subaylar ve daha çok ihtiyacı olan erler arasında paylaşmak mecburiyetine bırakılmışlardır. Üst rütbeli subaylar, istediğini aldıktan sonra geriye kalanlar alt rütbeli subaylar ve erler arasında kurayla paylaştırılmıştır.²⁸¹

Yine Başkatipzade Ragıp Bey'in hatıralarında Krasnoyarsk'ta bulunan esirlerin özellikle hasta olanların yakında yurda döndürülecekleri haberi esirleri sevince boğsa da, bu mutluluk uzun sürmemiştir. Çünkü kamptaki ümera ve Osmanlı doktorları kendi aralarında anlaşmışlar, tıbbi yardıma muhtaç olanları yurda göndermek yerine, bazı üst rütbeli subayların durumlarını kötü göstererek memlekete dönmeleri sağlanmıştır.²⁸²

Askeri düzenin getirmiş olduğu alt-üst ilişkilerinin korunması yanında Türk esir gruplarında yardımlaşmanın da güzel örnekleri yaşanmıştır. Askerler yardıma muhtaç arkadaşlarının yanında durmaktan da geri kalmamışlar, zor şartlarda bulunan esir erlerin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için kendilerine yetip yetmeyeceği belirsiz olan 50 rublelik maaşlarından 5-10 rubleyi bağışlayan subaylar olduğu gibi, Bolşevik İhtilali'nden sonra kamplar arası erzak yardımlaşması da olmuştur. Ayrıca parası olmayan esirlerin olanlardan borç alması da *cemaat şuuru* oluştuğunun göstergesidir.²⁸³

4.7. Esirlerde Milli Kimlik Kavramı ve Tartışmaları

Esaret yerlerinin fiziki düzeni, üst rütbeli subayların otoritesi, esirlerin kasabalılarla kolayca ilişkiye girişi gibi bir dizi faktör, Rusya'daki Osmanlı esirler arasındaki birlik ve beraberliği, toplum anlayışını sarsmıştır.

²⁸¹ Başkatipzade, a.g.e., s. 102.

²⁸² Yanıkdağ, a.g.e., s. 76.

²⁸³ Kutlu, a.g.t., s. 177.

Mehmet Arif esirlerin konulmuş olduğu Varnavin’de yaşanan rahatsız edici bir olayı aktarmaktadır. Alt rütbeli bir subayla sokağı diğer ucunda yaşayan bir ailenin kızı ile ilişki kurulmuştur. Genç subayın penceresinden kızın evi görünmekte ve oradan işaretleşerek haberleşmişlerdir. Mehmet Arif’in ifadesine göre subay kışladan ayrılmanın bir yolunu bularak kızla buluşmayı planlamıştır. Gönül ilişkisinin masumiyetine karşılık diğer Osmanlı esirleri bu ilişkinin farkına varmışlardır. Mehmet Arif’in aktardığına göre, diğer esirler bu ilişkide hiçte masum bir taraf görmemişlerdir:

“Genç subayın karşı evdeki kızla işaretleşmesi kışlanın namusuna gölge düşürüyormuş. Birkaç esir, kışlanın namusunu korumakla görevlendirilmiş gibi genç subayı tutup kadınların yanında dövmüşlerdi. Bu olay birçoğumuzu derinden etkiledi.”²⁸⁴

Mehmet Arif’e göre bazı kişiler böyle bir eyleme girişirken kışlanın namusuyla milli onur arasındaki bağlantıyı anlamadıklarını ortaya koymuşlardır. Mehmet Arif bu korkunç olayı gerçekleştirenlerin cezalandırılmamasına kızgındı. Sonuçta Osmanlı esirlerinin kasabalılarda bırakacağı etki birçok kişi için önemlidir.

Bu tarzda yaşana gelişmelerden rahatsız olan bir başka kişi ise Hasan Basri’dir. 1916’da günlüğüne düştüğü notta bazı Osmanlı esirleri arasında yeni bir adet ortaya çıktığına değinmiştir: *“Dün burada arkadaşlar arasında bıyıklarını tıraş etme modası yer edindi. Alışık olunmadığından göze çirkin geliyorlar.”²⁸⁵* Bıyık Osmanlıda bir erkeklik sembolü olarak yer edinirken, yaşanan durumun esirlerde Avrupalı esirler gibi görünme çabası olarak değerlendirilebilir. Ragıp Bey ise esirlerin bu garip Avrupa adetlerini memlekete götürmeleri halinde milletin geleceği için bir tehlike arz edeceğini düşünüyordu.²⁸⁶

Ragıp Bey’e göre esir arkadaşlarının Avrupalıları sürekli olarak taklit etmesi Osmanlı tolu mu için bir tehdit unsurunu oluşturmuştur. Asında Ragıp Bey yabancılara düşman değildi aksine Avrupalılarla sohbet etmekte, dostluk kurmakta idi. Kendisinin ve diğer Osmanlı arkadaşlarının onlardan çok şey öğreneceği kanısındadır. Örneğin, bir Osmanlı esiri gece geç vakitte yatağına giderken onun derme çatma tahtadan seccadesine takılıp düşmüştür. Düşen esir esarete namaz farz değilken bunu yerine getiriyor olmasından dolayı onu eleştirmiştir. Avrupalı esirler de bu durumu izlemiştir. Ragıp Bey’in anlattığına göre daha sonra Noel vakti Alman subay herkesin önünde Ragıp Bey’e bir seccade hediye etmiştir. Ragıp Bey, biz

²⁸⁴ Ölçen, a.g.e., s. 117-118.

²⁸⁵ Hasan Basri Efendi, a.g.e., s. 149.

²⁸⁶ Başkatipzade, a.g.e., s. 100-101.

Almanlar aramızda para toplayarak tarta tüccarlardan size seccade aldık. Ragıp Bey bu olay üzerine çok mahcup olduğunu ifade ederken bunun yanı sıra Avrupalıların bize oranla dine daha saygılı olduğunu ve bizde dinsizliğe meyilli kişilerin çok olduğunu aktarmıştır. Hiç şüphesiz Ragıp Bey Almanların ona seccade almasını bazı Osmanlı kesimini utandıracığını düşünmüştür.²⁸⁷

Ne var ki insan kendi yurt ortamında olmadığı ve yabancı bir ortama savrulduğunda birçok sorun ortaya çıkabilmektedir. Esirler arasında yaşanan helâ problemi bu durumu kanıtlar niteliktedir. Rus kamplarında dışarıda ve açıkta olan helâları kullanmak, aynı kampta kalan Avrupalı esirlerle bir kültürel çatışma ortamı yaratmıştır. Kamplarda birkaç yere uzun uzun hendekler kazılmış ve bu hendekler üzerine ağaç kalasları yerleştirilmiştir. Helâlarda Avrupalı esirler bu kalasların üzerlerine oturarak tuvalet ihtiyaçlarını giderirken birbirleriyle de sohbet ederlerdi; ancak helâların toplu oluşu, Osmanlı askerlerini rencide edici bir durumdur. Avrupalı ve Osmanlı esirlerinin temizlik anlayışı birbirinden oldukça farklıdır. Bazı Müslüman esirler namaz kıldıkları için yanlarında şişe ve toprak ibriklerle taharet alabilmek için su götürdüklerinden Avrupalı arkadaşlarını epeyce kızdırmışsalar da ne yazık ki Avrupalı esirler de Osmanlıların etrafa su sıçratmalarını sağlıksız görmüşlerdir. Onları protesto edebilmek adına ibriklere taş atma yolunu denemişlerdir.²⁸⁸ Bununla ilgili bir başka sorunda daha elit tabakanın konulmuş olduğu büyük evlerde alafranga tuvaletleri yüzünden yaşanırdı. Bazı Osmanlı esirleri alafranga tuvaleti ayakkabılarıyla oturma girişiminde bulduklarından, çatışma patlak vermiştir. Tuvaletin oturma yerinde çamurlu ayak izlerine rastlamak haliyle Avrupalı esirleri rahatsız etmiştir. Bu durum Osmanlıların diğer esirlerden farklılığını belli etmiştir.²⁸⁹

Rusya'daki sürgün hayatı Osmanlıların Avrupa'daki esirlerle kültürel farklılıklarını görmelerini ve kendi kültürlerini eleştirel bir bakış açısıyla bakmalarını sağlamıştır. Bu durumda gördükleri şeyleri öğrenmeleri, kendi kültürlerine aktarmaları ya da reddetmeleri mümkündür. Rusya'daki esirlerin belirsiz yaşamlarının olmasının yanı sıra bu durum birçok kültür ve gelenekle de temas etme ortamı yaratmıştır.

²⁸⁷ Yanıkdağ, a.g.e., s. 86.

²⁸⁸ İrfanoğlu, a.g.e., s.98.

²⁸⁹ Yanıkdağ, a.g.e., s.90.

5. HABERLEŞME VE YARDIMLAŞMA

5.1. HABERLEŞME:

İnsanlık, tarihi boyunca savaş ve doğal afetler gibi birçok yıkım yaşamıştır. İnsanlar bazen kendi kendilerine bu sıkıntıların üstesinden gelmeye çalışırken bazen de devlet yardımıyla bu sıkıntılarını aşmaya çalışmışlardır. Ancak dünyada öyle yıkımlar ve kayıplar meydana gelmiştir ki bir devletin kendi imkânlarıyla bunun üstesinden gelebilmesi mümkün olamamıştır. Bu tür kargaşaların ortaya çıkması, insanlar arasında devletler ve siyasetler üstü bir kurumun kurulması fikrini doğurmuştur.

İnsanların birbirlerine yardım etmeleri ve birbirleriyle iletişim halinde olmaları neredeyse insanlık tarihiyle başlamış olsa da bunun sistemli bir kuruluş olarak meydana çıkması ancak XIX. yüzyılda meydana gelebilmiştir. Avrupa'da Salib-i Ahmer (Kızılhaç)²⁹⁰ örgütlenmesinin oluşturulması, Müslüman doğu toplumları arasında da Hilal-i Ahmer²⁹¹ (Kızılay) örgütlerinin kurulması insanlık tarihi açısından kayda değer bir gelişmedir.

²⁹⁰ Salib-i Ahmer (Kızılhaç), İlk olarak 1865 yılında "*Cephede Yaralı ve Hastaların Gönüllü Bakım Derneği*" adıyla ilk dernek kurulmuştur. Bu dernekte yüksek rütbeli subaylar ve generallerin yanı sıra üst sınıflara mensup kadınlar da yer almıştır. Kadınlar sağlık görevlisi elbisesi dikerek, yara tedavisinde kullanılmak üzere pamuk hazırlayarak derneğe destek olmuşlardır. 1867 yılında kadın çalışmasının bir adım ileriye olarak "*Hemşirelik Eğitimi*" açılmıştır. 1903 yılında "*Cephede Yaralı ve Hastaların Gönüllü Bakım Derneği*" dağınık biçimde işleyen dernekler arasında işbirliğini geliştirdikten sonra 1906 yılında yeniden yapılanma sürecine girmiştir. Bu süreçte savaş zamanında hastaların bakımını üstlenmek ve gerekli hazırlıkları yapmak üzere "*Savaş Zamanında Gönüllü Hasta Bakımı İçin Kızılhaç Derneği*", bu kurumların ihtiyaç duyduğu sağlık malzemelerini hazır bulundurmak üzere Kızılhaç kadın derneği ve hemşireleri eğitmek üzere "*Kızılhaç Hemşire Evi Derneği*" kurulmuştur. Bu dernekleri tamamlamak için "*Gönüllü Hasta Bakımı Merkez Komitesi*" kurulmuştur. 1911'de İsveç parlamentosunda "*Uluslararası Hasta Bakım*" sembolünün kabulü ve korunması için yasa çıkarılmasını sağlamıştır. 1915'de İsveç'teki tüm dernekler İsveç Kızılhaçı adı altında birleştirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Uygur, a.g.e., s. 68-70.

²⁹¹ Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1868 yılında İstanbul'da "*Mecruhın ve Marda-i Askeriyeye İmdat ve Muavenet Cemiyet-i Osmaniyesi*" adıyla kurulan, 1876 yılında "*Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti*" adını alan bugünün Kızılay'ı milletin egemenliği üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan devraldığı ender kurumlardan biridir. 1923'de "*Türkiye Hilali Ahmer Cemiyeti*", 1935'te "*Türkiye Kızılay Cemiyeti*" ve 1947'de "*Türkiye Kızılay Derneği*" adını almıştır. Kuruluşa "Kızılay" adını büyük önder Atatürk vermiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Karal Akgün, Seçil, "Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılamayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmer Cemiyeti", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, Sayı 39, Nisan 2012, s. 111-112.

5.1.1.İsveç Kızılhaçı ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'daki Türk Esirlerle İlgili Haberleşme Faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Rusya'daki esirlere yardım etme görevini yerine getirebilecek en uygun yer, Rusya'ya komşu olan tarafsız ülkelerdir. Almanya ve Avusturya-Macaristan gibi devletler Danimarka ve İsveç Kızılhaçlarının yardımlarını kabul etmişlerdir.

İsveç Kızılhaçı, diğer tarafsız ülkelerin Kızılhaçlarıyla birleşerek savaş esirlerine yardım etme, onları aileleriyle haberleşmesini sağlamak için bir çalışma başlatmıştır. Esirlere ulaşabilmek için esirlerin adları, esir tutuldukları bölge ve kamplarının adı, sağlık durumları hayatını kaybedenlerin ise ölüm ya da defin kağıtları gibi önemli bilgilerin uluslararası yardım kuruluşlarına ulaştırılmış olması zorunlu tutulmuştur. Fakat Ruslar bu zorunluluğa göre hareket etmemişler, esirlerle ilgili yardım kuruluşlarına herhangi bir bilgi vermemişlerdir. İsveç Kızılhaçı bu vaziyet üzerine haberdar olabildikleri esirlere ulaşabilmek için kamp bölgelerini tespit etmek adına harekete girişmişlerdir. Zorluklarla devam eden savaş sürecinde dil sorunu en büyük sıkıntulardan birini teşkil etmiştir. Ruslar genel olarak esirlerin isimlerini kendi duydukları gibi üstelik de Rus alfabesine göre yazmışlardır. Bu da aranan esirlerin gerçek isimleriyle uyumsuzluk göstermiştir.²⁹²

İsveç Kızılhaçı delegeleri anlamadıkları bu dilde esirler tarafında yazılan kartpostal ve mektupları tercüme edilmesi için Türk elçiliğine gönderdikleri olmuştur. Aşağıda Türk elçiliğine gönderilen bir mektupta esirlere ait olan yazıların içeriğinin anlaşılmadığına dair bir örnek verilmiştir:

24 Ekim1917

“Türkiye İmparatorluk Temsilciliği'ne,

Stockholm

*Baylar, Rusya'da tutuklu bulunan Osmanlı savaş esirlerinden alınan kartpostallar, Türkçe bilen çalışanımız olmadığı için size ulaştırıyoruz. Belirtilen istekleri kaynaklarımızın yettiği kadar yerine getirebilmemiz için, kartları tercüme etmenizi rica ediyoruz. Baylar, en derin saygılarımızı sunarız.”*²⁹³

²⁹² Uygur, a.g.e., s. 99.

²⁹³ Uygur, a.g.e., s.174-175.

Yine İsveçli delegelerin raporlarında Türk esirlerle ilgili çok az bilgi yer almıştır. Bunun nedeni olarak da dil sorunu yüzünden Türk esirlerle doğrudan iletişim kurulamadığı anlaşılmaktadır. Bu sorun sebebiyle mektuplardaki adreslerin ve içeriklerinin anlaşılması da uzun zaman almıştır.

Savaş esirlerine, aileleri tarafından Rusya'ya gönderilen mektup, paket, telgraf gibi gönderilerde de sorunlar yaşanmıştır. Rusya'ya gönderilecek olan mektup, paket, telgraf vb. eşyaların Rus alfabesiyle yazılması şartı aranmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin halkı bu alfabayı bilmemesi farklı bir yol izlenmesi sorununu ortaya çıkarmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu dönemde esirlerini takip edebilmek için herhangi bir politika uygulamaması İsveç Kızılhaçı yetkilerinin dikkatinden kaçmamıştır.

Osmanlı Devleti bu konuyla ilgili çalışmalarına ancak 1917 yılında başlayabilmiştir. Rusya'da sayıları 60-70 bine ulaşan Türk esirlerine yapılabilecek yardımları belirlemek üzere Üsera Şubesi Müdürü İzzet Bey'i, İsveç ve Danimarka'ya bir inceleme gezisine göndermiştir. İzzet Bey'in sunduğu rapor doğrultusunda durumları iyi olmayan Rusya'daki Türk esirlerine yardım başlatmak için Osmanlı Devleti Yusuf Akçura'yı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin delegesi olarak görevlendirmiştir.²⁹⁴ Yusuf Bey'e verilen talimata göre, Rusya'da bulunan esirlerle haberleşme sağlanarak miktarlarını, buldukları yerleri, sağlık durumlarını, ihtiyaçlarını öğrenebilmek, esirlerin aileleriyle olan haberleşme düzenlerini sağlayabilmek, onlara İsveç ve Danimarka Kızılhaçları aracılığıyla yardımlar, hediyeler, kitap vs. gönderebilmek amaçlanmıştır.²⁹⁵

Yusuf Akçura'nın işe başladığı günlerde Sibiry'a'daki esirlerle irtibat sağlanabilmesi için Danimarka Kızılhaç Haberleşme Şubesi de harekete geçmiş ve bölgedeki Osmanlı esir karargâhlarıyla haberleşmeyi sağlamaya çalışmıştır. Osmanlı esirlerinden gelen mektupları ailelerine, ailelerinden alınan cevapları esirlere göndermiştir.

Aynı zamanda Danimarka Kızılhaç'ı aracılığıyla esirlere açılan haberleşme yolu devam etmiş, ona paralel olarak Kopenhag'da Osmanlı Kızılay Delegeliği vasıtasıyla haberleşmenin çalışılmasına sağlanmıştır ve bunun için de malum karargâhların tümüne kartpostallar gönderilmiş, İskandinavya'da bir Kızılay Delegeliğinin etkisi ile esirlere bu delegeliğin her türlü yardımı yapacağı bildirilmiştir. Delegeliğin oluşumundan esirlerin tamamı haberdar olabilsin diye de Rusya'da çıkarılan Türkçe gazetelerden bazılarında

²⁹⁴ Karal ve Uluğtekin, a.g.e., s. 14.

²⁹⁵ Akçura, a.g.e., s. 19-20.

mektupla müracaat edilmiştir. Bu sayede esirlerden gelen mektuplar ilk önce Kopenhag'a ulaştırılmış, buradan da Yusuf Akçura'nın da vasıtasıyla İstanbul'a Osmanlı Elçiliği kuryesiyle gönderilmiştir.²⁹⁶

Osmanlı Harbiye Nezareti ve Kızılayı için Rusya'da bulunan Osmanlı esirlerinin her türlü vasıta ile devamlı olan değişikliklerinin tespit edilmesi de gerekli kılınmıştır. Bu amaca yönelik Kızılay Esirler Şubesi tarafından esir karargâhlarındaki belli başlı zabıtlere kartpostallar gönderilmiştir. Bu kartlarla karargâhlarda bulunan esirlerin miktarı, rütbeleri, sınıfı, sağlık durumları, neye muhtaç oldukları sorgulanmıştır. Kızılay merkezine gelen cevaplarda ise genel olarak sağlık şartlarından ve hastaların çokluğundan şikâyet edilmiştir. En çok da esirler elbiseye ihtiyaçlarının olduğunu bildirmiştir. Bu bildirimler üzerine Osmanlı Kızılayı tarafından Prusya Harbiye Nezareti'ne söz verilmiş olan elbiselerin esirlere ulaştırılması rica edilmiştir ki bunun nedeni Rusya ile İskandinavya arasında eşya nakliyatı konusunda çok fazla engelle karşılaşmış olmasıdır.²⁹⁷

5.1.2. Esirlerin Aileleriyle Olan Haberleşmeleri

Ülkenin neredeyse tamamını bir savaş alanına döndüren felaketin faturası ağır bir şekilde Osmanlı Devleti tarafından ödenmiştir. Yaşanan felaketin derecesi esirler açısından düşman elinde tuzığa düşüp de uzak diyarlardaki kamplara götürülmeleriyle daha da artmıştır. Esirler, hem esarete hem de farklı coğrafyalara ve mevsimlere direnmişlerdir. Sibiry'a da Rusların eline esir düşenler ilk olarak esaret şokunu atlattıktan sonra yaşadıklarını duyurma derdine kapılmışlardır.

Birinci Dünya Savaşı'nda çeşitli şekillerde yürütülen haberleşme faaliyetleri için Kızılay Cemiyeti görevlendirilmiştir. Kızılay Cemiyeti esirlerle ilgili birçok etkinliği savaş boyunca devam ettirmiştir. Özellikle diğer devletlerin elinde bulunan Türk esirlerin durumlarıyla oldukça ilgilenmiştir.

Esirlerin aileleriyle haberleşme sağlayabilmesi için Petrograd'a Osmanlı Kızılayı delegesi gönderilmiştir. Türk gazeteleri aracılığıyla da bu durum esirlere duyurulmuştur. Karargâhlara da konuyla ilgili müracaatlar yapılmıştır. Yerli gazetelerin bu konudaki yayını

²⁹⁶ Akçura, a.g.e., s. 23.

²⁹⁷ Akçura, a.g.e., s. 24.

sayesinde karargâhlardan Türk esirler tarafından yazılan mektuplar ailelerine ulaştırabilmek için toplanmaya başlanmıştır. Bu mektuplar Osmanlı Elçilik Heyeti'nin resmi mektuplarını taşıyan Alman Kuryesiyle, Berlin Osmanlı Elçiliği'ne ve oradan İstanbul'a Osmanlı Kızılayı'na gönderilmiştir. Aynı şekilde esirlere gelen mektuplar da karargâhlara Rus postasıyla ulaştırılmıştır. Bu suretle Rusya'daki Türk esirler ile memleketteki aileleri arasında bir haberleşme ve yazışma yolu açılmıştır.²⁹⁸

Esirlerin haberleşmesi esnasında bazı kurallara dikkat edilmesi önemli kılınmıştır. Her ülke kendi yasaları doğrultusunda ülkenin menfaatleri çerçevesinde hareket ederek bazı konularda önlemler almıştır. Bunlardan biri esirlerin gizli mektup yazmasının yasaklanmış olmasıdır. Bu yasağın olmasına rağmen bazı esirlerin gizli mektup yazmaya devam etmesi dolayısıyla Lahey Sözleşmesi'ne göre onların Askeri Mahkemeye verilmesi gerekmiştir.

Lahey Sözleşmesi'nin 8. maddesine göre esirler hangi devlete ait olurlarsa o devletin ülkesinde geçerli kanunlara, düzene ve emirlere tabi tutulacaklardı, bu yasalara uymayanlar gerektiği şekilde yargılanacaktır.²⁹⁹

5.1.3.Mektuplar

Rusya ile Osmanlı Devleti arasında savaşın başlamasından kısa bir süre sonra savaşın doğurduğu problemleri çözebilmek adına iki devlet arasında bilgi alışverişi olmuştur. Bunlardan biri de savaş esirleri haberleşmesi konusudur. Yapılan görüşmeler sonrası posta hizmetlerinin savaş esirlerini de kapsamına karar verildiyse de, Rus hükümeti tarafından bu karara göre tam anlamıyla hareket edildiği söylenemez.

Kamplarda esir düşen erlerin arasında okuma yazma oranı yok denecek kadar az olduğu için subayların yardımıyla ailelerine mektup yazabilmişlerdir. Kurtulma temennileri, hamd ve şükür duygularıyla kaleme alınan mektuplarda, ne zaman esir düşüldüğü, esaret süreleri ile ilgili bilgilere rastlanılmıştır.

Vatandan, sevdiklerinden esir olarak uzak düşmek, hasret duygularıyla esirleri boğmuştur. Mektuplarda bu hasretliğin ifadeleriyle doludur. Bayramları esarete geçirmek de bu hasreti dayanılmaz kılmıştır.

²⁹⁸ Akçura, a.g.e., s. 36-37.

²⁹⁹ Arslan, a.g.e., s. 182.

Esirler, bu süre zarfında ailelerine devamlı olarak mektup yazmışlardır. Fakat, savaşın getirdiği sıkıntılar, zorluklar mektupların alıcısına ulaşamamasına sebep olmuştur. Bunun mektup zarfları üzerine düşülen notlardan anlamaktayız. Ailesinden haber alamayan esirlerin, ailesine ve Üsera Komisyonu'na yazdığı mektuplarda sitem edildiği de görülmüştür. Bazen de bu duygu hali kızgınlığa dönüşmüştür. Vladivostok esir kampında bulunan Türk esirlerinin gazete ilanıyla Üsera Komisyonu'na yazdıkları mektuptaki sitemleri şu şekilde dile getirilmiştir:

“Mülk ve milletimiz, din ve devletimiz, namına ettiğimiz bu harpte esir olarak Rusya'nın en soğuk yerleri olan Sibiry'a'nın her köşesinde dolaştık. Diğer milletler, esirlerine hediyeler gönderdikleri halde genel durumumuzu göz önüne getirerek, bizim bir şey alamadığımızdan, hükümetimizin bizi düşünemediğinden müteessir olmadık. Her birimiz fırsat buldukça kendi teşebbüsümüzle buralardan kaçmaya çalıştık. Birçoğumuz başarılı oldu, birçoğumuz orada burada soğukta, hırsızdan, kurşundan hayata veda etti. Çünkü bize (kardeşlerimiz, mülk ve milletin kurtarılması için çarpıştığı halde) burada oturup kalmak ağır geliyordu. Birkaç senedir oradan buraya berduş dolaştık. 1920 senesinden itibaren her millete ait esirler memleketlerine gönderilmeye başlandı. Bu meyanda Uzak Doğu'da Vladivostok'ta toplandık. Uluslararası komisyon, Avusturyalı, Macar ve diğer esirleri memleketlerine gönderdiler. Haçlılar vasıtasıyla memlekete çok sayıda mektup gönderildiği halde hiç resmi haber alamıyoruz. Yoksa hükümetin Vladivostok'ta toplanan binden fazla esirden haberi yok mu? Yoksa niçin öğrenemiyor? Varsa her esirin memlekete gönderilmesi kararını veren, memlekete yakıcı, evleri söndürücü medeniyet adı altındaki 20'nci asır Avrupa barış konferansları vahşilerine niçin müracaat edilmiyor? Özet olarak, bizim memlekete gidip gidemeyeceğimiz, daha buralarda ne kadar kalacağımız niçin bize bildirilmiyor? Bizi üzen, bu feryadı size gönderirken zannediniz ki size lanet ediyoruz. Hayır size lanet değil, çalışmakta olduğunuz hayırlı maksadın faillerinin biz de birer ferdi olmak istiyoruz. Bizi niçin o şereften mahrum ediyorsunuz. Eğer memleketin selameti, bizim burada daha birkaç sene, yahut ebediyen kalmamızı gerektiriyorsa güle güle hepsine göğüs gereriz. Yalnız bizi unutmayınız. Ara sıra selam gönderiniz. Bizim, bir vakitler sizinle omuz omuza çalışan, fakat harbin sonucu esir düşen bedbahtlar olduğumuzu hatırlayınız! Düşünceniz, işleriniz milletin selameti üzerine olsun! Biz 4-5 asırdır gülmeyen milletimizin, şenlenmez toprağımızın, artık gülmek, şenlenmek için hazırlanmaya başladığını düşünüyoruz. Sizin her türlü şahsiyetten çıplak, el ele vermiş yalnız bir gaye için çalıştığınızı biliyoruz ve öyle istiyoruz. Kırık

*kanadımız, parça parça olmuş ciğerimiz, pek çok defa hayal kırıklığına uğramış ümitlerimizle bu temennide bulunuyoruz.*³⁰⁰

Yazılan mektuplarda merak ve endişe dolu satırlara da, Komisyon'a yapılan müracaatlara da çoklukla rastlamaktayız. Esir kamplarından yazılan ve her defasında cevap alamayan mektup sahipleri, merak ve endişe içinde, yurdundan, ailesinden haber alabilmek umuduyla, yardım istemektedir. Rusya'da Vladivostok esir kampından olan Pasinli Ali Oğlu Sabri bu konuyla ilgili duyduğu endişesini İstanbul'daki yetkililere yazdığı mektupta şöyle dile getirmiştir:

"Efendim,

Altı senelik esaretimde, memleketten hiçbir bilgi alamadığımdan dolayı zât-ı âlilerinize müracaata mecbur oldum.

Bendeniz Pasinler'in Akviran Köyünden Molla Ali Oğlu Sabri'yim. Peder ve validemden ve hiçbir akrabamdan bilgim yoktur. Lütfen mahallinden akraba ve yakınlarının hayatta olup olmadıklarının incelenmesi ve tarafıma doğru bir bilgi verilmesini son derece istirham ederim. Erzurum Vilayetinin Narman Kasabasının Hamas Köyünde Hacı Osman Efendi Zâde Süvari Yüzbaşlarından Zühtü Efendi dahi dayımdır. Adı geçenin künyesi personel işlerinden sorulduğu takdirde o vasıta ile de ailem hakkında bir bilgi elde edilebilir.

Gereğinin yapılmasına vesile olmanızı lütf ve kerem sahipliğinizden istirham eyler. Bu vesile ile de hürmetlerimi takdim eylerim, efendim.

20 Haziran 1920

22'inci Topçu Alay, 6'ıncı

Cephane Kolu Erlerinden

*Pasinli Ali Oğlu Sabri*³⁰¹

Yine Rusya'daki esir kamplarında bulunan ve ailesinden haber alamayan bir başka Türk esiri olan Kasım Oğlu Murat İstanbul'daki yetkililere yazdığı mektupta duyduğu endişeyi şöyle aktarmıştır:

³⁰⁰ Yarar ve Delialioğlu, a.g.e., s. 137.

³⁰¹ Yarar ve Delialioğlu, a.g.e., s.27.

“Beyefendi,

Yedi senedir Rusya'dan akrabalarım mektup gönderdim. Herkesin durumunu son derece merak ediyorum. Bu kağıt ve mektubu hakkımı (muhtemelen yemeğini) satıp alabildim. Bu mektubu son defa gönderiyorum. Lütfen ailemin sıhhat haberlerini tarafıma bildirmenizi ve onlara sıhhatimi bildirmenizi resmiyetinize rica ederim efendim.

Adresim

İzmit sancağına bağlı Kandıra kazasının Şeyhler nahiyesinin Kanat Köyü'nde Kasım Oğlu Murat'ın ailesine ulaşacaktır efendim.”³⁰²

Merak ve endişe içerisinde bulunanlar sadece esirler değildir. Aynı şekilde Anadolu'da bulunan aileler de esirleri hakkında malumat edinebilmek için resmi makamlara mektuplarla ulaşmaya çalışmışlardır. Bunlara örnek olarak bir Türk esirinin babası tarafından oğlu hakkında bilgi edinebilmek için dönemin müezzine yazdırdığı mektup şöyledir:

“Krasnoyarsk'ta bulunan Mahmut Bin Mehmet oğlumdur. En son 30 Ocak 1917 tarihinde gönderdiği mektubunu aldım. Beşinci Kafkas Fırkasında 10'uncu Alay 39'uncu taburunda birinci bölükteydi. Uzun zamandan beri mektubu gelmediği gibi yaşadığına dair de hiçbir haber alamadım. Eğer durumuyla ilgili bilgiye sahip iseniz lütfen tarafıma malumat verilmesini rica ederim efendim.”

18 Nisan 1918³⁰³

Rusya'daki bir Türk esiri olan Topçu Yüzbaşı Bağdatlı Hamid Hakkı Efendi tarafından da kamplardaki durumu bildiren bir tezkire yazılmıştır ki içeriği şu şekildedir:

“Esir bulunduğu Rusya'daki Kostroma şehrinden Vetluga karargâhına esirlerin aileleri tarafından gönderilen mektupların ulaşması halinde teslim edilmediği ve esirlerin insanlık dışı bir muamele gördüğü ve yiyecek bulamadıkları, elli ruble maaş almakta olsalar bile oralarda esirlere ürünlerin asıl fiyatının iki katında satıldığı, ayrıca yeme ime ihtiyaçlarından dolayı maaşlarının çoğunu muhafızlara verdikleri herhangi bir talepleri

³⁰² K.A., D.389/84.2.

³⁰³ K.A., D. 920/124.

*olduğunda itibara alınmayıp bu isteklerinin kumandanlar tarafından yırtılıp atıldığını bildirmiştir.*³⁰⁴

Mektupların ne denli sağlıklı bir şekilde gidip geldiğine dair tereddütler mevcut olsa da bunların bazılarının da yerine ulaştığını tespit etmek mümkündür. Tahsin İybar Krasnoyarsk esir kampındayken ailesinden Şemsettin Sami'nin lügatini istediğini ancak 7.5 ay sonra hem cevap hem de lügatini aldığını, sansür nedeniyle lügatin dış cildinin parçalanarak içinin arandığını ve bu şekilde kendisine iade edildiğini ifade etmiştir.³⁰⁵

Öyle anlaşılıyor ki bazı bölgelerde geçte olsa mektuplar yerlerine ulaşmış, fakat bu bütün kamplar için geçerli bir durum değildir. Vetluga kampındaki Hamdi Hakkı Bey ise karargâh kumandanının kendilerine ailelerinden gelen mektupları teslim etmediğinden³⁰⁶ bahsederek bu durumu kanıtlamaktadır.

Aileleriyle sağlıklı bir şekilde haberleşemeyen esirlerin bu durum ruh sağlığını da olumsuz yönde etkilemiştir. Krasnoyarsk kampında esir olan Dursun Binler'in bu yöndeki ifadesi de oldukça ilgi çekicidir:

*“Düşündüm ki ailem acaba hangi Rus'un kapısındadır? Bu düşünce beni vereme yakalattı. Doktor bana şunları söyledi: Sen gazetelerin yazdıklarına bakma. Gazeteler yalan yazıyor. Onlara inanma. Eğer ki bu düşünceyle devam edersen daha kurtulamazsın. Çünkü ikinci devreye geçmiş olursun. Düşünürsen Sibiryâ köşelerinde kalırsın.”*³⁰⁷

Mektuplarda esaretle ilgili ayrıntılı bilgilere yer verilmemiştir. Bunun sebebi, mektuplar üzerinde uygulanan sansür olsa gerekir. Yani devletler, esirlerin yazacakları mektup ve kartlar aracılığıyla kendisine ait önemli bilgileri mensup oldukları devletlere savaş istihbaratı şeklinde bildirme ihtimaline karşı bir dizi önlemler almışlardır. Uygulamaya konulan önlem paketinin temelini, yazılan mektup ve kartların denetlenmesi, yani onların zararlı bilgilerden arındırılması oluşturmaktadır. Kart ve mektuplar içerisinde zararlı bilgiler var ise hemen el konulmuştur. Bu nedenden dolayı sürgün noktalarında bulunan esirlere gönderilen kart ve mektuplarda ciddi bir azalma olmuştur.

³⁰⁴ ATASE, A. 1-110, K. 2190, D.5, F.1-7.

³⁰⁵ İybar, a.g.e., s.38.

³⁰⁶ ATASE, A.1-110, K. 2190, D.5, F.1-10.

³⁰⁷ Binler, Mehmet Ziya, “Dedemin Esaret Hatıraları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul, Sayı 16, Nisan 1988, s.47.

5.2. YARDIMLAŞMA

5.2.1. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Sibirya'daki Savaş Esirlerine Yönelik Yardım Faaliyetleri

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Birinci Dünya Savaşı'nda büyük sorumluluklar üstlenmiştir. Savaşlarda esir düşen asker ve sivillerin kimliklerinin belirlenmesinde, yerlerinin saptanmasında, gıda ve sağlık ihtiyaçlarının karşılanmasına, kitap göndermeye ve aileleriyle haberleşmelerine kadar ilgilenmek amaçları arasında yer almıştır. Savaş öncesindeki başarılarından dolayı, Birinci Dünya Savaşı'nda da Türk esirlerinin her türlü sorunlarına devlet adına Hilal-i Ahmer Cemiyeti Üsera Heyeti eğilmiştir. Büyük savaş çözüm bekleyen pek çok sorun bırakarak sona erdiğinde, dört yıl boyunca çarpışan tarafların aldıkları esirler, bu sorunların önemli bir parçasını oluşturmuştur. Ama esirlerin sayıları çoğaldıkça tutsak alan tarafa gıda, yer, sağlık sorunları ile ilgili büyük yük getirdiğinden ülkeler uluslararası yardım dernekleri eliyle esirlerine anavatanlarından yardım sağlamanın, hatta daha savaş sona ermeden bile onları geri göndermenin yollarını aramaya başlamışlardır. Esir değişimleri için toplantılar yapıp sözleşmeler imzalayarak tutsaklara olanaklar sağlamak, her ülkeyi ilgilendirir olmuştur.³⁰⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir bölümü Sibirya'ya gönderilen Türk savaş esirlerine ilk başta Avrupa'daki Osmanlı elçilikleri, müttefik ve bazı tarafsız devletlerin Kızılhaçlarının aracılığıyla ulaşabilmesi sonucu, Türk savaş esirlerinin savaşın ilk yıllarında kendi kaderleriyle baş başa bırakıldığı anlaşılmaktadır.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti, savaş yıllarında ülkenin esir düştüğü yerlerde türlü yokluklar ve sıkıntılarla boğuşarak yaşamlarını sürdürmeye çalışan insanların durumları hakkında bilgi öğrenebilmek için Yusuf Akçura 1917 yılında görevlendirmiştir. Zaten Yusuf Akçura birçok aydın gibi düşüncesine uygun olan bu derneğin üyesiydi. Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde cemiyet adına Türk esirleriyle ilgili görevini başarıyla yerine getirmiştir.

Hilali Ahmer Cemiyeti, savaş sırasında görülen ölüm, yaralanma, açlık ve bulaşıcı hastalıklara karşı hem ordu hem de sivillere yardımcı olarak çekilen sıkıntıları azaltmaya çalışmıştır. Gerek cephede gerekse cephe arkasında Hilâl-i Ahmer yetkililerinin o zor şartlar altında sergilemiş oldukları davranışlar takdire şayandır. Bu cemiyet, kuruluşundan

³⁰⁸ Karal ve Uluğtekin, a.g.e., s.13-14.

başlayarak bir yandan ülkenin karşılaştığı tüm felaketlerde, biryandan da ülkenin aydınlanmasına katkılarıyla, üzerine düşen görevi yerine getirerek ayrıcalıklı bir yer edinmiştir.

5.2.2. Kitap ve Gazete Yardımı

Esirlerin kamplarda yaşadıkları sıkıntılardan biri de okuyacak herhangi bir şey bulamamaları olmuştur. Bu ihtiyaçlarını giderebilmek için esirler Hilali Ahmer Cemiyeti'nden yardım istemişlerdir. Rusya'daki esirlerin yardımına Hilali Ahmer Cemiyeti hemen yetişemediği için Halil Ataman bu konudaki sitemini şu şekilde dile getirmiştir:

*“Bizim Hilali Ahmer ya böyle bir ihtiyacı düşünmemiş veya da gönderme imkânlarına sahip değildi. İşte bu eksiklik bizlerde büyük bir boşluk yaratıyordu ve ruhen de beslenemiyorduk ve yahut boş olsa da o boş vakitlerin birazcık olsun kolay geçmesi imkânını bulamıyorduk.”*³⁰⁹

Esir karargâhlarından bazılarında ise esirler kendi para ve teşebbüsleri sayesinde Rusya'da çıkan gazeteleri temin edebilmişlerdir. Fakat Hilali Ahmer Cemiyeti temsilcisi olan Yusuf Akçura esirlerin talebine karşın gazete idarehanelerine ve kitapçılara açık bir mektupla müracaat etmiş, Osmanlı esirlerine kitap ve gazete göndermeleri rica edilmiştir. Ayrıca Moskova ve Kazan'dan kitaplar satın alınarak esirlere temsilciler aracılığıyla ya direkt ya da dolaylı yollarla ulaştırılmaya çalışılmıştır. Fakat gönderilen kitap ve gazeteler yollarda kaybolduğundan dolayı daha sonra bu yollar çok tercih edilmemeye çalışılmıştır.³¹⁰ Türkiye ile Rusya arasında Hilal-i Ahmer Cemiyeti vasıtasıyla kurulmaya çalışan bu köprüdeki aksamalar tamamen Rusya'nın şartlarından kaynaklanıyordu.

Esirlerin istek ve sitemlerine rağmen Yusuf Akçura, onlara başta Kuran olmak üzere çok sayıda kitap temin etmesine rağmen esirlerin okumaya fazla merak göstermemelerinden de yakınmıştır. Esirlerin kitap ve gazete almaktan çok mektuplaşmadan hoşlandıklarını gören heyet üyeleri, teselli mektupları yazarak ellerinden geldiğince esirlerin gönlünü hoş tutmaya çalışmışlardır.³¹¹

³⁰⁹ Kutlu, a.g.t.,s. 258.

³¹⁰ Akçura, a.g.e., s. 40.

³¹¹ Akçura, a.g.e., s.40.

5.2.3. Esirlere Yapılan Nakdi Yardımlar

Birinci Dünya Savaşı devam ederken Hilali Ahmer Cemiyeti Osmanlı esirlerine ne şekilde yardım yapılacağı konusunda bir ön çalışma yaptırmıştır. Daha sonra Rusya'ya gönderilecek olan Yusuf Akçura'ya da Osmanlı esirlerine para yardımı yapılması konusunda görev verilmiştir.

Akçura, İsveç ve Danimarka olmak üzere Alman ve Avusturya-Macaristan temsilcilikleri aracılığıyla Türk esirlere çeşitli maddi yardımları ulaştırmaya çalışmıştır. Yusuf Akçura'nın belirttiğine göre; Savaş esirlerine kırk dört bin Danimarka Kronu İsveç Kızılhaçı'na Rusya'daki Osmanlı esirlerine dağıtılmak üzere verilmiştir. Akçura'nın raporunda bahsettiği miktar ise Osmanlı esirlerine bir defaya mahsus olmak üzere zabıtlere ellişer, neferlere ve küçük rütbeli zabıtlere ise onar rubleden Hilali Ahmer Cemiyeti'nin hediyesi olarak dağıtılmıştır.³¹²

1918 yılında ise esirlere aylık yardım yapılması gerek görülerek aydan aya her zabıte elli ve her bir nefere on ruble verilmesi için İsveç Kızılhaçı memurlarına talimat verilmiştir. Nakdi yardımlar Kızılhaçlar aracılığıyla dağıtıldığı gibi Kızılay delegesi olan Yusuf Akçura'da Sibiryaya seyahati esnasında karargâhlarda ve yollarda karşılaştığı Osmanlı esirlerine nakdi yardımlarda bulunmuştur.

1 Şubat 1919'a kadar görevli olarak Rusya'da kalan Yusuf Akçura Türk esirlere yardım için gittiği Kazan, Ufa ve Orenburg bölgesinde iç savaş nedeniyle Şubat 1919'da Moskova'ya dönmüştür. Fakat İsveç Devlet Arşivi'nde bulunan Yusuf Akçura'nın imzasını taşıyan bazı belgelere göre Rusya'dan ayrılan Yusuf Akçura hemen İstanbul'a dönmemiş ve bir süre Stockholm'de kalmış ve daha sonra Berlin'e geçmiştir. Akçura bu süre zarfında Hilali Ahmer Cemiyeti tarafından İsveç Dışişleri Bakanlığı vasıtasıyla Türk savaş esirlerine gönderilen maddi yardımların durumuyla ilgili yazışmalar yapmıştır.³¹³

Yusuf Akçura İsveç Dışişleri Bakanlığı B-bölümü Şefi Baron Akerhjelm'e gönderdiği yazıda Sibiryadaki savaş esirler fonuna ulaştırmak üzere Osmanlı Kızılay'ı tarafından 300.000 rublenin ve Türkiye Savaş bakanlığı tarafından 60.000 markın İsveç Kraliyeti Dışişleri Bakanlığı B-bölümüne gönderildiğini bildirmiştir. Ayrıca kendisinin de aynı hesaba 2 Mayıs 1919'da 34.000 ruble daha yatırdığını belirtmiştir. Osmanlı Kızılayı'nın Türk fonu

³¹² Akçura, a.g.e., s. 25.

³¹³ Uygur, a.g.e., s. 82.

için İskandinavya'da bir miktar daha para ayırdığını belirten Akçura, bu miktarların Sibirya'ya transfer edilmesini rica etmiştir.³¹⁴

Akerhjelm'in Yusuf Akçura'ya gönderdiği cevabı mektubunda ise Akçura'nın bahsettiği 300.000 rublenin Rusya'ya gönderildiğini, 3 Nisan'da Omsk'taki İsveç Elçiliği'nin paranın gönderildiğine dair telgrafla kendisinin bilgilendirildiğini ve diğer meblağların da Sibirya'ya gönderileceğini eklemiştir.

Bunlara ek olarak esirler tarafından, yerli Müslüman halktan borç para alma yoluna da gidilmiştir. Bu borç para alma meselesi duyulunca Kızılay, bu borçların ancak diğer kaynaklardan yardım gelmediği, çok zor duruma düşüldüğü zaman alınmasını aksi takdirde bu borçların ödenmesine kefil olunmayacağını bildirmiştir.³¹⁵

5.2.4. Hediye ve Yiyecek Paketleri Yardımı

Bu dönem için esirlere yardım konusunda girişimlere başlayan sadece Kızılay Cemiyeti olmayıp, Alman ve Avusturyalılar tarafından da esirleri için küçük paketler halinde et, pirinç, yağ, sigara vb. yenip içilecek gıda maddeleri gönderilmiştir. Kopenhag'da özel bir şube açan Hamburg Alman Kızılhaç Cemiyeti bu paketleri gönderme işi ile meşgul olmuştur. Bu kuruluş masrafi Osmanlı Devleti tarafından karşılandığı takdirde, böyle hediye paketlerinin Osmanlı esirlere de gönderilebileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Esirler Şubesi tarafından adı geçen kuruluşa on beş bin Danimarka Kronu havale edilerek tereyağı ve sıyr etinden oluşan hediye paketlerinin gönderilmesi talep edilmiştir.

Ancak hızlı ve düzenli bir şekilde hareket ettiğine inanılan Avrupa'nın resmi ve gayri resmi kuruluşlarının Birinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle yapılan yiyecek ve içecek yardım paketleri esirlere ulaşamamıştır.

5.2.5. İsveç Kızılhaç Örgütü'nün Türk Esirleri İçin Yardım Girişimleri

Birinci Dünya Savaşı cephelerde sürerken, ele geçirilen birçok savaş esiri cephelerden uzaklaştırılarak ülke içlerine sevk edilmişlerdir. Savaşın birinci yılı geride kalırken

³¹⁴ Uygur, a.g.e., s. 83.

³¹⁵ Akçura, a.g.e., s. 41.

milyonlarca savaş esirinin ağır esaret şartları, yaralı ve hasta esirlerin tedavilerindeki yetersizliklere işaret eden raporların ortaya çıkması ve kamplardaki esirlerin şikayet dolu mektupları sebebiyle yardım kuruluşlarına başvuran ailelerin imdat çılgınlıkları yankılanmıştır. Özellikle de Rusya'daki savaş esirleri için durumun kaygı verici olduğuna dikkat çekilmiş ve buradaki esirler için acil bir şekilde giyecek, yiyecek ve ilaç yardımı istenmiştir.

Böyle bir ortamda tarafsız bir ülke olarak savaş esirlerine odaklanan İsveç Kızılhaçı, 1915 ilkbaharında Fransa ile Almanya arasında gerçekleştirilen bir daha savaşamayacak olan esir mübadelesini örnek alarak benzer bir mübadeleyi Rusya ve Almanya savaş esirleri arasında gerçekleştirmek üzere harekete geçmiştir. Üç aşamalı bir plan hazırlayan İsveç Kızılhaçı savaşta yaralanan ve sakat kalan esirlerin mübadelesine paralel olarak, kamplardaki esirlere elbise, yiyecek, ilaç, kitap, müzik aletleri dağıtılmasını, esirlerle aileleri arasındaki haberleşmenin gerçekleştirilmesini ve savaş bittikten sonra da kamplardaki yaşam koşulları nedeniyle iyice zayıf düşmüş esirlerin evlerine ulaştırılmasını hedeflemiştir. Bu çalışmalarını yapabilmek için İsveç Kızılhaçı bünyesinde iki komite kurulmuştur. Bunlardan *Savaş Esirleri Mübadele Bürosu* bir daha savaşamayacak kadar yaralı, sakat ve hasta esirlerin İsveç üzerinden mübadelesini üstlenirken; diğeri *Savaş Esirlerine Yardım Komitesi* ise Almanya, Avusturya ve Rusya'daki esir kamplarında çalışmalar yapmıştır.³¹⁶

Savaş Esirlerine Yardım Komitesi, Rusya'da kamplarda yaptığı çalışmalarda 100 delege görevlendirmiş olmakla beraber, bunların 77'si kamplarda çalışırken, diğer 23'ü ise eyalet bürolarında yer almıştır. Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusyası arasında Brest-Litovsk antlaşmasının imzalanmasıyla bu delegelerin sayılarının azaltılması beklenirken, Rusya'da meydana gelen ihtilal nedeniyle görevleri 1921 yılına kadar uzatılmıştır.³¹⁷

Savaş boyunca İsveç Kızıhaçı Yardım Komitesi tarafından Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan 41 tren seferiyle gönderilen 1016 vagon dolusu yiyecek, giyecek ve hediye paketi Rusya ve Sibirya içlerine gönderilerek savaş esirlerine dağıtılmıştır. Savaş esirleri için komite Stockholm'de 98.286 kitap toplayarak Rusya'ya göndermiştir. Komite, esirlere aileleri ve yardım kuruluşları tarafından posta ya da banka aracılığıyla gönderilmiş olan paraların işlem ve transferlerinin de İsveç üzerinden yapılmasını sağlamıştır. Yine bu komite yaptığı yardım faaliyetleri sırasında Stockholm'deki Türk elçiliği, Osmanlı Hilali Ahmer Cemiyeti ve

³¹⁶ Uygur, Tülin, "İsveç Kızılhaçı, Rusya'daki Türk Savaş Esirleri Ve Yusuf Akçura", *Bilim Ve ÜtopyaDergisi*, Sayı 251, Mayıs 2015, s.59.

³¹⁷ Uygur, a.g.m., s. 60-61.

kamplardaki Türk esirleriyle temas içinde bulunmuş, Türk esirlere para, yiyecek ve ilaç yardımı yapılmıştır.³¹⁸

İsveç Kızılhaç Yardım Komitesi'nin mali kaynağını devlet sağlamış, bunun yanı sıra savaştan devletlerin Kızılhaçlarından da yardım gelmiştir. İsveç Kızılhaç'ının Rusya'da örgütlenmesinde etkili kişi olan Thorsten Wennerström, 1918 yılının başlarına kadar Türklerin Petrograd'da herhangi bir sorumlusunun olmadığını ve Türk esirlerle olan işlerin İsveç Kızılhaç Petrograd bürosu tarafından yürütüldüğü belirtilmiştir.

1915 yılının Mart ayında Savaş Esirleri Mübadele Bürosu İsveç, Alman ve Rus hükümetleri ve Kızılhaçları arasında mübadele görüşmeleri başlatmış ve bu görüşme olumlu bir şekilde sonuçlanmıştır. Aynı yılın Temmuz ayında bu sefer Rusya ve Almanya arasında bir daha askeri iş yapamayacak durumda olan yaralı, hasta ve sakat esirlerin İsveç üzerinden mübadelesi konusunda anlaşılmaya çalışılmıştır.

Osmanlı'nın bu mübadeleye dahil olma süreci ise 16 Nisan 1916'yı bulmuştur. Mübadelenin başlayabilmesi için İsveç Kızılhaç'ının istediği ön bedel ise 1916'nın Aralık ayında ödenmiştir. Türk esirlerin mübadelesi de ancak Nisan 1917 tarihinde başlayabilmiştir.

1915 Ağustos-1918 Şubat tarihleri arasında toplam 63.463 savaş esiri İsveç üzerinden İsveç Kızılhaç yardımıyla mübadele edilmiştir. Bu esirlerin 37.295'i Rus, 428'i Türk, 3.617'si Alman ve 22.123'ü Avusturya-Macaristan'a aittir. İsveç Kızılhaç arşivlerine göre ilk kez 4 Nisan 1917'de 2 Türk er, 8 Haziran 1917'de ise ilk kez bir Türk subayı tek başına mübadele edilmiştir. Türk esirlerinin en son mübadelesi ise 31 Ocak 1918'de gerçekleşmiştir. Mübadele sürecinde 24 seferde Türk esirleri taşınmıştır. İsveç Kızılhaç raporuna göre 1918 Ocak ayında Rusya'da hala tahliye edilmeyi bekleyen toplamda 47,685 Türk esiri bulunmaktadır.³¹⁹

Moskova Şubesi'ne gelen habere göre 1918 yılında Mart ortalarında şu yerlerde Türk esirleri bulunuyordu:³²⁰

³¹⁸ Uygur, a.g.m., s. 60-61.

³¹⁹ Uygur, a.g.m., s. 60.

³²⁰ Kurat, a.g.e., s. 450.

Yer	Zabit	Nefer	Doktor	Sivil
Moskova	10	250	3	-
Tambov	-	237	1	93
Nijini novgorod	7	108	2	-
Uralsk	-	-	-	625
Kostroma	106	25	-	-
Vetluga	99	27	-	-
Varnavin	61	14	-	-
Nikolsk	101	23	-	-
Vologda	-	10	-	-
Tula	104	-	-	-
Astarhan	121	-	-	-
Kazan Askeri	26	110	-	-
Dairesi	29	30	3	-
Çita	35	-	-	-
Berezovka	440	261	-	-
Krasnoyarsk	11	-	-	-
İrkustk	11	-	-	-
Toplam	1.161	1.095	9	718

Bu liste esirlerin bir kısmını bildirmekte ve tam olmaktan uzaktır.

5.2.6. İsveç Kızılhaç Delegelerinin Rusya'daki Kamplar ve Türk Esirlerle İlgili Gözlemleri

Savaş esirlerine gönderilen hediyeleri kamplara ulaştırmak, esirlerin sayısını ve durumlarını belirlemek için İsveç Kızılhaçı delegeleri Rusya'nın geniş coğrafyasında çalışmalar yapmışlardır. Bazen adına hiçbir şekilde rastlanmayan kampları keşfederek farklı bölgelerde kurulan esir kamplarının yerlerini elle çizdikleri haritalarda işaretlemişler ve raporlarında, kamplar hakkında geniş bilgiler vermişlerdir. Delegelerin savaş esirlerinin

yaşam koşulları ve kamplarla ilgili olarak aktardığı gözlem ve deneyimlerin, daha sonradan Türk savaş esirleri tarafından yayımlanmış olan anılarında verilen bilgilerle örtüştüğü görülmektedir.

Kızılhaç delegelerinin raporlarına göre kampların bazıları tren yoluyla ulaşılabilir konumdayken, bazıları ise tren yolundan uzakta yer aldığı, bu nedenle kamplara zor şartlarda ulaşıldığı belirtilmiştir.

İsveç Kızılhaçı delegelerinin gözlemlerine göre kamplar genelde şehirlerden 2-10 km mesafede kurulmuştur. Yaklaşık iki adam boyu yüksekliğinde çelik tellerle çevrilen kamplarda, nöbetçiler için kurulmuş olan kulelerin kampın her köşesini gözlemleyebilecek şekilde inşa edildiği anlatılmaktadır.

Delegelerin raporlarında Rusya'daki Türk savaş esirlerine 1907'de imzalanan Lahey Sözleşmesi'ne aykırı bir şekilde davranıldığı tespit edilmiştir. Sözleşmenin 7. Maddesine göre savaş esirlerini ele geçiren taraf, onların bakımını da üstlenmek zorundadır. Bu maddeye göre esir alan taraf, savaş esirlerine yiyecek, giyecek ve kamp imkânlarını sağlamakla yükümlüdür. Ancak delegelerin raporlarında bu kurallara uyulmadığı ve esirlerin büyük zorluklar yaşadığı ifade edilmiştir. Yine bu raporlarda kamplardaki binaların insanların yaşamasına uygun olmadığı belirtilmiştir.

Delegeler esirler için hazırlanmış olan kamplar için eski fabrikalar, hapishane, sirk binaları, okul, hastane, samanlık, ahır ve toprak barakaların kullanıldığını ve birçoğunun insanların yaşaması için elverişli olmadığını belirtmişlerdir

“Hem subaylar hem de erler tarafından geçici kalma yerleri olarak kullanılan toprak barakalar, yerin 1,5-2 m derinine kazılmış, kirişleri toprağa dayalı ve tavana destek sağlamak için yer seviyesinin biraz üstüne doğru yapılmış, bu kısmında küçük bir pencereden içeriye zayıf bir ışık sızıntısı olan yapıları. İçerdeki duvara gömülü fayans soba dışında, ortada ve yanlarda 2-4 katlı tahta ranzalar vardı. Isınmayı sağlamak için kurumlardan yeterli yakıt tahsis edilen miktarda yakıt dağıtmıyordu. Aksine bir kampta, dışarı -47 derece soğukken, şu garip yazı göze çarpıyordu. ‘Fayans sobalar ısınma için değil, havalandırma içindir, esirler kendi ısılarıyla ısınmalıdır.’ Saman, yatak, battaniye, hasır dağıtımı yapılmıyor, soğuğa dayanmaya çalışıyordu. Aydınlatılması gereken barakalara gerekli yakıt verilmediği için kışın öğleden sonra saat 16 ve ertesi sabah 9 arasında barakalar ya tamamen karanlıktı

veya iki küçük gaz lambası ışığıyla sadece lamba etrafında çok zayıf bir şekilde aydınlanıyordu.”³²¹

Savaş esirlerine verilen yiyeceklerinde az miktarda verildiği, kötü bir kalitede olduğu ve savaşın yarattığı ekonomik sıkıntıların esirlere yansıtıldığı yine delegelerin gözlemleri arasındadır.

“1915 yılında Almanya’da yiyecek sıkıntısı baş gösterinde hem sivil halka hem de esirlere verilen yiyecek yardımı kısıtlandı. Bunun üzerine, hemen Rusya’da misilleme yaparak esirlere verdiği yiyecekleri kısıtladı. Bunun kamplara yansması ise esirlere belirlenenden az miktarda olmak üzere kelle ve paça dışında et verilmemesi, küflü tahıl, donmuş patates, kokmuş yağ verilmesi şeklinde oldu. 1915 yılında, Amerikan elçiliğinin esirlere verilen yiyecek miktarının arttırılması için Rus Hükümeti nezdinde yaptığı başvurular ise, esirlere yeterli yiyecek verildiğini savunan Rus Hükümetince reddedildi. Kampta on esir aynı kaptan yemek yiyordu. Herkesin kendi kaşığı olmadığı için eski konserve kutularından kaşıklar yapılmıştı. Revirde bazen et dağıtımı yapıldığında, hastabakıcı bir Rus asker yatakların arasında dolaşırken birer et parçası et yatakların üstüne atıyordu.”³²²

Delegeler savaş esirlerinin kıyafetlerinin yetersiz olduğunu ve hava koşullarının uygun olmadığından dolayı neredeyse bütün kamplardaki esirler için ayakkabı ve giyecek yardım istemişlerdir.

Delegeler raporlarında esir subayların çoğunlukla rütbelerine uygun olmayan yerlerde kaldığına, maaşlarının ya ödenmemiş ya da eksik ödenmiş olduğuna yer vermiştir. Yine raporlarda Rusların kamplardaki esirler üzerindeki keyfi davranışları ve kuralsızlıkları sergileyen, verilen cezalar karşısında savaş esirlerinin savunmasız olduğunu gösteren olaylara şahit oldukları anlaşılmaktadır. Aynı zamanda delegeler Türk savaş esirlerinin olduğu bazı kamplarda zor koşullarda yaşam mücadelesi verildiği ve toplu ölümlerin yaşandığını ifade etmişlerdir.

1916-1917 yıllarında Orenburg Menovoy Dvor esir kampında çok sayıda Türk savaş esirinin bulunduğu bir dönemde, İsveç Kızılhaçı delegeleri tarafından Müslüman esirlerin dini ibadetlerini yerine getirebilmesi açısından bir cami yaptırılmıştır.³²³

³²¹ Uygur, a.g.e., s.116.

³²² Uygur, a.g.e., s. 117.

³²³ Uygur, a.g.e., s. 125.

5.3. YERLİ HALKIN ESİRLER İÇİN YARDIM FAALİYETLERİ

5.3.1. Rusyalı Müslümanların Yardım Faaliyetleri

Rus yönetimi ve askeriyesi her ne kadar esirlere yapılacak olan yardımlara karşı durmuş olsa da halk bu duruma karşı gelmiş, bütün engellemelere rağmen esirlerle temasta bulunarak onlara maddi ve manevi destekte bulunmuşlardır.

Çarlık yönetimi her ne kadar savaş esirleriyle halkın temasını önlemek için bazı yöntemlere başvurmuş olmasını sebebi olarak, Rusyalı Müslümanların esirleri kendilerine karşı hem dini, hem dili bakımından yakın görüyor olmaları ileri sürülebilir. Bu durumu önlemek için Rusyalı halkı korkutmaya yönelik faaliyetlerde bulunmuş ve Türk esirlere yapılan yardımları engelleme girişiminde bulunmuştur. Fakat yine de bu cesur girişimler kısa sürede etkisini göstermiş ve örgütlü bir hâl almıştır.

5.3.2. Azerbaycanlı Türklerin Yardım Faaliyetleri

5.3.2.1. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ve Muhtaçlara Kömek Cemiyeti

İlk olarak Nargin Adası'ndaki esirlerin durumunu iyileştirebilmek adına Azerbaycan halkı mücadeleye girişmiştir. Bunun için yardım amaçlı kurulan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi adadaki esirlerin durumunun gittikçe kötüleşmesi, yiyecek ve giyecek verilmiyor olması, Rusların Türk esirlere karşı acımasızca davranışlarının artması üzerine, esirlerin her türlü ihtiyacını karşılayabilmek için Muhtaçlara Kömek Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurulmasını sağlamışlardır. Cemiyet resmi olarak izin almış ve böylece esirlerin bulunduğu yerlere serbestçe girip çıkma ve kontrol etme hakkına sahip olmuştur. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi bu izni aldıktan hemen sonra Türk esirleri yararına halktan hemen para toplamaya başlamış ve bu amaçla çaylar tertip etmiş, toplantılar yapmış ve tiyatro günleri düzenlemiştir. Hacı Zeynelabidin Tagiyev'in kurmuş olduğu okulun öğretmenleri tarafından okul binasında Nargin'deki Türk esirler yararına 3 perdelik "Bedbaht Bala" isimli tiyatro sahneye konulmuştur.³²⁴

³²⁴ Sönmez, Bingür, "Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği", *Karadeniz Dergisi*, Sayı 6, Temmuz 2010 s. 13.

Cemiyet tarafından adadaki Türk esirlerin haftada bir gün (Pazar) dolaştırılması için izin alınmıştır. Bu sayede Türk esirler haftada bir gün de olsa gezdirilmiş ve dinlendirilmiştir. Bu dönemde Nargin'de bulunan Fahrettin Erdoğan konu ile ilgili hatırasından şöyle bahsetmiştir: "... Erzurum'un düşmesinden sonra Rus cephesi Erzincan'a kadar ilerlemiş, burada esir edilen subay ve erler Sibiryaya'ya değil, Bakü'nün karşısında hazar denizinin ortasında Nargin Adasındaki esir kamplarında toplanıyordu. Her Pazar bu kampta toplanan esir subaylar muhafızlarla şehri ziyarete geliyorlardı. Biz de onları görmeye iskeleye gittik. Halk yığılmış, otomobildekilerin kimler olduğunu sordum. Bakü milyonerlerinin kızları olduklarını öğrendim. Mesela; Topçubaşı Ali Merdan Bey'in, Nagiyev, Tagiyev ve Kuluyov'ların hususi taksilerindeki kızları en başta duruyordu. Motorlar yanaştı. Esir Türk subayları kıyıya çıktılar. Taksiden çıkan kızlar birer ikişer mevcuduna göre subayları kollarından tutup taksilerine oturtular. Şehrin her tarafını gezdirdikleri gibi subayların ve kamptaki arkadaşlarının ihtiyaçlarını mağazalardan alıyorlar ve paraları cemiyet tarafından ödeniyordu. Bunları evlerine götürerek öğle yemeklerini aileler arasında yedirdikten sonra tekrar taksilerle aldıkları kıyıya getirip teslim ediyorlardı. Türk ordusu Bakü'ye girinceye kadar bu gelenek her Pazar devam etmiş."³²⁵

Muhtaçlara Kömek Cemiyeti, esirler için yardım faaliyetlerini sürdürürken, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Türk esirlerin durumunu daha yakından takip edebilmek ve ihtiyaçlarını inceleyebilmek için Mustafa Bey Alibekov'u görevlendirmiştir. Mustafa Bey burada yapmış olduğu tetkik sonucu şu bilgileri vermiştir:

Şehir İcra Komitesi Nargin Adası'ndan yaşlılarla, çocukları çıkarmak amacıyla girişimlerde bulunulması ve bütün esirlere yardım edilmesi kararlaştırılmıştır. Komitenin bu yardım kararları Daşnak Partisi'nin üyeleri dışında oy birliği ile kabul edilmiş ve Nerimanov'un başkanlığında bir komite oluşturularak, hasta esirlerin Bakü'ye taşınmasına, yiyecek ve giyecek konusunda çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu konuda Bakü'de Şems restoranının sahibi Hacı Aslan Mecidova'nın büyük hizmetleri olmuştur.³²⁶

Şehir Duması'nda yapılan görüşmeler sonrası, İcra Komitesi tarafından Dr. Nerimanov (Himmet Partisi Başkanı) esirlerin durumlarını yakından takip edebilmek, Cemiyet-i Hayriyye ve diğer teşkilatlarla görüşüp birlikte hareket edilmesi amacıyla, bir komisyon kurmakla görevlendirilmiştir.

³²⁵ Sönmez, a.g.m., s.14.

³²⁶ Sönmez, a.g.m., s.14.

Bakü Şehir Duması çeşitli millet ve fırka temsilcilerinden bir tahkik komisyonu oluşturarak Nargin'e göndermiştir. Bu komisyonda Sovyet ve Danimarka heyetleri, bir Alman doktoru, bir hemşire Himmet Fırkası adına Neriman Nerimanov, Abdülbaki Mehmedov, Muhtaçlara Kömek Cemiyeti adına Ağa Mehmet İbrahimov ve Türk esirlerinin sorumluluklarını üstlenen Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi temsilcisi olarak da Mürselov bulunmuştur. Komisyon adadaki incelemelerinde Türk esirlerin ne kadar zor şartlar altında olduğunu vurgulamıştır.

11 Mart 1915 tarihinde Nevruz Bayramı olması nedeniyle tüm Müslüman basın tek gazete çıkarmaya karar vermiştir. Kardeş Kömeği adı verilen bu dergi 10 kapikten satılmış ve toplanan 1300 manat ile adada bulunanlara ilaç, tıbbi malzeme, yiyecek ve giyecek, battaniye alınıp gönderilmiştir.³²⁷

Nargin Adası'nda esir bulunan subaylardan Ahmet Göze de Azerbaycan Türklerinin kendilerine yaptıkları yardımlardan bahsederken Azerbaycanlı yardımsever Ayşe Hanım adlı bir Türk kadının da ne kadar yardımsever olduğu üzerinde durmuştur.

Yine Nargin Adası'nda bulunan esirlerden Hakkı Mehmet de buradan kurtulduktan sonra, 1 Şubat 1918'deki raporunda Bakü'deki Türklerin Türk esirler için yapmış olduğu yardımlardan şöyle bahsetmektedir: *"Bu zamana kadar Bakü milyonerlerinden merhum İsmail Gacırofun eşi Seniha Hanım her hafta zabitan ve efradımızı ziyaret ederek birçok yardımda bulunmuş, hatta hastalarımıza bizzat pansuman ve masaj gibi büyüklükler de göstermiştir."*³²⁸ Fakat bir müddet sonra Ruslar bu hanımında bu adayı ziyaret etmesini men etmişlerdir.

Azerbaycan Türkleri esir Türk kardeşlerinin durumlarını iyileştirmek, ihtiyaçlarını karşılamak için çaba sarf ederken diğer yandan da fırsat buldukça Nargin Adası'ndaki Türk esirlerinin adadan kaçmalarına yardımcı olarak, onların Türkiye'ye ulaşmalarını sağlamışlardır. Bu konuyla ilgili olarak birçok örnek mevcuttur. Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi yukarıda da belirtildiği üzere esirlerin belirli günlerde Bakü'ye çıkarılmaları içinde gerekli olan izni alabilmiştir. 1915 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında "Türk Bayramı Günü" sekiz Türk esir subay şehre bırakılmış ve bir daha geri dönmemişlerdir. Büyük ihtimalle bu esirlere Cemiyet üyeleri tarafından yardım edilerek, İran'a kaçmaları sağlanmıştır ki; bu

³²⁷ Sönmez, a.g.m., s.15.

³²⁸ Aslan, Betül, "Türk Dünyası'nda Büyük Bir Dayanışma Örneği: I. Dünya Savaşı ve Sonrasında Azerbaycan Türklerinin Türk Harp Esirlerine Yardımları", *Atatürk Dergisi*, Sayı 4, 2003, s.57-58.

olaydan sonra Cemiyet-i Hayriye temsilcilerinin adaya gidip gelmesi kısıtlanmıştır. Nitekim bu olayı 1 Nisan 1916 tarihli bir rapor ile bildiren "Bakü Arama Polisi Başkanı Rodenko'da, Cemiyet-i Hayriye'nin bu kaçırılma işini planladığı konusunda şüpheleri olduğunu belirtmiş ve kaçan esirlerin ismini vermiştir.³²⁹ Kardeş Kömeği Cemiyeti çalışmalarına etkin bir şekilde katılım sağlayan diğer cemiyetler ise şöyledir: Bakü Müslüman İnas (Kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi, Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Gence Milli Müslüman Komitesi ve Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Necat Cemiyeti, Safa Cemiyeti, Erivan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'dir.³³⁰

5.3.2.2. Bakü Müslüman İnas (Kadınlar) Cemiyet-i Hayriyesi

Birinci Dünya Savaşı sırasında Azerbaycan Türk kadınları Anadolu Türk harpzedelerine yardım konusunda boş durmamış, ellerinden gelen her türlü yardımı yapmışlar bu amaçla da Bakü Müslüman İnas Cemiyet-i Hayriyesi'ni kurmuşlardır.

Azerbaycan kadınları daha ilk felaket haberlerini aldıkları zaman bu konuda ne kadar hassas olduklarını göstermişler, hemen her mahallede komiteler oluşturmuşlar, yardım toplama günleri düzenleyerek buradan elde ettikleri paraları Türk esirlerin yararına kullanmışlardır.³³¹ Cemiyet yayınladığı ilanlarla Azerbaycan halkını Türk esirler için yardıma çağırmış, yapılacak yardımların azlığı ve değerinin düşük olmasına bakmayarak, herkesin imkanı dahilinde yardımlarda bulunmalarını istemiş ve Azerbaycan halkını yardım için teşvik etmiştir.³³²

5.3.2.3. Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi

Birinci Dünya Savaşı esnasında Kafkas Cephesi'nde savaştan dolayı mağdur düşmüş Anadolu Türk halkına yardım eden Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi'nden sonra bu

³²⁹Aslan, Türk Dünyası, s.58.

³³⁰Sönmez, a.g.m., s.17.

³³¹ İkdam, 20 Fevral 1330/Şubat 1915, Nr:51.

³³²Aslan, Betül, *1. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği Ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000, s. 174.

konuda en fazla titizlik gösteren cemiyet, Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'dir. Bu cemiyetin başında Emir Faik Efendi adında bir yardımsever bulunmaktadır.³³³

Tiflis'te bulunan Müslümanlar tarafından kurulan cemiyet, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ve Türkiye'nin Rusya ile savaşa girmesinden sonra, Kafkas Cephesi'nde savaştan dolayı zarar göyerek kaçan ve akın akın Tiflis'e gelen Türk esirler karşısında, Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi idaresi, bir an önce bu felakete uğramış Müslüman kardeşlerine yardım için karar almış ve bu amaçla yardım faaliyetlerine başlamıştır.³³⁴

Cemiyet bir yandan Anadolu'dan savaş yüzünden evini, yurdunu bırakıp kaçmış ve Tiflis'te aç, çıplak bir şekilde dolaşan Türk esirlerle ilgileniyor ve onların ihtiyaçlarının karşılanması için çeşitli toplantılar, görüş günleri ve bağış çalışmaları yapmıştır.

Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi savaşın sonlarına kadar, Anadolu'dan gelen Müslüman harpzedelerin ilk uğrak yeri olan Tiflis'te, onlara yardımcı olmak, ihtiyaçlarını karşılamak çocuklarına sahip çıkmak için durmadan faaliyet göstermiştir.

Nargin Adası'ndan Türk esirlerinin kaçırılması amacıyla birçok girişimde bulunan "Kafkasya Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi" bu konuda Bakü Cemiyet-i Hayriyesi ile birlikte çalışmıştır. Azerbaycanlı Türk hanımlardan bazıları da, özellikle adadan kaçırılan Türk esirlerinin çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması konusunda büyük hizmetler görmüşlerdir.

Nargin'den kaçırılan Türk esirler, genel olarak Bakü'den İran'a geçirilmiş, Tebriz üzerinden de Anadolu'ya gönderilmişlerdir. Bunun için şehirli, köylü demeden her Azerbaycanlı üzerine düşen hiçbir fedakârlıktan kaçınmamıştır. Mesela kaçırılarak Karabağ'a getirilen Türk esirlere, burada en güzel ve güçlü atlar hediye edilmiş, böylece daha rahatça kaçmaları sağlanmıştır.³³⁵ Yine bu cemiyet tarafından hastanelerde şehit olan Türk esirler dini merasimlere göre defnedilmiştir.³³⁶

³³³ ATASE, A.4-3671,K.2868,D.269,F.14-6.

³³⁴ Aslan, a.g.e., s.176.

³³⁵ Aslan, Türk Dünyası, s.59.

³³⁶ Tiflis'e getirilen esirlere yardım amaçlı kurulan Kafkas Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi delegesi Ruşen Beyefendi Rus hükümetinden resmi izin alarak vefat eden esir Türkler için bir Kabristan tahsis ettirmiştir. ATASE, A.4-3671, K.2868, D.269,F.14-7.

5.3.2.4. Gence Milli Müslüman Komitesi ve Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi

Birinci Dünya Savaşı'nda savaş sebebiyle Müslüman esirlerin yoğun bir şekilde geldikleri yerlerden biri de Gence şehri olmuştur.

Gence Milli Komitesi, Birinci Dünya Savaşı esnasında Türk-Rus Savaşı'nın bitmesiyle birlikte özellikle Sarıkamış faciasından sonra vagonlarla Sibiryaya sevk edilen Türk esir askerlerine oldukça büyük yardımlarda bulunmuştur. Gence Milli Komitesi, Gence İstasyonu'na kurmuş olduğu hastane sayesinde, Gence'den geçen esir trenlerinde bulunan yaralı ve hasta Türk askerleri burada tedavi ettirilmiştir.

Gence Milli Komitesi, sadece esir Türk askerlerine değil, Gence'ye gelen Anadolu Müslüman harpzedelerine de yardım elini uzatmıştır. Bu komite, Bakü Müslüman Cemiyeti ile birlikte onun yönlendirmeleri doğrultusunda harpzedelere yardım faaliyetleri yürütmüştür. Gence'ye gelen Türk esirlere Milli Komite'nin yanında Gence Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi de yardım etmiş, yine Müslüman esirler için yardım günleri düzenlemiş ve bağış toplama gibi faaliyetlerde bulunmuştur. Bu amaçla, 1916 yılı Ocak ayında düzenlemiş olduğu bir geceye valilikten izin alınarak Türk esir askerlerinin de katılımı sağlanmıştır. Gence Cemiyet-i Hayriyesi Müslüman harpzedelere yardım hususunda Gence Milli Komitesi ile uyumlu bir çalışma göstermiştir.³³⁷

Gence'de gördükleri kardeş yardımını, götürüldükleri Sibiryaya esir kamplarında bile unutmayan esir Türkler, esaret hayatından kurtulup geri döndüklerinde dahi Gence'ye uğrayarak zamanında kendilerine destek veren Azerbaycan halkına da teşekkür ederek borçlarını ödemişlerdir:

“Rusya'nın birçok yerleri, ve bilhassa Sibiryaya kendi başlarına kalmış, Sibiryaya'dan Kafkasyaya'ya sükün başlamıştı. Bir taraftan vaktiyle kürek cezasına mahkûm olup Sibiryaya'ya gönderilenler, diğer taraftan Sarıkamış'ta esir düşüp Sibiryaya'ya sevk edilen Türk subay ve Mehmetçikleri akın akın Kafkasyaya'ya doğru yola koyulmuşlardı. Bunlar gelecekteki yeri de tespit etmişlerdi: Gence. Vaktiyle Gence'de kurulan kamp ve hastanede gördükleri alaka, bunları mıknaatıs gibi bu şehre çekmekteydi.”³³⁸

³³⁷ Aslan, a.g.e., s.179.

³³⁸ Aşırılı, a.g.e., s. 73.

5.3.2.5.Necat Cemiyeti

Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi'nde felakete uğrayan Müslüman harpzedeler ve esirler için yardım konusunda boş durmayan cemiyet, Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ile birlikte yardım faaliyetlerinde bulunmuştur. 1915 yılının Ocak ayında toplanan Necat Cemiyeti idaresi, "Necat" tiyatro grubunun yapacakları bütün faaliyetlerin gelirinin büyük bir kısmını Türk esirlerin yararına kullanmayı amaçlamıştır. Örneğin "*Müzikal Dramatüra Gecesi*" ve "*Leyla ve Mecnun*" operasından elde edilen gelirin hepsi Türk esirler için bağışlanmıştır.³³⁹

5.3.2.6. Safa Cemiyeti

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Nargin'de bulunan Türk esirler için başlatılan yardım faaliyetleri sırasında Safa Cemiyeti de önemli bir yer edinmiş ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ile birlikte faydalı çalışmalar yapmıştır. Tiyatro topluluğunun gösterilerinden ve sinema etkinliklerinden elde edilen gelirin büyük bir kısmını esir Türkler için kullanan cemiyet yardım için çeşitli toplantılar düzenlemiştir.³⁴⁰

5.3.2.7. Erivan Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi

Diğer cemiyetlerde olduğu gibi bu yardım cemiyeti de Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ile birlikte çalışmış, Türk esirlere yardım etmek amacıyla Rus hükümet makamlarından izin almış ve "*Kardaş Kömeği*" günleri tertip etmiştir.³⁴¹

Bu cemiyetler dışında yine Türk esirlere yardım amaçlı birçok cemiyet ve yerel komiteler oluşturulmuştur. Bunlar arasında Şamahı Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi ve Muhtaçlara Kömek Cemiyeti de sayılabilir.

³³⁹ Aslan, a.g.e., s.180.

³⁴⁰ Aslan, a.g.e., s.182-183.

³⁴¹ Aslan, a.g.e., s. 184.

5.3.3. Tatarların Yardım Faaliyetleri

Rusya'da esir bulunan Osmanlı askerlerinin en büyük şansları, hemen hemen Rusya'nın her tarafında yayılmış bulunan, Müslüman Türk-Tatarlar ve bunların kardeşçe, fedakârca yaptıkları yardımlardır. Müslüman Türk-Tatarlar, gerek esir kamplarında hayatta kalmak isteyenlere, gerek bir şekilde buralardan kaçanlara, gerekse serbest bırakıldıklarında geri dönmelerinde büyük yardımlar yapmışlardır.³⁴²

Müslüman Türk-Tatarlar, gönüllü olarak, kendiliklerinde kurdukları Merkezi Moskova'da bulunan "Esirlere Yardım Komiteleri" vasıtasıyla, çeşitli şekillerde toplanılan gıda, giyecek, para ve sıhhi yardımlarını esirlere iletmışler, onları kardeşleri gibi bağrılarına basmışlar, bir şekilde vatanlarına kavuşmaları için her şeyi yapmışlar, hatta tutuklanmışlar, hapislerde yatmışlardır.

Türk esirler için Hilâl-i Ahmer temsilcisi olarak Rusya'ya giden Yusuf Akçura, burada temas kurduğu Türk-Tatar Yardım Cemiyetleri şunlardı:

1. Moskova Millî Şûrası Huzurunda Türk Esirlerine Yardım Komitesi
2. Simbir Vilâyeti Müslümanları Şûrası Türk Esirlerine Yardım Komitesi
3. Simbir Vilâyeti Türk Esirlerine Yardım Kadınlar Cemiyeti
4. Tombof Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi
5. Ufa Türk Esirlerine Yardım Komitesi
6. Kazan Türk Esirlerine Muavenet Cemiyeti
7. Saritin Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi Yardım Komisyonu
8. Kostrama Türk Esirlerine Yardım Komitesi
9. Orenburg Müslüman Komiserliği Esir Türklere Yardım Komitesi
10. Toman Müslüman Esirlere Yardım Şubesi
11. Tobolsk Müslüman Esirlere Yardım Cemiyeti
12. Penza Vilâyeti Müslümanlar Millî Şûrası Esirlere Muavenet Komisyonu
13. Ekaterinburg Türk Esirlerine Yardım Komisyonu
14. Çilabi Türk Esirlerine Yardım Komitesi
15. Nijni Novgorod Türk Esirlerine Yardım Cemiyeti

³⁴² Tatarların Türk esirlerine çeşitli yardımlarda bulunmalarının örnekleri oldukça fazladır. Bu Müslümanların insani yardım faaliyetleri hakkında bkz. Tuğaç, s. 52,109;Ataman, a.g.e., s. 248; Krasnoyarsk karargâhında esir bulunan Abdurrahman adlı bir Tatar, Raci Çakıröz'ün kaçmasına yardımcı oldu. Çakıröz, Raci, *Çarlık Ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*, İstanbul, 1990, s.28.

16. Astrahan Türk Esirlerine Muavenet Komisyonu³⁴³

Türk-Tatar Cemiyetlerinin yardımları sayesinde binlerce Türk esir hayatta kalmış, memleketlerine dönebilmişlerdir. Örneğin; Ufa Türk Esirlerine Yardım Komitesi, esirlere birkaç ay içinde, on beş, yirmi bin rublelik yiyecek yardımı dağıtmıştır. Moskova Millî Şûrası Huzurunda Türk Esirlerine Yardım Komitesi, bayramlarda Türk esirleri toplayarak evlerinde misafir edip, yedirmiş, içirmiş, giydirmişlerdir. Kazan Türk Esirlerine Muavenet Cemiyeti, esir Türk subaylarını kamplardan çıkarıp, kiraladıkları evlere yerleştirilmiş ve yardımlarla geçimleri sağlanmıştır.

Rusya'da Tatarların çıkardıkları bütün gazeteler, kardeş Türk esirlere yardım için yazılar, haberler, makaleler yazarak kampanyalar açmış, yardımların sürekliliğini sağlamışlardır.

Çarlığın yıkıldığı, iç savaşın devam ettiği o karanlık günlerde, Tatarlar, Türk esirlerin umut kaynağı olmuş, her türlü zorluğa göğüs gererek yardımlarını sürdürmüşlerdir. Meselâ; ihсан paşanın hatıralarında Türk esirlerin kaçış planını organize eden Tobolski'nin ünlü ve zengin tüccarlarından Miftahettin Buharayef ve Petrograd ulemasından Lütfü İshakî, Çar hükümeti tarafından cezaya çarptırılarak aylarca hapsedilmişlerdir.³⁴⁴

Ziya Bey, esaret altındayken tutmuş olduğu günlüklerde, Tatarların hayat tarzları, millî kültürlerine dair farklı bulduğu izlenimlerini kaydetmiştir. Türk General Krasnoyarsk'daki karargâhtan diğer esirlerle birlikte başka kamplara trenle götürülürken, Rus ordusuna bağlı Çek bölüğünün isyanı sebebiyle trenin Tomsk şehrinde durdurularak, yolcular mecburi olarak haftalarca vagonlarda tutulmuşlardır. Şehirdeki Tatarların faaliyetleri sayesinde sadece Türkler değil, esir Alman ve Avusturyalılar da belirli haklara sahip olmuşlardır. Tatarlar bu sırada Ramazan ayı olduğu için esir Türkleri kendi aralarında paylaşarak, her akşam onları iftara davet etmişlerdir. Ramazan bayramında ise 200 kadar Türk esir için evlerinde ağırlayabilmek adına izin almışlardır. Ziya Bey burada özellikle Tatar zengini Buharayef'den bahsetmektedir. “*Buharayef her gün kampa kendisi, oğlu ve kızı ile birlikte geliyor, Türk esirleri alarak şehri gezdirip, onları tiyatroya, sinemaya ve mağazalara götürüyordu*” der.³⁴⁵ Bu konuda yine Ziya Gökalp, Tatar gençlerinin (kızları kastediyor) esir mahkûmları ile şehri

³⁴³Karal ve Uluğtekin, a.g.e., s. 73-74.

³⁴⁴Sıbgatullina, a.g.e., s. 254; A. N. Kurat'a göre ise bu kaçış planını Kazan Tatarları ve İrkutsklu Şafigullin organize etmiştir. Paşaya kaçmasında yardım ettiği için bu şahıs yönetim tarafından cezalandırılmıştır. Geniş bilgi için bkz. Kurat, a.g.e., s. 445.

³⁴⁵Sıbgatullina, a.g.e., s. 259-260.

dolaşırken çekinmediklerinden aksine iftihar ettiklerinden bahsetmiştir. Türk General Rusya'nın himayesinde olan Tatarların kendilerini ikinci derecede hissetmediklerini, hatta Ruslardan korkmadıklarını; hatta bu gençlerin kendilerinden emin ve gururlu idiler diye bahsetmektedir. Camileri ve dini merasimleri tasvir eden general şöyle bir sonuca varmıştır: *“Emin olarak söyleyebilirim ki, Tatarlar, Türklerden, Farslardan, Afganlardan, Çinlilerden ve Hindulardan daha fazla muhafazakârlar.”* Bunun sebebini ise Tatar din adamlarının faaliyetlerini doğru yürüttüğü şekilde olmasına bağlı kılmıştır. *“Onlar, Rus hayat tarzına uyum sağlamayı başardıkları gibi, kendi toplumlarını öyle yönlendiriyorlar ki, hem hükümet memnun kalıyor, hem de Müslüman adetleri yerine gelmiş oluyor”* diye ifade etmiştir.³⁴⁶

5.3.4. Kazan Türklerinin Yardım Faaliyetleri

Kazan Türklerinin Osmanlı-Türk esirlerine savaşın başından beri yardım yaptıkları bilinen bir durumdur. Fakat bu yardımın ayrıntısı tespit edilememiştir. Çünkü Rus Çarlık yönetiminde bunların açıklanması yasaklanmıştır. Ancak 1917 Şubat İhtilali'nden sonra bu yardımlar açıkça yapılabilmiş ve bu konuda gazetelere bilgi verilmeye başlanmıştır. O zamanlarda Kazan şehrinde çıkan gazetelere ulaşmada yaşanan sıkıntılardan dolayı, bu yardımlar hususunda da tam bilgi vermek mümkün değildir. Ancak tesadüfi ele geçirilen bazı gazeteler, örneğin Moskova'da yayımlanmış fakat Bolşevikler tarafından kapatılan *“İl”* gazetesinde bu konuyla ilgili önemli bilgiler yer almıştır.³⁴⁷

22 Mart 1917 yılında yayımlanan Mezkur gazetesine göre: Ancak dört-beş Kazanlı Türk ailesi bulunan, Sibirya'daki Buy şehrindeki Müslümanlar yüze yakın Türk esiri beslemekte idiler. Yine Tambov şehrindeki Müslüman Mahallesi çok küçük olduğu halde 500'e yakın Türk esirini beslemekte, Nijini Novgorod'da da Müslümanlar az olduğu halde 300'e yakın Türk esirini beslemişlerdir. Kostroma'daki bir avuç Müslüman ise 150 Türk esirine her türlü yardımda bulunmuştur. İki mahallesi bulunan Moskova Müslümanları da altı ay boyunca etraftaki bütün Türk esirlerine maddi anlamda yardımda bulunmuş, esirlerin barınması içinde mesken bulmuşlar ve 80 kişilik bir hastane dahi açmışlardır. Moskova'da ekmeğin karne ile satıldığı dönemlerde dahi Moskova Müslümanları Türk esirleri için aşhaneler açmıştır. Moskova Yardım Şubesi iki üç hafta içinde Türk esirler için 50 bin

³⁴⁶ Sıbgatullina, a.g.e., s.260.

³⁴⁷ Kurat, a.g.e., s. 452.

rublelik yardım toplamıştır. Bu örnekler, Kazan Türklerinin Türk esirlere nasıl faal olarak yardım ettiğinin göstergesidir.³⁴⁸

Bu coğrafyaya sürüklenen esirlerin bir kısmı daha ilk fırsatta buldukları bölgenin insanları arasına karışarak kurtulmaya gayret etmiştir. Bu esirler, Müslüman Tatarlar, Kazan Türkleri ve Azerbaycanlılardan aldıkları yardımlar sayesinde kaçmayı denemişlerdir. Rusyalı Müslüman halkın esirlere olan yardımları aynı ve nakdi olarak sınırlı kalmamıştır. Özellikle üst rütbeli zabitlerin kamplardan kaçırılması ve gizlice Çin Müslümanlarının yaşadığı topraklara ulaştırılması da büyük bir fedakârlık örneğini oluşturmaktadır. Üstelik bu sebeple çok şiddetli ceza ve işkencelere maruz kalmalarında dahi yılgınlık göstermemişlerdir.

Müslüman Türk esirlere yardım yapma konusunda faaliyet gösteren cemiyet üyelerinden Seyit Mir Aziz Türk esirlerin Nargin'den kaçırılmasıyla ilgili şöyle bir hadiseden bahsetmiştir:

“Gece yarısı, ada açıklarında pusuda duran teşkilatımızın kayıkları, lamba işaretleri üzerine adaya yanaşarak, sessizce birkaç esiri kaçırdı. Bir gün 16 zabıt kaçırıldı. Ruslar Zig burnunda kayığı çevrilmiş buluyorlar. Bunun üzerine aynı gün Rus gazeteleri sevinçli bir haber veriyorlardı:

Bu gece Nargin Adası'ndan 16 Türkiye zabiti kaçmak girişiminde bulunmuş ise de fırtınanın şiddetinden kayıkları çevrilmiş ve kendileri de boğulmuşlardır. Nargin açıklarında kayıkları bulunmuştur.

Hâlbuki firari zabitler, Cemiyet-i Hayriye'nin 'İsmailiye' binasında istirahat etmekte idiler.”³⁴⁹

Firar eden esirler sonrasında da yalnız bırakılmamış, evlerine dönmesini temin için ne gerekiyorsa yardım cemiyetleri tarafından yapılmıştır. Bazen kara yoluyla bazen de deniz yoluyla ülke dışına çıkarılan bu insanlar için ayrıca Osmanlı makamlarına da bilgi verilmiştir:

³⁴⁸ Kurat, a.g.e., s. 452-453.

³⁴⁹ Çetinkaya, a.g.e., s. 114.

“3. Ordu Kumandanlığına,

06.03.1334 tarihli raporda Batum'dan vapurla Trabzon'a geldikleri arz olunan üsera hakkında 37. Fırkadan alınan malumat hülasesi zirdedir. Esirlerin 65'i on beş yaşından küçük çocuk, 462'si elli beş yaşında, erkeklerin de 200'ü üsera efrattan ibarettir.

Çocuklar ile ihtiyarlar evvelce Ruslar tarafından esiri harb suretiyle Nargin Adası'na götürülmüşlerdir. Bakü'de Cemiyet-i İslamiye Rüesası, hükümete bil-müracaat bunları almış ve mesarif-i rahiyelerini temin ederek Bakülü Mustafa Bey Atamanov namındaki bir zat Batum'da bunlar vapura esir efradımızı gizlice vapura alıp Trabzon'a kadar getirmişlerdir. Bakü'de esaretten firar eden onuncu fırkaya ait 2. Seyyar Hastane Sertabibi Binbaşı Osman Bey'le, Teşkilat-ı Mahsusa'ya memur Yüzbaşı Saadettin ve Zaim Efendiler de bu üsera meyanında bulunmaktadır.³⁵⁰

5.4. SAĞLIK PROBLEMLERİ

5.4.1. Türk Esirlerin Sağlık Durumları ve Salgın Hastalıklar

Salgın hastalıklar, tarihin her döneminde toplumların sosyal, siyasal, kültürel, bilimsel, ekonomik ve askeri yapılarını etkileyen felaketlerdir. Önceki asırlarda hem iç tehdit hem de dış tehdit unsuru olarak önemli rol oynamıştır. İnsan ölümlerinin en önemli etkenlerinden birisi haline dönüşmüş ve birçok bulaşıcı hastalık insanların kitleler halinde ölümüne neden olmuştur. Bu yüzden salgınların orduları ve milletleri ne denli etkilediği bilinmektedir. Bu durum Birinci Dünya Savaşı yıllarında Anadolu'da yaygın bir şekilde kendini göstermiştir. İtilaf Devletleri'nin elinde esir olarak bulunan Türk esirler içinde durum farklı olmamıştır. Ne yazık ki Birinci Dünya Savaşı yıllarında savaş esirleri, firariler ve mülteciler de salgın hastalıkların yayılmasında çok talihsiz bir şekilde rol üstlenmişlerdir.

Savaş esirlerinin durumunu iyileştirmek için oluşturulan Cenevre Sözleşmesi'ne göre ordulara mensup olan hasta ve yaralı askerleri esir alan taraf, milliyet ayrımcılığı yapmadan onları tedavi ettirmekle yükümlü tutulmuştur. Hasta ve yaralı olarak karşı tarafın eline düşen askerler, tedavi ettirmek şartıyla savaş esiri sayılmış ve devletler temel hukukunun esirlere

³⁵⁰ Çetinkaya, a.g.e., s. 114.

dair genel savaş kurallarına tabi olma zorunluluğu getirilmiştir.³⁵¹ Fakat bu maddeye İtilaf Devletleri'nden hiçbiri itibar göstermemiş ve Rusların eline düşen Türk esirler hasta, yaralı, sağlam bakılmaksızın vagonlara bindirilerek Sibiryaya sürülmüştür. Türk ve Alman belgeleri ile kaynakları incelendiğinde ölenlerin çoğunun bulaşıcı hastalıklardan dolayı hayatlarını kaybettiği söylenebilir.

Kafkas Cephesi'nde savaş başladıktan bir hafta sonra Osmanlı ordularına ait esirlerin ilk kafilesi Rusya'ya sevk edilmeye başlanmıştır. Hatıratlarda Türklerin esir düştüklerinde kıyafetlerinin kış koşullarına uygun olmadığı, az sayıda doktor olduğu ve salgın hastalıkların yetkililer tarafından yeterince ciddiye alınmadığı, organizasyona ilişkin problemlerin varlığına dikkat çekilmektedir. 1915 yılı başlarında ise esirlerin sayısı birkaç misline çıktığında, durumun ciddiyetinin anlaşılması üzerine esirler yoluyla bulaşıcı hastalıklar Rusya'ya taşınabilir endişesiyle birçok Türk esirinin Kafkaslarda bırakıldığı ileri sürülmüştür. Geriye kalan esirler de Çarlık Rusya'sı sınırları içerisinde trenle Tiflis ve Bakü'ye revir ve hastanelerin bulunduğu noktalara tahliye edilmişlerdir. Esirlerden hasta ve yaralı olanlar süreli olarak burada tutulurken, sağlık durumu iyi olanlar imparatorluğun uç noktalarına gönderilmiştir.

Sevkiyatı yapılan ilk esir kafilesiyle garlarda karşılaşan Tiflis ve Bakülüler bu insanların genel durumunu gördüklerinde dehşete düştüklerini hatıratlarda belirtmişlerdir. Rostov-Don hattından 7.1.1915 tarihinde çekilen bir telgrafta; *Büyük bir bölümü Sarıkamış'ta esir düşen Türklerin görünüşü dehşet vericidir. Çoğunun elleri ve ayakları donmuş durumda. Onlar küçük bir dokunuşta acı içinde şiddetle bağırıyorlar. Birçoğu oldukça zayıftı. 30'dan fazla Türk esir yolculuk sırasında ve revirlerde aşırı zayıflıktan ölmüştür.*³⁵²

Kötü şartlardan oluşan bir seyahat geçirdikten sonra Türklerin sağlık durumları daha da bozulmuştur. Bir de sağlık şartları bakımından elverişsiz barakalara yerleştirilince ortam neredeyse hastalıklara davetiye çıkarır hale gelmiştir. Hatta çoğu yerde esirlerin iskân ettirildiği barakalar doktor raporuyla *oturulması caiz olmayan* meskenler olarak belirtilmiştir.³⁵³

Açlık ve hastalık olağan şeylerdir; askerlere savaş koşulları gerekçe gösterilerek gittikçe daha az yemek verilmiş, hijyenik koşulların eksikliği ve aşırı kalabalık başta

³⁵¹ Arslan, a.g.e., s. 39.

³⁵² Sıbgatullina, a.g.e., s. 232.

³⁵³ Kutlu, a.g.t., s. 125.

tifüs, tifo ve kolera olmak üzere hastalıkların artmasına ve yayılmasına yol açmıştır.³⁵⁴Bunların yanı sıra esirlerin yakalandıkları hastalıklar şu şekildedir: Sıtma, dizanteri, ishal, kolera, zatürre, yılancık³⁵⁵, kansızlık, kulak hastalıkları³⁵⁶, bronşit, kan çıbanı, eklem romatizması, yaralar (aldıkları darbelerden dolayı), organlarda su toplanması, bağırsak ve göğüs hastalıkları, iskorbüt³⁵⁷dür.³⁵⁸

İklim, gıda ve elbise her hastalıkta, her hastalığın seyrinde ve kayıplarında önem taşımaktadır. Doktor ve ilaç bulunmaması, yorgun ve zayıf erlerin yetersiz giyimleriyle hastalığa yakalanmaları için pek elverişli olmaları bulaşıcı hastalık felaketinin kaldırılmasına bir engel teşkil etmiştir. Tifo hastalığından da olumsuz sıhhi koşullar nedeniyle kitlesel ölümler yaşanmıştır.

*“Tifo hastalığına yakalanan Türk esirleriyle dolu iki vagona -10 derecede iki hafta boyunca Sibirya'nın istasyonlarında bırakılmış ve bu vagonlar iki hafta kapalı tutulmuştur. Ve vagonlar açıldığında Türk esirlerin ölmüş olduğu görülmüştür. Ruslar durumu kapatabilmek için bu ölüleri hemen yakmışlardır.”*³⁵⁹

Bu hastalıktan muzdarip olan bir başka Türk esiri İhsan Paşa da İrbit'te bulunduğu sırada başından geçen mücadelesini şu şekilde dile getirmiştir:

“İrbit'te bulunduğum hastanede sekiz subay arkadaşım ile beraber tifodan yatağa düşmüştük. Arkadaşım Teğmen Sabri, iyileşemedi ve öldü. Sefalet ve esaret içinde dünyasını değiştiren bu arkadaşın yokluğu, zaten yaralı olan kalplerimizi bir kat daha üzüntüye boğmuştu.

Kâinata medeniyet ve ilerilik iddiasında ve siyasette sınırsız büyüklük tasladığını bildiğimiz; gerçekte ise zulüm ve gaddarlıkta emsali bulunmayan Moskoflar vefat eden bu silah arkadaşımı hiçbir törene yapmadan, ebedi yatağına götürdüler. Bu suretle de

³⁵⁴ Kutlu, a.g.t., s. 128-129.

³⁵⁵ Yılancık, deride meydana gelen iltihap sonucu ortaya çıkan bir hastalık türüdür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara, 2010, s. 224.

³⁵⁶ Esirler arasında özellikle sağırılık ve mutizm (konuşmayı her şart altında reddetme durumu) dikkat edilmeyen kulak hastalıklarının sonucu gösterilmektedir. Geniş bilgi için bkz. Özdemir, a.g.e., s. 400.

³⁵⁷ İskorbüt, C vitamini eksikliğinden kaynaklanan diş eti şişmesidir. Ayrıntılı bilgi için Ruslara esir düşen Hasan Basri Efendi, esaret günlerinde kaleme aldığı günlüğünde, sebzesizlik yüzünden dişlerinde ortaya çıkan iskorbüt için, en birinci deva lahanadan yaptıkları turşu olduğundan bahsetmektedir. Hasan Basri Efendi, a.g.e., s. 209.

³⁵⁸ Kutlu, a.g.t., s.128-129.

³⁵⁹ ATASE, A. 1-110, K. 2190, D.5, F.1-4.

Moskofların biz Türklere karşı beslediği husumet ve barbarlığın bir örneğini daha verdiler."³⁶⁰

Uzun süre değiştirilmeden kullanılan esirlerin gömlekleri de rutubet ve pislik sebebiyle parçalanmıştır. Esirlere gömleklerini, elbiselerini onarabilmeleri için iğne, iplik, yama yapabilmeleri için kumaş verilmesi gerekmiştir. Fakat bu gibi malzemeler esirler için temin edilmediğinden, Sibiry'a'nın korkunç kış şartlarında dolaşan savaş esirleri yürekleri parçalamıştır. Çoğunun ayakkabısı olmadığı için ayaklarını saman ve paçavralarla sararak soğuğa karşı korumaya çalışmışlardır. Yaşanan bu vaziyet de hastalığa tutulmalarında etken oluşturmuştur.

Kamplardaki aşırı kalabalık da hastalıkların çabuk yayılmasına neden olmuş, bulaşıcı hastalık baş gösterdiğinde önüne geçmek imkânsızlaşmıştır. Çoğu hastalığın can almasına karşın en ölümcül hastalık olarak tifüs gösterilmiştir. 1916 yılında Rusya'daki kamplarda en az 64.000 Alman, Osmanlı ve Avusturya-Macaristan savaş esiri bu hastalıktan can vermiştir.
361

Sadece kamplarda değil, henüz kamplara ulaşamayan Türk askerleri arasında da yayılan tifüs hastalığı tahribat etkisi yaratmıştır. Sibiry'a yolcularının taşındıkları katarlarda hastalar bakımsız, ilaçsız ölmüşler, soğuktan kaskatı kesilen cesetler belirli istasyonlarda birer kütük gibi demiryollarına atılmış kurtlara yem olmuşlardır.³⁶²

İsveç Kızılhaçı delegelerinin raporlarında da savaş boyunca ve insan onuruna yakışmayan biçimlerde uzun süren yolculuklarla cephelerden Sibiry'a ve Türkistan içlerindeki kamplara gönderilen Türk savaş esirlerine dikkat çekilmiş birçok savaş esirinin hayatını hastalıklar ve ihmal nedeniyle kaybettiği belirtilmiştir:

"Aralık 1914 tarihinde Güney Cephesi'nden kuzeye doğru gönderilen 200 kolera hastası Türk esirin kapatıldığı yük vagonu üç hafta sonra Penza'da açıldığı zaman, pisliklerin elinden çekilerek alınan ve çok zayıf yaşam belirtileri gösteren esirleri 60'ı dışında hepsi ölmüştü. 1915 yılında pencere ve kapılarının üzerleri dışarıdan tahta levhalarla çivilenerek kapatılmış olan iki vagon Samara'ya ulaştığı zaman, her iki vagonunda gıda maddeleri taşıdığını düşünülüyordu. Ancak çiviler sökülüp kapılar açılınca, içerden sadece 8'i hayatta

³⁶⁰ Öklem, a.g.e., s.19.

³⁶¹ ATASE, A. 1-2, K.313, F.1-3; Krasnoyarsk'ta 1914-1915 yılları arasında her milletten tifüs salgını nedeniyle 1300 esir öldü. Yanıkdağ, a.g.e., s. 33.

³⁶² Özdemir, a.g.e., s. 344.

kalabilmiş 65 Türk esiri çıkmıştı. Vagonlar, raylar üzerinde şehrin biraz dışına doğru çıkarılarak bir çukur kazıldı ve birbirine sarılarak donmuş halde vagon zeminine yapışan cesetler kazma ve şişlerle vagonların zemininden ayrılarak kazılan çukura atıldılar."³⁶³

Yine Penza vilayetinde yaralı ve hasta Türk esirlerin kalabalık oluşturması yüzünden yerli nüfusu tehdit eder hale gelmiş olması, 1914 yılı sonunda Penza vilayetinden geçen trenden kolera hastalığı şüphesiyle birkaç esir Avusturya askeri indirilip, muayene edildiğinde, onlardan bazılarının gerçekten de Asya kolerasına yakalandıkları anlaşılmış, nitekim bunlar kısa bir süre sonra yaşamlarını yitirmişlerdir.³⁶⁴

Penza'da yaşanan tüm bu olaylar üzerine 8 Ocak 1915 tarihinde Penza vilayeti Sıhhiye Yürütme Komisyonu toplantısı yapılmıştır. Toplantıda majesteleri General Yüzbaşı E. İ. Bernov; Askeri Tıp Akademisi Profesör Y. Çistoviç ve V.A. Yureviç yerel yönetim ve şehir yönetimi, demiryolu çalışanları da katılmışlardır. General Binbaşı E.İ. Bernov'un Penza şehriyle ilgi verdiği bilgide; Türk esirlerin taşındığı vagonlar kontrol edilirken, burada hijyen koşullarına uyulmadığı ve bu yüzden hastalıkların salgın haline dönüştüğü belirlenmiş ve bunun üzerine toplantıda iki konuyu çözüme kavuşturma kararı alınmıştır: Bunlardan ilki, esirlerin bulunduğu vagonların iyileştirilmesi, ikincisi ise şehir sakinlerine tehdit oluşturmaması için hasta ve yaralı esirlere önlem amaçlı barınaklar yapılması öngörülmüştür. Ayrıca Penza'da bulunan bütün kışlaların doktorları da esirlerin hastalıklarıyla ilgilenmesine ilişkin karar alınmıştır. Yapılan toplantının diğer oturumunda ise komisyonun hazırladığı rapora göre artık esir Türkler Penza'da temiz, dezenfekte edilmiş vagonlara aktarılmış, hastalar revire götürülmüş, sağlıklı olanlara banyo yaptırıldığı, mümkün olduğunca giysilerin dezenfekte edildiği, normal gıda aldıkları ve dinlendikten bir süre sonra diğer kamplara götürüldüğü belirtilmiştir. Yine raporda belirtildiğine göre, hastanelerde ölen 117 esirle beraber, vagonlardan 169 ceset çıkarılmıştır. Tıbbi tanılara göre, hastalıklar tekrar gün yüzüne çıkmıştır.³⁶⁵

Yine bu dönemde esir kabileleri için yönetim tedbir amaçlı olarak, esir Türklere yiyecek satışının düzenlenmesiyle ilgili, "İstasyonlarda esir Türklere yiyecek satışı muhafızlar aracılığı ile gerçekleştirilmelidir. Bununla beraber, hastalığın kullanılan paralar yoluyla bulaşmasını önlemek için, parayı alan en sonuncu kişi %10'luk felik asitle dezenfekte edilecektir. Bunun için bütün istasyonlarda yiyeceklerle birlikte yüzde onluk felik asit

³⁶³ Uygur, a.g.e., s.155 .

³⁶⁴ Sıbgatullina, a.g.e., s. 238.

³⁶⁵ Sıbgatullina, a.g.e., s. 238-239.

bulundurulması mecburiyeti getirilmiştir. Konvoy istasyona vardığında bu madde, yiyecek almak için konvoydaki esirlerden paraları toplayan konvoy yöneticisine teslim edilecektir” ifadesi yer almıştır.³⁶⁶

Rusya’dan firar ile Anadolu’ya dönen esirlerin ifadelerine göre hem iklim hem de coğrafyanın sert olması ve Rusların Türk esirlere oldukça kötü davranmaları, açlığın da etkisiyle hastalıklar artmış ve esirler telef olmuştur.³⁶⁷ Örneğin Krasnoyarsk kampında esirlerin bir bölümü yerde yatarken, bir bölümü de çıplak tahtaların üzerinde yatmışlardır. 100-200 esirin bir arada bulunduğu koğuşların ısıtılması ve temizliği mümkün olmadığı için kampta lekeli humma ve tifüs hastalığı esirleri kırıp geçirmiştir. İlk esir kafilesinin gelmesiyle birlikte kamptaki sayının 8.000’lere çıkması da şikâyet sebebi olmuştur. Şikâyetlerin üzerine kamptaki esir sayısında azalma beklenirken sayının 14.000’lere ulaşması da şok etkisi yaratmıştır. Bir yandan koğuşlardaki aşırı kalabalık mevcudun olması, bir yandan da temel ihtiyaçların karşılanmaması esirler için ölümü kaçınılmaz kılmıştır. Bu sebepler Krasnoyarsk kampında tifüs salgınının yaşanmasına neden olmuştur. Hasta esirlerin karantinaya alınmaması da ölümlerin seviyesini arttırmıştır. Kampta bulaşıcı hastalıklar nedeniyle 1300 esirin 1000 tanesi tifüsten hayatını kaybetmiştir. Ölen esirlere ait cesetler, el arabalarına konularak kamptan 3 km uzaklıkta hazırlanan toplu mezarlara taşınmıştır. Burada büyük çukurlara doldurulan cesetler, kuyular dolana kadar açıkta bekletilmiştir.³⁶⁸

Kamplarda elbiselerin dezenfekte edilmemesi ve esirlerin banyo yapamaması bit, pire gibi haşerelerin de esirlere dayanılmaz sıkıntı vermelerine sebep olmuştur. Esirlerin yeterince çamaşırı olmaması bitlerle olan mücadelesinde sonuç vermemiştir. Şiddetli olan soğuklara maruz kalan esirler, yetersiz olan giysilerini de dolak ya da çorap olarak kullandıkları için çamaşır değiştirme imkânları kalmamıştır. Gerçi her gün kıyafetlerindeki bitleri ayıklasalar bile yatakları bit kaynıyordu. Bitlerden kurtulamayan esirlerin ciddi manada ıstırap çektikleri hatıratlarda belirtilmiştir. Elleriyle ayıkladıkları bitleri ateşe atarak ya da öldürerek teselli bulanlar olmuştur. Bunun yanı sıra elbiselerini soğuk suyun içine tamamen gömüp bitlerin yavaş yavaş boğulmalarını temin etmek de yine esirler tarafından başvurulan bir yöntem olmuştur.³⁶⁹ Ziya Yergök bu konuyla olan mücadelesini *bitten boğulmak* deyişiyle onaylamıştır.³⁷⁰ Bitleri yok etmek için çeşitli

³⁶⁶ Sıbgatullina, a.g.e., s. 237-238.

³⁶⁷ ATASE, A.1-110, K. 2190, D.5, F.1-7.

³⁶⁸ Çetinkaya, a.g.e., s. 50.

³⁶⁹ Çetinkaya, a.g.e., s. 52.

³⁷⁰ Yergök, a.g.e., s.136.

yolları (suda boğma, iğneyle öldürme, yakma veya tırnaklarla ezme) deneseler bile bu mücadele hep yenilgiyle sonuçlanmıştır. Esirlerden biri hatıratında konuyla ilgili şöyle söz etmiştir:

“Geceleri müteaddit defalarca yatağımı ve çamaşırlarımı temizlediğim halde bir türlü rahat edemezdim. Bazen kaşlarımın üzerinden yuvarlanarak gözlerime inen bu ufak hayvanlar son derece rahatsızlık veriyordu.”³⁷¹

Bu konuyla ilgili Ziya Yergök’ünde anılarına şahit olmaktadır:

“Benim perişan ve yarı çıplak halimi gören nöbetçi gardiyan bana acımış olmalı ki kapıyı açarak üzeri boyanmamış bir Kırgız kürkü verdi. Artık bu gece, şiddetli soğuktan ötürü azap çekmeyeceğimi düşünerek kerevete, Nuri Bey’in yanına uzandım. Ama ne yazık ki gözüme bir dakika uyku girmedi. Boynumda başlayan kaşıntılar omuzlarıma, sırtıma kadar indi. Çıplak etim çimdikleniyor gibi kaşınıyordum. Her kaşınan yere elimi götürdüğüm vakit, elime kene kadar irileşmiş bit geliyordu. Bu gece de soğuk azabı yerine bit işkencesine uğramıştım. Sabah olunca kürkü gardiyanın suratına fırlattım. Ceketimi çıkardım ki her tarafım sıvama bit!”³⁷²

Hemen hemen bütün kamplarda bit, pire gibi haşereler esirlerin vücudunu sarmıştır:

“Sabah akşam vücudunda ve elbiselerinde bit ayıklayan esirlerin görüntüsü o kadar tuhaftı ki, kimseye haber vermeden teftişe çıkan İrkutsk kampındaki general, esir barakasındaki bütün esirleri tuhaf bir biçimde bit ayıklarken görünce hemen bit ayıklama yasağı getirdi.”³⁷³

Açlığın ve zayıflığın yanı sıra esirlere musallat olan parazitlerin de dayanılmaz acı verdiği bir gerçektir. Bakinets gazetesi, sağlık memurlarının beyanlarına dayanarak verdiği haberde; *“Türk esirlerin kirli ve yırtık elbiseleri ateşe atıldığında, parazit dolu giysilerden öyle bir çatırtı yükseldiğini, sanki yanan ocağa barut koymuşlardı”* şeklinde aktarmıştır.³⁷⁴

Esir kamplarından biri olan Nargin’de de esirler taş kırmak, yol açmak, baraka yapmak gibi işlerde çalıştırılmış, karşılığında esirlere yevmiye dahi verilmemiştir. Adada su yokluğu ve esirlerin barakalarda izdiham bir şekilde yaşıyor olması hastalıkların yayılmasına

³⁷¹ Yanıkdağ, a.g.e., s. 34.

³⁷² Çetinkaya, a.g.e., s. 50.

³⁷³ Uygur, a.g.e.,s.120.

³⁷⁴ Sıbgatullina, a.g.e., s. 232.

neden olmuş ve bu adada yaygın olarak tifo, dizanteri ve tüberküloz hastalığına rastlanılmıştır.³⁷⁵

Yine Nargin Adası'ndaki Türk esirlerin vücutlarını da tuğla parçaları üzerinde ve tahtada yatmaktan yaralar sarmıştır. Bununla ilgili Prens Oldenburg gördüklerini şöyle aktarmıştır:

“Esirler, parçalar üzerinde yatıyordu. Hafif pistiler ve fena kokuyorlardı. Ölüme yakın olan esirlerin üstünde milyarlarca sinek mevcut idi. O kadar zayıftılar ki su dökmek istedikleri zaman yataklarından kalkamıyorlardı ve yataklarında su dökmeye mecbur oluyorlardı. Bundan dolayı en üst parçadan alttaki parçaya çok pis su akıyordu. Üstlerinde hiçbir kat çamaşır yoktu ve elbiseleri o kadar eski olduğu için eski bez parçalarına benziyordu. Buna istinaden titreye titreye tahtalı parçalar üstünde yatıyorlardı. Çünkü onlara yatmaları için verilen şilteler çoktan paslanmıştı. Vücutlarını da yaralar sarmıştı.”³⁷⁶

Hastalıklar nedeniyle toplu ölümlerin yaşandığı Stretensk kampında da havalar -40 derecede seyrettiği için buradaki esirler arasında da lekeli humma, yılancık ve kızıl mançuri humması hastalığı her gün onlarca esirin ölümüne yol açmıştır.³⁷⁷

Bir başka esir kampı olan Samara eyaletine bağlı Totskoye kampı da toplu ölümlerin yaşandığı bir kamp olarak ünlenmiştir. Kampta kurulmuş olan binalar hiçbir zaman kışa elverişli olmamıştır. Hava sıcaklığının -50°C olduğu bu kampta yatak yapmak için saman, yakacak odun, su, banyo bulunmaması her türlü haşere ve salgın hastalığa davetiye çıkarmıştır. Hiçbir şeyin bulunmadığı bu kampta yaz aylarında çok sayıda esir gönderilince, sonbaharda kampta lekeli humma salgını başlamıştır. Kötü koşullardan bıkan savaş esirlerinin intihar ettiği Totskoye kampında intihar ikinci bir salgın gibi yayılmıştır.³⁷⁸

Kaynaklarda, Osmanlı esirlerinin hastalıklar nedeniyle diğer milletlere göre ölüm oranının daha yüksek ölçüde olduğu verilmiştir. Bunun sebebi olarak iklim ve coğrafyanın Türklerin yaşam koşullarına uygun olmaması gösterilmiştir.

³⁷⁵ ATASE, A.4-3671, K. 2868, D.269, F.14-3.

³⁷⁶ ATASE, A.1-110, K.2190, D.5, F.6-2.

³⁷⁷ Çetinkaya, a.g.e., s. 51.

³⁷⁸ Uygur, a.g.e., s. 122; Sibiry'a'da esir bulunan Doktor Yüzbaşı Remzi Efendi'nin raporuna göre 1916 senesi Ağustos ayına kadar lekeli humma teşhisiyle hayatını kaybeden Türk esir sayısı 64.000 olarak verilmiş olmasına karşın, olaya şüpheli yaklaşmak gerekirse lekeli humma hastalığından ölen kişi sayısı verilen rakama göre oldukça fazladır. Geniş bilgi için bkz. Bakar, a.g.m., s.90.

5.4.2. Türk Esirlerin Psikolojik Rahatsızlıkları

Savaş sırasında cephelerde sinir bozuklukları geçiren ya da askeri tıp makamlarınca hastalık taklidiyle suçlanan Osmanlı askerleri de bulunmaktadır. Savaş sırasında sağlık personeli, sinir bozukluğu ya da savaş nevrozu geçirdiğini ileri süren Osmanlı askerlerini muayene edip teşhis koymuşlardır. Özellikle Rusya'daki Türk esirlerde histeri hastalığı vakası tespit edilmiştir. Dönemin nöropsikiyatrlarına göre hastalık sebepleri olarak travmanın harekete geçirdiği patojenik (yani hastalık yaratıcı) etkiler ve korku duygusunun yarattığı etkiler gösterilmiştir.³⁷⁹

Esirler hem savaşın, hem de esaretin yol açtığı sarsıntılara maruz kalmışlardır. Ruslara esir düşen bir erin, cepheden esir kampına götürülürken bir Rus yük vagonunda şahit olunan bir olaya ilişkin anlatımı dikkat çekicidir. Söz konusu esirler Sarıkamış felaketinden sağ kurtulanlardır. Hikâyede, bir alt rütbeli subayın savaş nedeniyle davranışsal bozukluğuna tanık olmaktadır:

“Vagonun bir köşesinde, hiç konuşmadan oturan suskun oturan, hiçbir şeye karışmayan, yerinde bile çok az dönebilen, daha doğrusu heykel gibi duran bir kişi vardı. Onun bu halinden biz de rahatsız oluyorduk. Kendine beğenmişliğine hükmediyorduk. Yahut da onun, orduda üst rütbeli biri olduğunu düşünüyorduk. Gülmezdi, konuşmazdı, gözleri yarı kapalı halde hep düşünür halde idi. Bizde ona pek bir şey sormazdık, takılmazdık... Bir gece yarısında, arkadaşlar uykuya dalmak üzere iken vagonun bir ucunda duran bu şahıs birden bire yerinden kalkarak ‘Mangalar! Avcı hattına geç; süngü tak! Hücum!’ ve diğerleri gibi bir taarruz emri veriyor ve kendi de yerinden sıçrayarak bizim üstümüzden atlayarak, vagonun öbür köşesine kadar gidiyor ve döşemeye düşüp yattıyor... Bu işe hep birden sinirleniyoruz. Böyle de şaka mı olur diyerek adama epeyce küfür edildi ve kendisine epeyce tekme atıldı, ‘şakanın sırası mı’ diye! Gene de adam eski huyunda, hiç ses yok. Sabah olunca, küçük pencerelerden sızan ışığın altında, arkadaşlar o adamı uyandırmak istediler. Adam ölmüş, vücudu soğumuş, bütün gece ölü soğumuş, katılaşmış... Olayı yorumlamaya başladık. Müşterek kanaatimiz şöyle oldu: ‘adını bilmediğimiz bu asker, Sarıkamış taarruzunun her çeşit tesirini ruhunda taşıyormuş; sessizliği de ondan imiş, hayalinde hep boğuşma safhalarını yaşıyormuş. O şartlar altında yemek de yemiyordu. Kendini hep Allahuekber Dağları’nda zannediyormuş. Ölüm saatine kadar hep kendini muharebe meydanında görüyormuş. Ölüm saatine kadar hep kendini muharebe meydanında görüyormuş. İşte bu

³⁷⁹ Yanıkdağ, s. 200-208.

şartlar altında, Allahuekber Dağları'nda düşmana son bir taarruzda daha bulunmuş, ancak bu taarruz onun sonu olmuş ve gerçekten de şehit olmuştur ve ölmüştür. ³⁸⁰

Bu askerin ölmesinin sebebi olarak ondaki savaş nevrozu durumunun arkadaşları tarafından iş işten geçinceye kadar fark edememiş olmaları gösterilebilir. Cephede savaşırken sınırları bozulan bazı askerlerin, içine düştükleri durum doktorlarca saptanamadan düşmana esir olarak düşmeleri de esirler açısından vurgun niteliğindedir. Hikâyedeki asker de trendeki arkadaşları tarafından farkında olmadan öldürülmeseydi, durumunu Rusya'daki esaret kamplarındaki ortamına taşıyacaktı. Tedavisiz geçen esaret hayatı ise, belki de durumunu daha da ağırlaştıracaktı.

Askerlerden bazılarının sınırları esaret öncesinde yaşanan ruhsal travmadan dolayı esaret sırasında bozulurken, bazıları da bizzat esaretin getirdiği travmaya yenik düşmüştür. Kimi zaman esirler, kendilerindeki ve arkadaşlarındaki ruhsal değişikliklerinin farkına vardıklarını belirtmişlerdir. Rusya'da esir olarak bulunan Mülazım Ahmet kaldığı kamptaki izlenimini şu şekilde aktarmıştır:

*“Esirler arasında sinirlilik bir salgın gibi yayılmıştır. Herkes barut gibidir... O kadar ki en basit söz karşısındakini çileden çıkarmaya kafi gelmektedir.”*³⁸¹

Daha sabırlı esirler de kendileri üzerinde depresyonun gösterdiği belirtileri fark etmişlerdir. Yine Rusya'da esir olan Halil Ataman düzenli bir biçimde tuttuğu günlüğe not düşmeyi sebepsiz yere bırakmış olduğunu fark etmiştir. Esarete bir süre kaldıktan sonra hayatının hiçbir anlamının olmadığını ve gerçekten ölmek istediğini belirtmiştir. *“Ne elim, ne ayaklarım, ne de kulaklarım çalışıyor. Ölmek ne iyi ve ne büyük mutluluk! Her gün türlü türlü ölüm terleri dökmektense, bir defa ölüvermek nasıl zor erişilir bir bahtiyarlık!”*³⁸²

Esirler açısından tek başına imkânından yoksunluk, esaret süresinin belirsizliği, memleketle olan haberleşmenin sıkıntılı olması bu durumu ağırlaştırıcı etkenler arasında yer almıştır. Savaş bittikten sonra Rusya'da bulunan Türk esirler yurda dönmek için de uzun bir süre bekletilmiştir. Avrupalı esirlerin ise yıllar önce kamplardan ayrılmış olmaları da onlar için moral bozucu olmuştur. Yine diğer milletlere mensup esirler ailelerinden paketler alırken,

³⁸⁰ İrfanoğlu, a.g.e., s. 63-64.

³⁸¹ Yanıkdağ, a.g.e., s. 232.

³⁸² Ataman, a.g.e., s.167-168.

Osmanlı esirleri ailelerinden haber dahi alamamış ve durum onlar arasında devletçe unutulmuş duygusunu yaratmıştır.

Esaret hatıralarına göre depresyon Osmanlı esirleri arasında yaygın bir şekilde yer alan ruhsal bozukluktur. İrkutsk'taki Danimarka konsolos yardımcısı Rus kamplarını 1918'te denetlemesinden sonra Rusya'daki Amerikan heyetine esirler arasında ruhsal rahatsızlıkların anormal derecede yüksek oranda olduğunu bildirmiştir. *"Dört buçuk yıllık esaret süresinde esirlerin büyük kısmı on beş ila yirmi yıl yaşlanmış gibi... Türk ve Macar köylüleri bu açıdan muzdarip haldeler."*³⁸³

Varnavin kampında da en yakın arkadaşının hastalıktan ölmesi nedeniyle ruhsal bir bunalım yaşayan esir Osmanlı subayına da rastlanılmıştır. Esir subay arkadaşının ölümü üzerine kişilik değişimi geçirmiştir. Bu olayın üzerine kampta namaz kılıp zikir yapan bir gruba katılmıştır. Daha sonra davranışlarından belirgin bir şekilde değişimler olduğu gözlenmiştir. Giysilerini ve parasını tuvalete attıktan sonra kendine ve diğer esirlere zarar vermemesi için kamptaki esirler tarafından takibe alınmıştır. *"Bazen bir ölü gibi bir köşeye saklanıp gözlerini kapayarak beni görüyor musun diye bağıyordu. Gözlerimi kapadım beni göremezsiniz. Sağ elini birkaç kez alına doğru sallıyor püf püf diye çevresine üflüyor ve bir başka köşeye kaçarak işte beni burada görmüyorlar diye yeniden bağıyordu."* Bu olaylar üzerine esir subayın tavırlarındaki dengesizlik artmış, herkesi uykusuz bırakmaya başlamış hatta arkadaşlarına saldırı yapmaya başlayınca esir arkadaşları tarafından kampın komutanına onu kampta bir odaya kapatılması rica edilmiştir. Her gün bir arkadaşı odanın kapısında nöbet tutmuştur. Bir gün bu odadan duman çıkmaya başlamıştır. *"İnce ot yatağı sigarayla yakmak ve yangın çıkarmak isterken kapıyı açıp içeri girdik. Yanan yatağı söndürmemize karşı koydu. Kalın bir urganla kendisini bağlamak zorunda kaldık."*

Nihayet Nisan başında Moskova tumarhanesine gönderilmesine karar verilmiştir. Elleri önden bağlı olarak vapur iskelesine meraklı bir kalabalığın arasından götürülürken, birdenbire durmuş, yüksek sesle bağırmaya başlamıştır:

"Enver Paşa doloy. Enver Paşa kahrolsun! Bize döndü, Türkçe 'Enver Paşa ananızı belleyecek' dedi. Pazar yerine gelmiştik. Halk meraklı gözlerle bakıyordu. Ne söylediğini anlamaya çalışıyorlardı. 'Kerensky oçen haraşu cevalek' (Kerensky çok iyi bir insan diye bağırdı onlara) gerisini Türkçe sürdürdü: Onun da anasını ben belleyeceğim. Yoluna devam

³⁸³ Yanıkdağ, a.g.e., s. 231.

etti. Gemiye binmeden iskelede durdu. Bizleri gördü. Hepimizin elini sıktı, sarıldı ve vedalaştı. Zikir ve tespih çeken teğmenin elini sıkmadı. Sonra pişman olmuş gibi geriye döndü ve yanına çağırırdı. Onunlada vedalaştı. Sonradan anlatılanlara göre gemide yüksek bir yere çıkmış, ben Müslümanım. Gökten indim. Bundan sonra İsa'ya değil bana haç çıkaracaksınız, diye bağırmış.³⁸⁴

5.4.3. Hastaneler ve Esirlerin Tedavi Edilme Yöntemleri

Rusya'da savaş yıllarında hem siviller hem de askerler için hizmet veren hastaneler mevcuttur. Fakat Rusya'nın merkezi yerlerine uzak kurulan esir kamplarına yerleştirilen Türklerin sivil hastanelerinden faydalanmaları imkânsızdır. Hastalandıkları zaman kamp revirlerine müracaat etmişler, doktorların uygun görmesi halinde de mevki askeri hastanelere sevk edilmişlerdir.

Rusya'da sağlık ve hizmet şartları askeri hastanelerde sivil hastanelere göre oldukça kötüdür.

“Kapalı pencereler, kalın parmaklıklı demir kapının ortasında açılır kapanır bir delik. Bu delik dahi demirli. Bir karyola üstünde içine ot doldurulmuş bir çuval, çok pis bir battaniye, kirden ve yağdan muşambalaşmış ve ağırlaşmış bir yatak. İşte bir hastayatağı. Adamlar o karda pis ki hayret ettim. Bıçakları, takımları ve kendi üst ve başları pis, kasaplardan daha pis. Gözümüze çarptı, doktorun parmaklarının arası bulaşık, apaçık kan... Bir gün sonra idi, kendimi iyi hissettim, hastabakıcıya anlattım, hastaneden çıkacağım dedim. Pekâlâ demiş doktor. Öğleden sonra yarı hasta halde, o pis belalı yerden, beş gün yattıktan sonra kendimi sokağa attım.”³⁸⁵

Hastanelerde hasta esirlerle asıl ilgilenmesi gerekenler Rus doktorları olmasına rağmen, görevlerini yerine getirmemişlerdir. Ancak müttefik devletlerin doktorları görevleri olmadığı halde bu işi severek yapmışlar ve erlerin iyileşmesi için çalışmışlardır.³⁸⁶

Türk esirleri hem açlık hem de ağır kış şartlarıyla mücadele etmek zorunda kalmış, salgın hastalıklarla zayıf ve bakımsız bedenlerini ‘Gök ekini biçer gibi’ biçmiştir. Sivil Türk

³⁸⁴ Ölçen, a.g.e., s.120-123.

³⁸⁵ Ataman, a.g.e., s. 140-141.

³⁸⁶ Krasnoyarsk kampında esir olan Dursun Binler konuya ilişkin durumu hatıratında “Buradaki esaret hayatımda vereme yakalandım. Kolumda yara çıktı. Bu yara gittikçe büyüdü. Bunun üzerine beni sevk ettiler. Avusturyalı bir doktor muayene sonucu bir tulumba ile cerahatı boşalttı.” Şeklinde ifade ederek yer vermiştir. Geniş bilgi için bkz. Binler, a.g.m., s.47.

esirlere, yine Türk esir doktorlar yardımcı olmaya çalışmıştır. Esirler en basit ilaç olan aspirini bile Almanlardan temin edebilmişlerdir.³⁸⁷

Esirler hastanelerde gerekli ehemmiyeti görememişler, çoğu zaman tedavilerinin yarıda bırakıldığı da olmuştur. Sibiry'a'da Kansuk ve Krasnoyarsk esir kamplarında bulunan Doktor Kıdemli Yüzbaşı Fuad Asım, şu bilgileri vermektedir:

“Esaret hayatına başlamadan önce yaralı esirlerin ayrılarak hastanelere yatırılmaları gerekirken, Ruslar onları hemen vagonlara doldurarak Sibiry'a'ya gönderdiler. Yolda pek çoğu vefat etti. Hatta bu vefat edenleri Rus askerlerinin vagonlardan dışarı attıklarına bizzat şahit oldum. Sonuç olarak Sibiry'a'ya sevkimiz sırasında Ruslar erlerimize iyi bakmadılar. Kansuk Kampı'nda bulunduğum sırada bazı erlerle 67 subayı ameliyat ve tedavi için İrkutsk'a gönderdiler. Fakat tedavileri tamamlanmadan dönenler de oldu.”³⁸⁸

Birinci Dünya Savaşı sırasında Harbiye Nezareti'ne ulaşan raporlarda Türk esirlerin içinde bulunduğu olumsuz şartlar üzerine de dikkat çekilmiştir. 27 Mart 1332'de (9 Nisan 1916) Harbiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen rapordan³⁸⁹ birinde hastanelerdeki Türk esirlere Ruslar tarafından bakılmadığı, bu yüzden ölümlerin meydana geldiği ve ölenlerin isimlerinin de bildirilmediği vurgulanmıştır.³⁹⁰

Hastanelere tedavi amaçlı gelen esirler Ruslar tarafından paralarının yağmalanmasıyla da darbe yemişlerdir. Bu duruma şahit olan bir Türk esir olayı şu şekilde dile getirmiştir: *“1333 (1915) senesi haziranın birinci günü Moskova'daki hastanede verem hastalığından dolayı yatan ve Kürtçeden başka bir dil bilmeyen Vanlı bir askerın üzerinde iki yüz rublensin olduğunu öğrenen Rus muhafızlar bu hasta esirin parasını almak istediyseler de asker parayı vermek istemedi. Bunun üzerine hasta esir Rus muhafızlar tarafından darp edilerek öldürüldü ve parasını aldılar. Yaşanılan olayı hastanedeki Rus doktorlara şikâyet ettim ve bu tür kötülüklerin hep Türk askerlerine karşı yapıldığını söyledim. Cevap olarak sizin şikâyete hakkınız yoktur çünkü esirsiniz fazla söz etmeyin dediler.”³⁹¹*

³⁸⁷ Sönmez Bingür ve Yıldız Reyhan, 1. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Türk Esirleri, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 265, Ocak 2009, s.22-26.

³⁸⁸ ATASE, A. 4-3671, K.2481, D.406, F.153-4,1-7,1-8.

³⁸⁹ BOA, HR. SYS. 2419-44, lef 1.

³⁹⁰ BOA, HR. SYS. 2419-44, lef 2.

³⁹¹ ATASE, A.1-110, K.2190,D.5,F.7-35.

Türk esirlerin hastalık sebebiyle hastanelere götürülmesinde yaşadıkları bir sıkıntı da dil sorunuyla karşılaşmış olmalarıdır. Dil sorunu yüzünden dertlerini Rus ya da Müttefik devletlerin esir doktorlarına anlatamamışlardır.

“Hastaların büyük bir çoğunluğuyla konuşmak mümkündü, çoğu Almanca anlıyordu, fakat bazen tercüman gerekiyordu. Hastanede ne bizimle ne de başka hastalarla anlaşamayan bir Türk vardı ve yattığı yerde derdini anlatamadığı için çok mutsuz görünüyordu. Sonunda Dr. Rıza geldi ve her şey aydınlandı. ‘Birbirimizin dilini anlamıyoruz, ama bunu anlıyoruz’ diyen hemşire Brandström’ün elini yavaşça hastanın eline bastırmasına hasta dostça bir gülümsemeyle karşılık verdi.”³⁹²

Bazı hastanelerde iyi niyeti olan başhekimler bu durumu çözebilmek için esir erlerle doktorlar arasında tercümanlık yapabilmek amacıyla lisan bilen Türk subaylarını hastanelerde görevlendirmişlerdir.

“Perm’deki hastanenin başhekimini yaşlı bir kadın doktor Rusça veya Almanca konuşan birisinin kendisiyle erlerimiz arasında tercümanlık yapmak üzere hastanede vazife görmesini garnizon komutanından istemiş, bu vazifeye ben gittim. Bazı yaralılar veya ateşli hastalar su diye feryat ediyorlar. Hastabakıcılar ise adlıkları talimat gereğince çay veriyorlardı. Doktorichenin emri katiyen su içilmeyecek. (Anadolu veya Kafkasya’daki gibi burada memba suları yoktur. Buraların suları hep ovalardan geçen dere sularıdır. Bu sular katiyen kaynatılmadan içilmez, biz bunu Rus köylüsüne anlatmışızdır. Herkes muayyen saatinde semaverini kaynatır. Çoluk çocuğuyla çayını içer, vücudun mayie olan ihtiyacını böylece giderir. Kaynatılmamış su içmek hastalıkları davet eder. Diye doktoriche bize uzun boylu izahat verdi. Ben de erlere anlattım. Ama yayla çocuğu Mehmetçik, buz gibi pınar suyuna almış -Yandım Allah bir bardak su! Diye feryat ediyor.”³⁹³

Hastanelerde milletlere göre ayrımcılık da söz konusudur. Müttefik devletlerin esirleri doktorlar tarafından itina ile muayene edilmiş, durumu ağır olanlar ise hastanelere sevk edilmiştir. Aynı zamanda Almanlar ve Avusturyalıların umumi hastaneleri ve dış hekimleri bulunurken, Türk esirler için böyle bir imkân oluşturulamamıştır. Ziya Yergök bu konuyla ilgili ibret alınacak bir manzarayla karşılaşmasını şu şekilde aktarmıştır:

³⁹² Uygur, a.g.e., s. 148.

³⁹³ Latif, a.g.e., s. 32.

“Almanların 100-150 kadar esiri gelmişti. Azametli Alman yüzbaşı dışarı çıktı, erler saf düzenine geçerek onu selamladılar. Elllerinde defterler tutan doktor ve subaylar kendisinden emir bekliyorlardı. Doktorlar esir Alman erlerini birer birer muayene ettiler. Hasta ve sakatlar derhal hastaneye gönderildiler. Öbürleri üst baş yoklaması yapıldıktan sonra kendilerine ayrılan koğuşlara gönderildiler. Arkasında maiyetiyle birlikte yüzbaşı da erlerin koğuşuna girdi, orada gereken düzenlemeleri yaptırdı. Bu iş saatlerce sürdü.”Esarette dahi kendi askerleriyle böyle ilgilenmek takdir edilecek bir davranıştır. Elbette ki bu asker devleti, milleti uğruna canla başla çalışır, subaylarının her emrini yerine getirir.³⁹⁴

Samara’da kurulan hastanede yaşananlar ise şöyledir: Rus doktorlar, birkaç gün ömrü kalanları ‘az hasta’, birkaç saatlik ömrü kalanları ‘ağır asta’ nefrit, tüberküloz, dizanteri, kangren, lekeli humma ve çiçek hastası olmayan herkesi ‘sağlıklı’ olarak ayırmışlardır. Daha sonra karantina odasına götürülecek hastalar karın üzerine bırakılarak, saatlerce karın üzerinde kalan bu zayıf vücutlar bir süre sonra bir kızaklarla birlikte götürülmüşlerdir. Kamptaki hastanede günde 20-350 esir ölmekteydi; fareler ve köpeklerin kemirdiği istiflenmiş 2500 ölü, gömülmeden bekletilmiştir. Sonra kızaklara yüklenerek, ceset yükü ipe kızığa bağlandıktan sonra ölülerin mezar kazmakla görevli esir arkadaşları bu yükün üzerine oturuyordu. Bunu nasıl yapabiliyorlardı!.. Dışarıdan birisi bu soruyu sorabilirdi. Ama kampta kimse bu ceset yüküne bakmıyordu bile. Burada düşünce duygu mantık tamamen donmuştu. Herkesin tek arzusu ölümün biran önce gelmesiydi.³⁹⁵

Hastanelerin durumu içler acısıydı. Murmansk demiryolu hattında iskorbüt hastalığına yakalanan esirler alay edercesine tedavi edilmek üzere sıtma hastalığının merkezi ve esirlerin çalıştırıldığı Karadeniz demiryolu hattının başlangıcı olan Novosenaki’ye gönderilmişlerdir. Hasta esirlerin durumu ve esirlere yapılan muamele Bakü halkını da ayağa kaldırmıştır. Bakü halkını yatıştırmak için ağır dizanteri, sıtma ve iskorbüt hastası olan esirler, suyu hastanesi doktoru olmayan Nargin Adası’na gönderilerek orada ölüme terk edilmişlerdir.³⁹⁶

Hastane şartlarının elverişli olmaması ve hastalarla yeterince ilgilenilmemesi üzerine bazı esirler tarafından kendi kendilerini tedavi etme yoluna gidilmiştir.

Savaşta bir yedek subay olan Faik Tonguç anılarında “tifüsten sadece süt ve yoğurt yiyerek pislik içindeki hastane yerine, köydeki bir evde bir altın karşılığı aldirttığı tavuk

³⁹⁴ Yergök, a.g.e., s. 161.

³⁹⁵ Uygur, a.g.e., s. 122.

³⁹⁶ Uygur, a.g.e., s. 114.

suyuna çorbayla kurtulduğunu” aktarmaktadır.³⁹⁷ Yine başka bir esir olan Tuğgeneral Ziya Yergök’te hatıratında “*uzun zamandır kabızlık çekmekte olduğunu ve durumdan bir Alman hekimin, çayı azaltmasını, beyaz ekmeğe yerine kara ekmeği tercih etmesini ve zeytinyağlı yemekler yemesini tavsiyesi üzerine bu sorununu çözdüğünü*” ifade etmiştir.³⁹⁸

O dönemde hastalıkların tedavisinde kullanılan yöntemlerin, kültürel bir değer haline aldığı ve bugün dahi halk arasında hala kullanıla geldiğini tespit edebiliyoruz.

1914’te Kafkas Cephesi’nde esir düşen Tahsin İybar da anılarında çok sayıda tedavi modelinden söz etmektedir. İybar günlüğünde, “*İshal olduğu için bizmut içmek istediğinden ama yanlışıyla kendisine pudra dover (Afyondan yapılan bir çeşit ilaç)verildiğini ve bu yüzden 30 saat uyuduğunu*” anlatmaktadır. Yine İybar anılarının devamında da sıtma olduğunda kendisine kinin tedavisi uyguladığını dile getirmiştir: “*Üç günlük tedavide ilk gün bir fincan, ikinci gün bir buçuk fincan ve nihayetinde bir gün aradan sonra Meke fincanı (yarım çanak) kinini içer.*” Bir Rus doktorunda tüberkülozlulara kırmızı verdiğinden söz etmektedir.³⁹⁹

Birinci Dünya Savaşı’nda savaşanları bekleyen koşullar açlık, pislik, yokluk, kimi zaman sıcak, kimi zaman soğuk ve kol gezen ölümdür. Bu koşullara hekimsizlik, ya da bilgisiz ve yarı hekimlik ve ilaçsızlık koşullarını da eklersek, savaştan sağ çıkmanın ne denli zor olduğunu anlayabiliriz.

5.5. VEFAT VE DEFİN İŞLEMLERİ

Esirler arasında nakil sırasında veya kamp esaretindeyken çeşitli nedenlerle can verenler olmuştur. Ölen esirlere ait cesetler yolculuk esnasında ya tren istasyonlarında bırakılmış ya da boş arazilere atılarak terk edilmiştir. Bakü Şehir Konseyi ve Umumi Rusya Şehirler Birliği temsilcileri bu konuyla ilgili 1915 yılında Kafkazskoe Slovo gazetesine verdikleri mülakatta karşılaştıkları durumu şöyle aktarmışlardır: “*Dağlarda ve geçitlerde o kadar çok ceset var ki, eğer bir an önce tedbir alınmazsa, karların erimesiyle birlikte salgın hastalıklar baş gösterecektir.*”⁴⁰⁰

³⁹⁷Tonguç, a.g.e., s. 202.

³⁹⁸Yergök, a.g.e., s. 140.

³⁹⁹İybar, a.g.e., s. 35- 56.

⁴⁰⁰Sıbgatullina, a.g.e., s. 232-233.

Ölümcül hastalıkların kurbanlarını özellikle kışın yakalamış olması ölüleri gömmeyi imkânsız hale getirmiştir. Donmuş cesetler yerlerin çözülmesine kadar esir barakalarının yanında odun gibi istif edilmiştir. Bu şok edici sahneler esirler arasında kısa yorumlarla geçiştirilmiştir. Ölen arkadaşlarının donmuş cesetleri karşısında esirlerin hissizleşmiş olmaları ihtimaldir. Ancak yine de bu durum bilinçaltılarında yer edinmiştir denilebilir. Psikolojik olarak bu durumla başa çıkmak için yaşadıklarını bastırma yoluna gittikleri düşünülmektedir. Özellikle hayatta kalan esirlerin yıkım sebebi, bu ölümlerin nasıl olduğu ve daha sonra cesetlere nasıl bir muamele yapıldığını bilmeleridir. Toprak yumuşayınca mezar kazılmasını mümkün kılan ilkbahardaki çözülme başka bir korkunç manzarayı gözler önüne sermiştir.⁴⁰¹ Cesetler düz bir el arabasına üst üste yığıyor kamplara birkaç kilometre uzağına götürülerek el arabası içindeki cesetler açık şekilde bekletilen çukurlara boşaltılıyordu. Mezar olarak açılan çukurlar üst kısmına kadar dolmadıktan sonra kapatılmıyordu.⁴⁰² Cesetlere dokunmak bile istemeyen Rus muhafızlar onları birer kütükmüşler gibi çukurlara yuvarlamak için süngülerinin ucunu kullanmışlardır. Bu durumda esirler, arkadaşlarının cesetlerine yapılan bu haksız muamele karşısında pasif bir tutum sergilemiş olsalar da, onlarda yaşanan sahneler kendilerinin de gelip geçici olduklarını hatırlatmıştır.

Aslında Rus hükümeti ölen harp esirlerinin defin işlemleriyle ilgili belirli bir miktar ödenek ayırmıştır. Fakat bu ödenek Türk esirleri için hiçbir şekilde kullanılmamıştır. Durum böyle olunca defin işlemleri işini yardım cemiyetleri üstlenmiştir. Açık Söz gazetesinin bu konudaki bir haberi şöyledir:

“Geçen yıl Ekim ve Kasım aylarında Kafkasya hattı harbinde Bakü’ye getirilen Türk esirleri arasında merhum olanların defin ve kefin işlemlerine bakmak üzere Cemiyet-i Hayriye namına İsmail Bey Sefer Aliyof cenabları görevlendirilmiş ve namazı kılınmak ve kefen biçilmek suretiyle 290 şehit defnedilmiştir.”⁴⁰³

Kurulan cemiyetlerin yanı sıra Müslüman halkta, Türk esirleri için defin işlemleri görevini üstlenmiştir. Kaçmaya çalışırken vurulup öylece bırakılan, Rusya’ya nakledilirken vagonlarda veya getirildikleri yerlerde ölen yol kıyılarına, demiryolu çevresine atılan Müslüman esirlerin cenazeleri cemiyetler tarafından toplanarak, Türk esirlerinin İslami usullere göre defnedilmesini sağlamışlardır.

⁴⁰¹ Yanıkdağ, a.g.e., s. 34.

⁴⁰² Kutlu, a.g.m., 2007, s. 250.

⁴⁰³ Sönmez, a.g.m., s. 16.

Bu hususta Azeri Türklerinin kurmuş olduğu Cemiyet-i Hayriye ve Gence Gençlik Teşkilatı yardımcı olabilmek için fedakârca çalışmalar yapmışlardır. Bu teşkilatları çerisinde yer almış bir kişi olan Naki Keykurun⁴⁰⁴, hatıralarında Türk harp esirleri için yaptıkları çalışmalardan şöyle bahsetmektedir:

*“Teşkilatımız esir trenlerinden bırakılan cesetler için istasyonda daimi bir nöbetçi bırakıyordu. Bir gün istasyondan geçen bir trenden dört ceset bıraktığını haber aldık hemen toplanarak aziz şehitlerimize cenaze merasimi yaptık. Gözyaşları arasında söylenen nutuklardan sonra ebedi istirahatgâhlarına koyduk. Anadolu’da doğan Türk Mehmetçigi Türklük uğruna koşuyor, ölüyor ve yine Türk toprağı olan Azerbaycan’da toprağı veriliyordu.”*⁴⁰⁵

Yine Müslüman halkın aracılığıyla da ölenlerin cesetleri Müslüman adetlerine göre toprağı verilmiş, bütçe elverdiğinde de şehitler için mezarlar hazırlanmıştır. Bu defin işlemi sırasında da çeşitli olaylar yaşanmıştır:

“Geçen hafta Bakü’ye esir Türkleri getiren trenden on beşe yakın ceset çıkarılmış; bu insanlar çeşitli yaralardan ve hastalıklardan ölmüşlerdi. Onların mezarlığa getirilişi hiç de normal olmayan şartlarda yapılıyordu. Cesetler arabalarda taşınırken, meraklı izleyiciler hemen hemen her köşede arabayı durduruyor, cesetlerin üzerindeki örtüyü çekiyor ve kalabalık halinde çekinmeden cesetleri inceliyordu. Bu tür hoş olmayan durumların yaşanmaması için cesetleri götüren kişilere ve arabacılara hiçbir yerde durmamaları ve hiçbir şekilde kalabalıkların cesetleri görmelerine izin vermemeleri tembih ediliyordu” diye bir Rus gazetesi tarafından yazılmıştır.⁴⁰⁶

Bu yıllarda Bakü’de bir mezarcının davranışı da skandal olarak Rusya’da yayılmıştır: Bir Müslüman gazetesi olan İkdam gazetesinin haberine göre, Bakü’deki tahliye noktasında

⁴⁰⁴ Naki Keykurun (1881-1967), Azerbaycan’ın Gence kentinde doğdu. 1905 Rus-Japon Savaşı’ndan yenik çıkan Rusya himayesi altındaki halklara karşı yaygın bir şekilde terör uygulamaya başladı. Güney Kafkasya’da OKRAHANA (Rus Gizli İstikbarat Örgütü) tarafından silahlandırılan Ermeniler, Azeri Türkleri üzerine sürüldü. Azeriler kendilerini savunabilmek için DİFAİ Silahlı Yeraltı Mücahit Örgütü’nü kurdular. Naki Keykurun, DİFAİ örgütünün en başından beri savaşçısı olarak yer aldı; daha sonra DİFAİ’nin yöneticisi oldu. I. Dünya Savaşı esnasında İstanbul’a geldi. Talat ve Enver Paşalarla görüşti; Kafkas Orduları’nın Nuri Paşa komutasında örgütlenme çalışmalarına katıldı. Romanya’ya geçti; oradan Galiçya’daki Türk kolordusu ile beraber Kafkasya’ya döndü. 1917 Rusya’daki Bolşevik devriminden sonra I. Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulması için savaştı; Azerbaycan Millî Emniyet Teşkilatı Genel Müdürlüğü görevine getirildi. Naki Keykurun Kızıl Ordu’nun Kafkasya’yı işgalinden sonra İstanbul’a yerleşti. 1963 yılında ABD’ye gitti 1966 yılında hastalanınca Türkiye’ye döndü ve 1967’de vefat etti. Ayrıntılı bilgi için bkz. Keykurun, Naki, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara, 1998, s. 21.

⁴⁰⁵ Keykurun, a.g.e., s.54.

⁴⁰⁶ Sıbgatullina, a.g.e., s. 434-435.

ölen Türk esirlerinin defni esnasında mezarcının zalimce yıkama ve kefenleme parası talep ettiğini, aynı zamanda bir mezara birkaç naaş gömdüğü bildirilmiştir. Şehrin Müslümanları bu durumdan haberdar olunca bu mezarıcıyı hemen görevinden almışlardır.⁴⁰⁷

5.5.1. Esir Kamplarında Oluşturulan Türk Şehitlikleri

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılının sonundan itibaren 1922 yılına kadar süren esaret hayatı sırasında, çok sayıda Türk esirin vefat ettiği bilinmektedir.

Kamplarda çeşitli nedenlerle ölmüş olan esirler, kamp idaresi ya da kendi arkadaşları tarafından resmi ya da resmi olmayan törenlerle belirli yerlere defnedilmiştir. Daha sonra bu yerlerden bazıları toplu mezarlık, hatta şehitlik haline dönüştürülmüştür. Ölen Türk esirler için Krasnoyarsk karargâhında birer abide yaptırılmıştır. Aynı kamptaki silah arkadaşları tarafından yaptırılan abideye de şu cümle yazılmıştır:

“Krasnoyarsk esir karargâhında müttefik Türk, Alman ve Avusturya orduları subaylarından vefat edenlere arkadaşlarının ithafı, 1914-1915.”⁴⁰⁸

Fakat buradaki mezarlığın etrafı tahta parmaklıklarla çevrilmiş olsa da Kızıl Ruslar tarafından bunların sonradan yok edildiği öğrenilmiştir. Sibiryâ'daki başlıca Türk mezarlıkları Japon denizi sahilindeki Vladivostok, İrkutsk, Krasnoyarsk, Tomsk ve Omsk şehirlerindedir.

Sibiryâ'daki esir karargâhlarındaki şehit kabristanları ise şuralardadır:

- 1- Vladivostok vilayetine bağlı Nikolski kasabasında,
- 2- İrkutsk,
- 3- Krasnoyarsk karargâhında: etrafı tahta ile çevrilmiştir.
- 4- Çita şehrinin batısında Tomsk şehrinde: İslam kabristanında
- 5- Omsk,
- 6- Kostroma vilayetine bağlı Çoklamya kasabasında,
- 7- Gersinaski kazasında Pirvariçka karargâhında,
- 8- Mançuri hududuna 60 km mesafede Daurya istasyonu civarında,
- 9- Venonikolaysk kasabasında,
- 10- Yenseski vilayetinin Falsk kasabasında,

⁴⁰⁷ Sıbgatullina, a.g.e., s.234.

⁴⁰⁸ Taşkiran, a.g.e., s. 222.

- 11- Vladivostok civarında Proriçka'da,
- 12- Mançuride Habarsuki şehrinde,
- 13- Mançuride Harbin şehrinde.⁴⁰⁹

Türk esirlerine ait mezarlar sadece buralar olmamakla birlikte bilinenler sadece bunlardır. Daha birçok bölgede esaret mezarları olduğu tahmin edilmektedir. Özellikle savaşlar esnasında ölen askerler, en yakın yerlere defnedilmişti, ancak bu mezarlara herhangi bir işaret konulmadığı için günümüzde bu mezarları bulmak neredeyse imkânsızdır.

⁴⁰⁹ Tahsin Igar, *Tarih Boyunca Türk Şehitlikleri*, İstanbul, 1967, s. 58-60.

6. BOLŞEVİK İHTİLALİ

Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı dönemde Rusya'da vatanseverlik duygusu oluşmuş ve Almanların Tannenberg'te kazandıkları zafer sonrası milli hisleri daha da artmıştır. Şehirli, köylü, işçi, burjuva gibi her kesime ait olan halk bir anda Çar'ın etrafında toplanmıştır. 1915 Ocak ayında ise Duma tatil edilerek, hükümet Dumasız bir şekilde idareye başlamış ve Çar'ın hükümleri kanun yerine geçmeye başlamıştır.⁴¹⁰

Savaş ülkede ekonomik anlamda da etkisini göstermekte gecikmemiştir. Tarımda üretim azalmış, fabrikalar kapatılmış, ihracatta önemli bir düşüş yaşanmakla birlikte, dış pazarlardan gelen kömür, petrol, demir vb. hammadde sıkıntısı baş göstermiştir. Bunun sonucu olarak da iç Pazar da pahalılaşmıştır. Paranın değerinin düşmesi ve hayat şartlarının pahalılaşması ekonomik sıkıntıların artmasına neden olmuştur.⁴¹¹

1917 yılının başlarında ise büyük şehirlerde yiyecek sıkıntısı da baş göstermiştir. Birçok fabrikanın kapatılması sonucu halk günlük ihtiyaçlarını karşılayamaz hâle gelmiştir. Harp zenginleri ile karaborsacıların varlığı, halk arasında memnuniyetsizliği arttırmıştır. Orduda şikâyetler başlamış, asker kaçaklarının sayısı 1,5 milyona yaklaşmıştır. Hükümet ise idareyi ve ekonomik düzeni sağlayamamıştır. Çar II. Nikola ise zayıf karakterli ve bilgisiz bir adamdır.⁴¹² Bunun üzerine bazı hürriyetler ve Duma'yı tekrardan açma zorunlu görmüş olsa da savaş başladığı zaman Rusya tam bir kaynaşma içinde bulunmaktadır.

⁴¹⁰ Kurat, a.g.e., s.422.

⁴¹¹ Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, 1985, s.232-233.

⁴¹² Kurat, a.g.e., s.423-426.

Savaşın güçlükleri, savaşta başarı elde edilememesi, Boğazların açılmaması ve Rusya'nın Müttefiklerden yardım alamaması iç şartları günden güne gerginleşmiş ve halkın gıda sıkıntısı da buna eklenince, 8 Mart 1917'de Petersburg sokaklarında halk gösterilere başlamıştır. İşçiler de işlerini bırakıp, greve başlamış ve gösterilere katılmışlardır. İki gün içinde bütün şehir ayaklanmış ve hükümet kuvvetleriyle kanlı çarpışmalar yaşanmıştır.⁴¹³

Bu sırada Pskov şehrinde bulunan Çar II. Nikola, durumdan haberdar edilen Petrograd karargâh kumandanına başkentte isyanı bastırması emrini vermekle yetinmiştir. 26 Şubat (11 Mart)'da Petrograd'ın Vborg kesimi ayaklanan işçilerin eline geçmiş ve burada bazı askeri kitalar da ihtilalcilere katılmaya başlamıştır. Çar, bu ihtilalci hareketlerin Duma'dan geldiğini düşünerek, Duma'nın dağılmasına karar vermiştir. Duma üyeleri ise bu emre rağmen dağılmamışlar ve Tavrida Sarayı (Meclis binası)'nda kalmışlardır.

Çar, karışıklıkların yatıştırılması için bazı askeri birlikleri gönderdiyse de askerlerin çoğu ihtilalcilere katılmıştır. 27 Şubat (12 Mart)'ta ihtilalciler galip gelmişlerdir. Duma Başkanı (Rodzyanko)'nın önderliğinde önce geçici bir komite, 2 (15 Mart)'ta da Knez Lvov'un başkanlığında geçici hükümet kurulmuştur.⁴¹⁴ İhtilalci sosyalistlerden Kerensky Harbiye Bakanı olmuştur. Çar 2. Nikola da tahttan 16 Mart sabahı vazgeçmiştir. Böylece üç yüz yıldan beri devam eden Romanof hükümlerine sona ermiştir. Geçici Hükümet, işe başlar başlamaz savaşa devam kararı vermiştir.⁴¹⁵ Rusya'da Çarlığın yıkılmasından sonra "Geçici Hükümet" ile "İşçi ve Asker Müessesileri Sovyeti" arasında iktidar mücadelesi başlamıştır.

Rusya'daki bu karışık durumdan faydalanmak isteyen ihtilalciler de gizlice Rusya'ya geri dönüş yapmaya başlamışlardır. Bunların arasında Petrograd'a gizlice gelen Lenin de bulunmaktadır. Geçici hükümet idareye tam hâkim olmadığı için Lenin, iktidarın hemen ele geçirilmesi için hazırlık yapmaya karar vermiştir. Petrograd'a dönüşünden sonra Bolşeviklere katılan Troçki de operasyonun planlanmasında önemli bir rol oynamıştır. 7 Kasım (25 Ekim)'da çoğunluğunu fabrika işçilerinin oluşturduğu Kızıl muhafızlar kışlık saraya yürüyerek hükümeti devirmişler, Başbakan Kerensky yurtdışına kaçmış ve sonuçta Lenin ve

⁴¹³ Gündüz, Ahmet, "1917 Bolşevik İhtilali'nin Türk Dünyasındaki Yansımaları", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, Cilt 6, Sayı 1, 2005, s.2.

⁴¹⁴ Güven, Esin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri ve Rusya Türkleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1996, s.13.

⁴¹⁵ Gündüz, a.g.m., s. 3.

Troçki öncülüğünde düzenlenen bir ayaklanma ile Bolşevikler tarafından iktidar ele geçirilmiştir.⁴¹⁶

6.1. Bolşevik İhtilali Döneminde Türk Esirleri

Birinci Dünya Savaşı devam ederken patlak veren 1917 Bolşevik İhtilali Rusya'daki düzeni alt üst etmiş, ülkede büyük bir otorite boşluğu yaratmış, aynı zamanda da bu olay bölgedeki esirler açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bolşevik yönetimindeki yerlerde bulunan esirlerin bu olaydan etkilendiği bir gerçektir. Özellikle yaşanan ihtilal esirler arasında yiyecek, içecek, giyecek sıkıntısı çekilmesine neden olmuştur. Ancak Türk esirler kimi yerlerde kötü davranışlarla karşılaşırken veya ilgisizlikten donarak ölürlerken, siyasi değişiklik üzerine birden bire bütün esirler serbest bırakılmıştır. Fakat bu durum yaşanmakta olan kargaşayı daha da büyütülmüştür.

Mehmet Arif Ölçen olayları anlamakta zorluk çektiklerinden şu şekilde bahsetmiştir:

“Ülkede bir çalkantı vardı. İç yüzünü bizde bilmiyorduk. Bir gün köylüler sabah erkenden kasabaya geldiler. Sol kollarında ‘TM’ harfleri yazılı bantlar vardı. Kilisenin çanları çalıyor, halk sokaklarda çılginca koşuyordu. O gün öğleden sonra büyük bir kalabalık, kaldığımız kışlanın önüne kadar geldi. Jandarma komutanı da yanına yirmi kadar asker almış, kız lisesine doğru ilerliyordu. Biz tutsaklar merak ve kuşkuyla onlara doğru bakıyorduk. Halkın taşıdığı bayraklar üzerine Rusça iri harflerle ‘Merhaba Cumhuriyet’ yazılıydı. ‘Hoş geldin Cumhuriyet’ bu sözcükler yazılıydı flamalarda. Yeniden bir bayram havası yaşıyordu Varnavin. Nasıl Cumhuriyet ister bu insanlar diye düşünüyorduk. Varoluşundan beri despotizm ile yoğrulmuş bir ulus Cumhuriyet gibi yüksek bir yönetim biçimini nasıl kavrayabilirdi? Meşrutiyet aşamasını yaşamadan Cumhuriyet’e nasıl geçebilirler? Biz tutsak subaylar böyle düşünüyor aramızda tartışıyorduk.”⁴¹⁷

Kamplar üzerindeki denetimin azalması, yeni yönetimin esirlerin serbest olduğunu açıklaması üzerine askerlerin bir kısmı yakın kasaba ve şehirlerde iş bulmaya niyetlenirken bir kısmı da ülkenin içinde bulunduğu karışıklıktan dolayı kamplarda

⁴¹⁶ Carr, Edward Hallet, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi (1917-1929)*, İstanbul,2010, s. 52.

⁴¹⁷ Ölçen, a.g.e., s. 124.

kalmayı tercih etmişlerdir. Bunların haricinde ise tutuklu kalmaya devam eden esirler de mevcuttur.

İhtilal sırasında Vetluga'da esir olan Mehmet Asaf Bey ihtilal hakkında aldıkları haberleri ve bu durumun kendilerine etkisini şöyle aktarmıştır:

“İhtilalin ilk günleri, Bolşevik İhtilali'nin sebep ve durumunu anlayacak durumda değildik. Aldığımız haberler birbirini yalanlıyordu. Olayların durulmasından sonra vaziyete göre, daha önce kurulan Kurucu Mecliste çoğunluğu sağlayamayan Bolşevik Partisi'nin hareketini durdurmak pek ala mümkündü. Savaşın ve anarşinin körleştirip sağırlaştırdığı Rusya'da, ne ordu, ne de hükümet arasındaki anlaşmazlığın, Bolşeviklere yararı dokunmuştur. Bolşeviklerin direnişi ilk başta çok zayıf kalmıştır. Bu yüzden ilk zamanlar biz esirler ihtilalin sarsıntısını dahi hissetmedik. Fakat daha sonra idare değişikliği ile, biz esirler bu idare değişikliğinden faydalanarak sınırlı olsa da bir çeşit serbestliğe kavuştuk. Brest Litovsk Antlaşması'ndan sonra ise esirlerin her yerde serbest bırakıldığını, hatta memleketleri dahilinde seyahat ettiklerini haber alıyorduk.

İhtilal'de Rus askerleri, birçok Rus subayının rütbelerini söküp onları işbaşından uzaklaştırdılar. Vetluga'nın garnizon komutanı olan Binbaşı Layitsan da, bunlar arasında idi. Fakat, bu adam yerine geçecek kötü birisini yetiştirmiş, yardımcısı olan Çinavnik, ustasından aldığı örneğe göre bizi hala tutuklu bulundurmaya devam ediyordu.”⁴¹⁸

Rus İhtilali öncesindeki kamp hayatını esirler iyi günler olarak kabul etmişlerdir. Yemek durumu, yaşantılarını hep olumsuz yönde etkilemiş, fakat devrim sonrasında durum daha da kötüleşmiştir. Domçirkina kasabasında hapsedilen Faik Tonguç hatıratında ihtilal sonrasında yemek teminiyle ilgili sıkıntısında şunları yazmıştır: *“İki aydan beri devam eden ekmek meselesi bugünlerde aşırı bir dereceye vardı. Kumandana aç olduğumuz söylendi. Bizi böyle açlıktan öldürecekmiş, beynimize birer kurşun sıkın daha kolay ölürüz! Denildiyse de üzülmedi.”⁴¹⁹*

Bazı yerlerde ihtilal sonrası serbestlik gelince muhafızlar da çekip gitmiştir. Esirler kendi yiyeceklerini kendileri bulmak durumunda kalmışlardır. Çürümüş olsun ya da olmasın her türlü et uzak bir hatıra halini almıştır.

⁴¹⁸ Asaf, a.g.e., s.176-177.

⁴¹⁹ Tonguç, a.g.e., s. 223.

Kısacası, 1917 Bolşevik İhtilali'yle birlikte esir kamplarındaki durumun daha da kötüleştiği görülmektedir. Rus mekanizması bozulmuş, ihtilalle birlikte oluşan yeni idarelerin esirlere karşı olan tutumları da her bölgede farklılık göstermiştir.

6.2. Türk Esirleri Üzerindeki Bolşevik Propagandası

Propaganda, insanlara barış ve savaş süreci içerisinde milli yapının dayanıklılığını korumak için çağın her türlü tekniği kullanılarak yapılan bir girişimdir.

Aslında ifade olarak masumiyeti çağrıştırması gerektiren bu terim, şimdiye kadar kullanım amacı ve kullananların niyeti açısından da kötü bir ün yapmıştır. Sosyal bir nitelik taşıması gerekirken, daha çok siyasi bir nitelik taşıyan bu etkili güç, tam anlamıyla bir 'beyin yıkama' metodu olarak kullanılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında da uygulanan bu psikolojik harp örneklerine dolayısıyla da propaganda faaliyetlerini içeren çok fazla örneğe rastlanmaktadır. Bu konuda öncü bir şekilde yer alan Rusya, propaganda faaliyetlerine oldukça önem vererek savaş esnasında esirler üzerinde etkin bir şekilde uygulamıştır.

Rusya, savaş yıllarında yaptığı propaganda faaliyetlerine savaş sonunda da devam etmiştir. Çarlık Rusya döneminde, cephelerde savaşan askerleri hem kendi tarafına çekmek, hem de askerlerin savaş gücünü kırabilmek adına çeşitli yollara başvurmuştur. Çarlık Rusya özellikle yiyecek maddeleri konusu üzerinde durmuş, bu amaçla Türk esirler üzerinde psikolojik anlamda baskı uygulamayı hedeflemiştir. Ancak 1917'de çıkan ihtilalle başa geçen Bolşevikler de farklı yöntemler kullanarak Bolşevik propaganda faaliyetlerine devam etmişlerdir.⁴²⁰

Bolşevikler, 1917 de iktidara geçince Türk esirleri potansiyel bir güç olarak görmüşler ve esirleri kızılaştırmak için harekete geçmişlerdir. Bu sahipsiz ve savunmasız insanların Bolşevizm'e kazandırılması için iki temel amaç oluşturmuşlardır. Bunlardan birincisi kızılaştırılacak olan deneyimli bu eski askerlerin Kızıl Ordu'nun operasyonlarında kullanılması, ikincisi ise komünist düşüncelerle beyinleri yıkanan bu kişilerin memleketlerine döndükleri zaman bu fikirleri oralarda yaymalarındır. Bu sayede Bolşevikler, hem iç

⁴²⁰ Akkor, a.g.t., s. 168.

meselerinde kullanabilecekleri bir insan gücüne sahip olacaklar, hem de ülke dışına kendi devrimlerini ihraç edebileceklerdir.⁴²¹

Bunun üzerine Bolşevikler Ekim İhtilali'yle esir kamplarındaki kızıl ajanları tarafından Bolşevik propagandasına başlamışlardır. Propaganda da ilk kullanılan yöntem telkin, teşvik ve özendirmeye dayanmıştır. Ruslar esir Türklere davrandığı gibi bu dönemde Müslüman Türklere de oldukça ilgili davranmışlar hatta onlara bir jest yaparak önceden imparatorluk kitaplığına Semerkant'tan getirilen Hz. Osman'ın Kur'an-ı Kerimi'ni, Petrograd'daki Müslümanlar Kongresi'ne vermişlerdir.⁴²² Fakat Türk esirler bu dönemde Vaveyla gazetesinde bu olayı “*Hamd olsun, Kur'an kaba, cahil Ruslar elinden kurtarıldı*” şeklinde ifade etmişlerdir. Yani Ruslar bir türlü Türk esirleri üzerinde güven duygusunu oluşturamamışlardır.⁴²³

Bolşevikler, esirleri kendi saflarında kullanma konusunda oldukça kararlı olup, bu nedenle her yolu denemişler, bunlardan birisi de esirlerin kendi içinden çıkan ve ırkdaşlarının kullanılması yöntemi olmuştur. Bu noktada Türk esirleri arasında ön plana çıkan isim Mustafa Suphi'dir.

Mustafa Suphi, Trabzon iline bağlı Giresun kazasında 1882'de doğmuştur. Babası memur olduğu için eğitimini çeşitli yerlerde yapmıştır. İstanbul Galatasaray Lisesini bitirdikten sonra, İstanbul Hukuk Mektebine girmiştir. 1901 yılından başlayarak Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi'nde kalem müdürlüğü yapmıştır. İstanbul Hukuk Mektebinden sonra Paris'te Siyasal Bilgiler Mektebi Paris'te iken Tanin'de muhabirlik yaparak ilk gazetecilik tecrübesini edinmiştir. Mustafa Suphi'nin Paris'te kaldığı yıllarda Sosyalist olduğuna ilişkin olarak bazı yazarlar fikir belirtmektedir. Ancak bunun aksi görüşler de bulunmaktadır.⁴²⁴

Mustafa Suphi'nin İttihat ve Terakkicilerle mücadelesi İfham gazetesinin çıkarılmasıyla başlamıştır. Bu gazetenin çıkarılmasındaki amaç “Milli Meşrutiyet Fırkası”nı kurmaktır. İttihat ve Terakki Hükümeti'ne muhalif yazıların çıkarıldığı İfham gazetesinin sahibi Ferit Bey, sorumlu müdürü ise Mustafa Suphi'dir.

⁴²¹ Kutlu, Cemil, “Rusya'daki Türk Savaş Esirlerine Uygulanan Bolşevik Propaganda”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Sayı 125, Nisan 2000, s. 100.

⁴²² Kutlu, Bolşevik Propaganda, s. 100.

⁴²³ Vaveyla, 1 Mart 1334/ 1918 Nr:101.

⁴²⁴ Yıldırım, Kadir, “Osmanlı Sosyalist Hareketi İçinde Mustafa Suphi: Hayatı ve Fikirleri”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı 28, 2014/1, s.105.

Haziran 1913'te Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya düzenlenen suikastla alakalı İfham gazetesinde çıkan bir yazıdan dolayı Mustafa Suphi ve Ferit Bey, Sinop'a sürgüne gönderilmiştir. Mustafa Suphi ve 12 arkadaşı Sinop'tan 24 Mayıs 1914'te Rusya'ya kaçmıştır. Önce Balaklava'ya ulaşmış ardından da Sivastopol'a geçmişlerdir. Sivastopol'a gelen bu grup hakkında Rus gazetelerinde birçok yazı çıkmış, ancak Rus polisi bu insanlara bir müdahaleden ziyade gözetim altında tutmayı yeğlemiştir. Burada bir müddet kaldıktan sonra Bakü'ye gitmiştir. Burada Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu duruma ilişkin olarak İkbâl gazetesinde birkaç makale yayınlamıştır. Bu makalelerinde Mustafa Suphi, bir sosyalistten ziyade bir "Türk Milliyetçisi" görünümündedir. Mustafa Suphi, Bakü'den sonra Batum'a geçmiş, ancak bunun tam tarihi bilinmemektedir.⁴²⁵

Kafkaslardaki Osmanlı-Rus savaşı başlamış ve birçok Türk askeri esir alınmıştır. Rus Hükümetinin çıkardığı bir karar doğrultusunda düşman devletlere dâhil herkesin yakalanmasına ilişkin kanun doğrultusunda Mustafa Suphi de yakalanmış ve Kaluga'ya sürülmüştür. Kaluga'da bir müddet kalan Mustafa Suphi, buradan diğer esirlerle birlikte 9 Eylül 1915 tarihinden sonra Uralsk'a sürülmüştür. Uralsk'a sürülmesine kadar Mustafa Suphi'nin sosyalist olduğuna ilişkin kesin bir belge olmamasına rağmen bu tarihten sonra Türkçülük fikrinin yerini sosyalizm almıştır.⁴²⁶

Türk esirleri üzerindeki asıl etkili propaganda ise Mustafa Suphi'nin Moskova'ya gittiğinde başında Stalin'in bulunduğu Milliyetler Komiserliği'ne bağlı Müslüman Komiserliği nezdinde bir "*Türk Şubesi*" açtırmasıyla başlamıştır. Moskova'daki komünist liderler Mustafa Suphi'ye 11 Nisan 1918'de kapattıkları Ayaz İshaki⁴²⁷,nin milliyetçi "*İl*" gazetesinin matbaasında Sovyet hükümetinin kendi imkânlarıyla 1918 yılında "*Yeni Dünya*"⁴²⁸ adında gazete yayınlamasına izin vermişlerdir.⁴²⁹

⁴²⁵ Aslan, Y; a.g.e.,s.11.

⁴²⁶ Aslan, Y; a.g.e., s.23.

⁴²⁷ Ayaz İshaki (1875-1954), İdil-Ural'ın ileri gelen yazar, gazeteci ve cemaat hadimidir. Bugünkü Tataristan'ın başşehri olan Kazan civarında Yavşırma köyünde doğmuştur. Rus dili öğretmeni olarak mezun olan İshaki, daha öğrencilik yıllarında ihtilal hareketlerine iştirak etmiştir. 1902de Ayaz İshaki idaresi altında Hürriyet dergisi yayınlanmaya başlamıştır. 1905 yılında I. Rusya Türklerinin Kongresine Milli Radikal grubu idarecisi olarak katıldı. Aynı yıl içerisinde Tan Yıldızı gazetesini, 1906'da Tavış gazetesini çıkarmaya başladıysa da Çar hükümeti tarafından hapis cezası almıştır. 1911 yılında kaçarak İstanbul'a gelmiştir. 1917 yılında Çarlığın yıkılması üzerine Kazan'a serbest giriş yapabilmıştır. 1913'te İl gazetesi, 1916'da Söz gazetesini çıkarmıştır. 1917 ihtilal sonrası ise İl gazetesi tekrardan çıkarılmaya başlanmıştır.1920'de Paris'teki Promethe Hareketi'ne katılmıştır. Berlin'de 1928'den 1939'a kadar Yana Milli Yul mecmuasını çıkarmıştır. 1939'da Türkiye'ye gelmiştir ve burada da Türk Yurdu adlı dergi de yazıları çıkmıştır. 1954'de vefat etmiştir. Geniş bilgi için bkz. Şimşir, Türk Düşünürleri, s. 151-153.

⁴²⁸ Yeni Dünya Gazetesi, "Merkez Müslüman Sosyalistler Komitesi'nin Türkçe Nâşır-i Efkârı" adıyla ilk olarak 27 Nisan 198'de yayınlanmaya başladı. (Tunçay, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)*, I, 1991, S.342) 8.

Bu gazetenin yayınlanmasıyla Mustafa Suphi ve arkadaşları esirler üzerindeki Bolşevik propagandası faaliyetlerini arttırmışlardır. Eski bir ittihatçı, öğretim üyesi ve gazeteci olan Suphi “Yeni Dünya” gazetesinin⁴³⁰ kamplarda ücretsiz bir şekilde dağıtılmasında etkili olmuş, Türk esirleri de gazetenin okunması için teşvik edilerek⁴³¹, Bolşevik fikri kabul ettirilmeye çalışılmış ve Kızıl Ordu’nun Enternasyonel Alaylarına katılmaya davet eden, beyannameler yayınlanmıştır. Beyannamelerde sınıf mücadelesi teşvik edilerek saltanata karşı da girişimde bulunulmuştur. Özellikle Türk esirlere yönelik yeni hükümetin halka eşitlik verdiği, saltanat buyruğundan kurtardığı propaganda edilmiş ve hürriyet, eşitlik, prensiplerini hâkim kılmaları tavsiye dilerek, Bolşeviklerin siyasi fikirlerini çevre ülkelere yayma gayreti içerisine girdikleri görülmüştür.⁴³²

Fakat bu propagandalardan yeterince sonuç alınamayınca taktik değiştiren Bolşevikler, egemen olan fikirlerini benimsetebilmek için baskı ve terör faaliyetlerini ekleyerek prensiplerini zorla kabul ettirmek istemişlerdir. Rusya’nın bir iç savaşa doğru gittiği bu dönemde esirler, meskenlerinin ve kamplarının Bolşeviklerce geceleri defalarca basılarak tehdit edildiklerinden bahsetmişlerdir. Bunun yanı sıra esirlerin, eşya ve erzakları yağmalanmış, böylece soğuğa ve açlığa terk edilen bu insanların kendilerine katılmaları temin edilmeye çalışılmıştır.

Brest-Litovsk Antlaşması’ndan sonra Türk esirlerinin verdikleri ifadeler doğrultusunda, esir kamplarındaki Bolşevik propagandasından bahsedildiği görülmüştür. Bir Türk esirinin verdiği ifadeye göre, Rusların esir kamplarında kendilerine çektirdikleri azaplardan bahsederek, ifadesine şöyle devam etmiştir:

sayıdan itibaren Türk Sosyalist Komünistleri Naşır-ı Efkârı adıyla yayın hayatına devam etmiş, 11. sayısında ise gazetede Rus Komünist(Bolşevik Partisi’nin) Türk Teşkilatı’nın Organı olduğu belirtilmiştir. (Aslan, Y., a.g.e., s.40-41)gazetede Osmanlı hükümeti aleyhinde yazılar çıkması üzerine Moskova Büyükelçisi Galip Kemali Bey Brest-Litovsk Antlaşması’nın 2. maddesine aykırı olduğunu bildirmiş, bu yüzden de gazetenin yayınının durdurulmasını 2 kez talep etmiş olsa da olumlu bir yanıt alamamıştır. Gazete için ikinci bir nota verilmiş olsa da Yeni Dünya Gazetesi’nin nüshaları esirlere dağıtılmış ve Bolşevik propagandası için kullanılmak üzere de Türkiye’ye gizlice sokulmuştur. Geniş bilgi için bkz. Kurat, a.g.e., s. 445-446.

⁴²⁹ Kutlu, Bolşevik Propaganda, s. 101.

⁴³⁰ Tuncay, Mete, Zürcher Erik Jan, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, İstanbul, 2010, s.241

⁴³¹ Kazan kampında esir bulunan Yüzbaşı Hüseyin Bey’in Yeni Dünya Gazetesi’nin 3. sayısında yer alan mektubundaki ifadesine göre Yeni Dünya Gazetesi bütün esirlere tavsiye edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Subayev, Niyaz, “Türk Esirleri Rusya’da”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, Sayı 119, Kasım 1996, s.11-12.

⁴³² Sarısaman, a.g.e., s. 94.

“Ruslar bu azapları çektirirken, diğer taraftan gönüllü olarak Rus-Bolşevik ordusuna dahil olmamız için iki günde bir baskı uyguluyor ve tebligatta bulunuyordu. Son zamanlardaki bu baskıları saldırıya kadar vardı.”⁴³³

Şunu da belirtmek gerekir ki Bolşevik propagandası sadece Türk esirlere yönelik olmamıştır. Rusya’daki bütün esirleri kapsayacak şekilde uygulanmıştır. Kızıl Ordu içerisinde kurulan Enternasyonel Alaylarında Türk esirlerin yanı sıra, diğer milletlerden esirlerde bulunmaktadır. Sovyet Rusya hâkimiyeti, Rusya’da bulunan askeri esirlerden yararlanmaya büyük önem vermiş, kendi yenilik hareketleri uğrunda mücadele maskesi altında siyasi amaçları doğrultusunda kullanmaya çalışmışlardır.

Kamplardaki yaşam şartlarının zorluğu üzerine bir de Bolşevik baskısı altında kalan esirlerden kimisi, Kızıl Ordu’ya yazılıp buradan ülkesine ulaşmak şansını kullanmak istemiştir. Böylece Mustafa Suphi, Rusya’da ilişki kurduğu esir kamplarında birer Komünist hücre kurmayı başarmıştır.

Mustafa Suphi, Türkiye Komünist Fırkası’nın kurulduğu Bakü Kongresi’ne sunduğu tasarıda; Moskova, Kazan, Samara, Ufa ve Saratof gibi şehirlerde oluşturdukları hücrelerin Rusya’daki teşkilatlarının ilk faaliyet yuvasını teşkil ettiğini belirtmiştir.

Ekim ihtilalinden sonra toplanan sosyalist Müslüman Doğu Halkları Kurultayı’nın ardından Bakü’de yapılan bir kongre sonrası Türkiye Komünist Partisi’ni kurmuştur.⁴³⁴

Konferans’tan sonra Cevdet Ali ve Nihat Nusret’in çalışmaları sonucunda, Kızıl Ordu’nun Kazan Bölgesi komutanının onayı ve Müslüman Sosyalist Alay Komutanı Alimof’un yardımları ile “Tatar-Başkırt Batolyonunun Üçüncü Rotası” (bölüğü) adıyla Türk Kızıl Bölüğü’nün kuruluş çalışmaları tamamlanmıştır.

İdil-Ural bölgesi ve Moskova’daki bu faaliyetlerinden sonra 22 Ocak 1919’da Kırım’a geçen Mustafa Suphi “Türk askerlerinden mürekkep olmak üzere Beynelmilel Şark Alayı da teşkil olunmuştur” demektedir.⁴³⁵

Ekim İhtilali’nden sonra Rusya’daki kamplardan kaçan Türk subayları Türkistan’da kalmışlardır. İaşelerini temin etmek için çeşitli işlerde ve bu arada önemli devlet görevlerinde

⁴³³ Aslan, Y; a.g.e., s.45.

⁴³⁴ Erişçi, Lütfi, *Türkiye’de İşçi Sınıfı Tarihi*, Ankara, 1997, s. 15.

⁴³⁵ Kutlu, Bolşevik Propaganda, s.104-105.

bulunan Türk subaylarının diğer esirlerden önemli farkları vardır. En önemlisi bu insanlar, idealist fikirlere sahiptiler.

Krasnoyarsk kampından kaçarak Taşkent'e gelen ve burada öğretmenlik yapan Raci Çakıröz, Suphi'nin Taşkent'e gelir gelmez kendileriyle tanıştığını ve "Doğu Propaganda Komiserliği"nde çalışmalarını istediğini belirttikten sonra şunları anlatmıştır:

*"Bizden hiç kimse Mustafa Suphi'ye yanaşmadı. Ayrıca Cemal Paşa'nın da gelişini haber alan Mustafa Suphi, etrafındaki adamlarını toplayarak Bakü'ye geçti. Bizim sonradan Bakü'ye gönderdiğimiz arkadaşlarımıza Mustafa Suphi çok güçlükler çıkarmış"*⁴³⁶

Türkiye Komünist Teşkilatı, iç Rusya'ya 20 kişi göndererek, buradaki esirlerden gönüllüler toplamaya başlamış ve Sovyet Azerbaycan'ı topraklarındaki Türkler arasında da seferberlik ilan etmiştir. Bu ek tedbirlerden sonra "Türkiye Kızıl Birinci Nişancı Alayı" adıyla teşkil edilen birimin asker sayısı 700'e yaklaşmıştır.

Mustafa Suphi ve ekibi, açtıkları "Esirler Şubesi" vasıtasıyla Rusya'nın belirli yerlerinden Bakü'ye gelen Türk esirlerinin bir taraftan işlerini sağlarken, diğer taraftan bunlar üzerindeki propaganda faaliyetlerini hızlandırmışlar ve Eylül 1920 tarihine kadar Bakü'ye gelen 1099 Türk esirinden 349'unu Anadolu'ya sevk etmişlerdir.

Akdes Nimet Kurat bu konuda Türk esirlerinin bir an önce anayurda dönmek için can attıklarını belirtmekte, Kızıl Ordu'ya katılıp, Rus iç savaşına katılan esirler için bunların ideolojik tesirlerle değil, sırf sefaletten kurtulabilmek adına orduya yazıldıklarına dikkat çekmektedir. Esirler arasında Kızıl Ordu'dan ilk fırsatta ayrılarak vatana dönenler olmuş, ancak bazılarının Bolşevik propagandasına kendilerini kaptırmış oldukları ve Türkiye'de de bazı faaliyetlerde buldukları anlaşılmaktadır.⁴³⁷ Vatana dönebilmek için Bolşeviklere katılmış biri olan Başkatipzade Ragıp Bey hatırasından şöyle bahsetmiştir:

"Bolşeviklerce itimat edilen komünist Türklerden Yüzbaşı Ali Rıza Efendi, Krasnoyarsk'taki Türk esir zabitan ve efradını Türkistan teşkilatına gönüllü olarak sevk edilmişti. Kendisi samimi bir komünistti. Fakat bizim bir an önce esaretten kurtulup vatanımıza sağ salim dönmemiz için çürpiniyordu. Bunun için bize komünist programını kabul etmiş gibi görünmemizi rica etmişti. Biz de birçok arkadaşla birlikte komünist programını

⁴³⁶ Kutlu, Bolşevik Propaganda, s.106.

⁴³⁷ Kurat, a.g.e., s. 445-447.

kabul etmiş olduk. Acele olarak hareket hazırlıkları başladı. Şimdi itibarımız artmış, işemiz ıslah edilmiş, elbiselerimiz, fotin, kaput vs. yenilenmişti. Bayramın birinci günü erkenden trenle hareket edecektik. 17 Haziran 1920'de Krasnoyarsk'tan Türkistan'a hareket edecek olan trene bindik. 23 Temmuz 1920 günü Taşkent'e vardık."⁴³⁸

1917 yılı sonunda Rusya ile savaşın sona ermesi ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasıyla, Türk esirlerin yurda dönmeleri için resmen imkân açılmıştır. 1919 yılına kadar harp esirlerinin büyük kısmının ülkeye dönmesi sağlanmıştır. 1919 yılı Eylül ayında Rusya'da 10 bin kadar Türk esiri kalmıştır. Ve esas itibariyle Bolşevik propagandasına en çok bunlar maruz kalmıştır.

Bolşevik İhtilali'nden sonra, harp esirleri arasında Mustafa Suphi ve arkadaşlarının propagandaları istenilen derecede olmamıştır. Harp esirlerinin çoğu 1919 yılında yurda dönerken, kalan kısmı ise Rusya'nın çeşitli bölgelerine yayılmıştır. Yapılan propagandaların etkisiyle Bolşeviklere inanan, onlarla birlikte çalışan bazı Türk esir subaylar daha sonra Bolşeviklerin gerçek yüzünü görerek, onlardan nefret etmiş ve yurda geri dönmüşlerdir.

6.3. Japonya'ya Sevk Edilen Türk Esirleri

1917'de Rusya'da yaşanan Bolşevik İhtilali sonrası Çarlık rejimi yıkılmış, bölgede Bolşeviklerle Menşevikler arasında iktidar kavgası ortaya çıkınca, Japonya bu durumdan istifade ederek, 1918 yılının Nisan ayında Vladivostok'a asker çıkarmış ve Baykal Gölü'ne kadar ilerlemeyi başarmış ve sahanın üzerinde egemenliklerini sağlamışlardır. Böylece bu yerlerdeki Türk esirlerin denetimi Japonya'ya geçmiştir. Japonlar, Türk esirlerini Hint okyanusu üzerinden İstanbul'a göndereceklerini bildirmişler⁴³⁹ ve 1921 yılı Şubat ayında Japonya askeri yetkilileri, Türk esirleri taşımak için Japon askerlerini ve "Heymeymoro" vapurunu Vladivostok limanına göndermişlerdir. Heymeymoro vapuruna 1030 kişi binecektir. Bunların 12'si Türk esirlerin oralarda evlendikleri eşleridir. Geriye kalan 1.018'i ise Türk esirleridir. Japon subaylarından biri, çok büyük sıkıntılarla geçen beş altı yıllık esaret hayatının son bulacağı ümit ve heyecanı içinde olan Türk esirlere, Viladivostok limanında bir konuşma yapmıştır.⁴⁴⁰ Konuşma şöyledir:

⁴³⁸ Başkatipzade, a.g.e., s. 116-123.

⁴³⁹ ATASE, A.1-4, K.529,D.140-47B, F.1-13.

⁴⁴⁰ Ataman, a.g.e., s. 277.

“Efendiler!

Birkaç güne kadar memleketlerinize gideceksiniz. Bütün sevinçlerinize biz de iştirak ediyoruz. Sizden ziyade hararetle, ebeveyniniz memlekette bekliyorlar. Pek mümkündür ki, siz uzun zamanlardan beri devam eden esaretiniz zarfında, bizim muamelemizden memnun olmadınız, incindiniz. Efendiler, biz de sizin gibi Asyalıyız. Gerek sizler ve gerek bizler, her iki millet Asyalıdır. Sizin adatınız aynı bizimki gibidir. Binaenaleyh, her iki millet birbirlerini tanımış ve yekdiğerine iyi tesir yapmıştır. Memleketteki fitratlarınız yine başkadır. Dünyanın hâkimiyeti şarktan garba geçti. Bir zaman olacak ki, yine şarka geçecektir. Binaenaleyh, çalışmaktan geri durmayınız. Merkezi Avrupa hâkimiyeti görülüyor. Görüyorsunuz ki, şarka yavaş yavaş tazyik yapıyor ve şarkı zir-i hâkimiyetinde tutuyor. Bunu görmek ve bilmek lazımdır. Gerek Türkler gerekse Japonlar, bu Avrupa'nın hâkim-i mutlakları kim ise onları görmeli, tanımalı ve hâkimiyeti onlardan almaya çalışmalıdır. Güneş İmparatorluğu olan bizler, Hilal-i sema hâkimiyetinde bulunan sizler, iki millet için büyük vezaif (görevler) vardır. Bizimki, sizinkine nazaran azdır. En ziyade çalışmak size terettüb eder (düşer). Çünkü Avrupa'ya en yakın ve en ziyade Avrupa'nın ayakları altında bulunuyorsunuz. Şerait-i esasiye, her iki milletin dostane çalışmasını icap ettiriyor. Efendiler, memleketinize gittiğiniz zaman şarkta (Uzakdoğu'da) bir "Güneş Hükümeti" olduğunu tebliğ etmeyi unutmayınız. Binaenaleyh, dikkat zayi etmeden çocuklarınıza dahi söyleyiniz. Memleket için çok kurbanlar verdiniz. Fakat en büyük vezaif bundan sonra başlar. En büyük işleri memleketinizde göreceksiniz. Şimdi ayrılırken ağlamayalım. İstikbali bekleyelim. Size uzun yol için selametler...⁴⁴¹

Kırk beş gün sürecek olan yolculuk esnasında sadece Colombo'ya su almak için uğrayacak olan vapur, Hint Okyanusu'nu geçtikten sonra, Süveyş Kanalı üzerinden Akdeniz'e çıkacak ve İstanbul'a doğru yol alacaktır. Vladivostok'dan hareket ettiğinde ilgili yerlere bilgisi ulaştırılan Heymeymoro hakkındaki durum Harbiye Nezareti'ne de ulaştırılmıştır ve 23 Şubat'ta Vladivostok'tan hareket eden esirlerin 5 Nisan'da İstanbul'da olacağı bildirilmiştir.⁴⁴²

Japon Kızılhaçı'nın girişimi ve yardımıyla Türk esirleri Vladivostok'tan Heymeymoro adlı Japon gemisiyle yola çıkarılmıştır. Altı haftalık uzun ve sıkıntılı geçen yolcuğun ardından Çanakkale Boğazı-Bozcaada önüne gelindiğinde Yunan deniz devriyelerinin engellemeleri ile karşılaşmışlardır. Yunan deniz kuvvetlerine ait birlik gemiyi durdurarak, içindeki Türkleri

⁴⁴¹ ATASE, A.1-4291, K. 1672, D. 390-363, F.1.

⁴⁴² ATASE, A.1-4, K.539, D.15-178, F.42: ATASE, A.1-4, K.539, D.15-78, F.42-3.

savaş esiri olarak değerlendirdiğini ilan etmişlerdir.⁴⁴³ O günlerde Anadolu'da Milli Mücadele kuvvetlerine yenilen Yunanlılar, kendi ordularının uğradığı bu yenilgiyi kapatabilmek ve dolayısıyla itibar kazanmak düşüncesiyle çoğu 5-6 yıllık esaretten dönen yorgun Türk esirlerini sanki Anadolu'daki İnönü muharebelerinde esir alınmış gibi Yunan kamuoyuna takdim etmeyi düşünmüşlerdir. Bu arada Japonların tutumu önemli rol oynamıştır. Japonlar ya boyun eğerek vapurdaki Türk esirlerini Yunan Hükümeti'ne teslim edecek, ya da ellerindeki protokolün gereğini yerine getirmek için direnecek ve neticede vapurun yolcularını İstanbul'a götürüp Osmanlı makamlarına teslim edeceklerdi. Eğer birinci yolu seçerlerse dış siyasette itibarlarının sarsılacağına farkında olan Japonlar ikinci yolu seçerek direnmeye karar vermiş olsalar da Japonların bu direncini kırmayı başaran Yunanlılar, vapuru 12 Nisan 1921'de Pire Limanı'na çekirtmeyi başarmışlardır.⁴⁴⁴ Böylece Türk esirler için sekiz buçuk ay sürecek bir esaret dönemi daha başlamıştır. Aylarca gıdasızlık, havasızlık hareketsizlik içinde bir de geceleri ışsızlığa katlanan bu insanlar yine de maneviyatlarını bozmamışlardır. Japonlar bu sıkıntıya daha fazla dayanamamış ve çoğu hastalanıp hastaneye kaldırılmışlardır. Bu arada hala Pire limanında kalan esir Türkler, Yunanlıların taşkınlıklarına da tanık olmuşlardır. Yunan askerleri yanlarından geçerken Türk esirlere yumruk sallayarak "Kemal'i yakalamaya!" diye bağıarak "Gammoti, Gammoti" diye çığlık atmaları her ne kadar esirler için üzücü bir durum olsa da, Yunan gemilerinin sürekli Anadolu'dan yaralı Yunan askerlerini getiriyor olması da esirleri bir o kadar sevindirmiştir.⁴⁴⁵

Uluslararası Kızılhaç Teşkilatı'nın bu meselenin çözümünü havale ettiği İstanbul Murahhası Dr. Reymond Şilimmer'in gayretleri ile taraflar arasında prensip anlaşması sağlanarak 13 Nisan'dan beri Pire'de tutulan Türk kafilesinin tarafsız bir ülkeye tahliye edilmesine karar verilmiş ve Heymeymoro 13 Ekim 1921 'de Pire'den ayrılarak İtalya'ya doğru hareket etmiştir. 18 Ekim 1921'de Akdeniz'de küçük, kayalık bir ada olan Azinora'ya ulaşmıştır. Esirlerin bazıları yolculuk ve bekleme sırasında öldüklerinden, sayıları 620 dolayındadır.

Türk esirleri 18 Ekim sabahı Azinora Adası'nın derme çatma iskelesinden sahile çıkarılmış ve yaklaşık sekiz ay kader arkadaşlığı yaptıkları Japonlarla vedalaşmışlardır. Vladivostok'tan itibaren kaptanlıklarını yapan Japon Yarbay Çomora Türk esirlerine yönelik bir konuşma yapmıştır:

⁴⁴³ Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası, Sayı 1, 15 Eylül 1921, s.2.

⁴⁴⁴ Kutlu, Cemil, "Vilodivostok Asinara Hattında 1030 Türk", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 10, 1998, s. 218.

⁴⁴⁵ Ataman, a.g.e.,s. 328-329.

“Arkadaşlar, siz Türkleri tanımış olmak, benim için hayatım boyunca taşıyacağım çok canlı ve daima yaşayan bir şeref ve iftihar vesilesi olacaktır. Ve yine diyorum ki, siz Türkleri tanımış olmak fırsatına nail olduğumdan çok bahtiyarım... Sizlerde çok üstün bir seciye ve karakter, aynı zamanda fazilet gördüm. Bu söylediklerim bilmüşahede (gözlemlere dayanan) duygularımın kendisidir. İşte bu görüşüm bana şu gerçekleri söyletiyor: Sizler insanlığın övüneceği bir üstün insansınız. Bütün iyi ve en iyi vasıflar sizdedir. Onlara sizler sahipsiniz. Yine gördüğümü ve sezdiğimi söylememe müsaade ediniz. Sizler çok büyük ve şayan-ı hürmet bir milletin çocukları olduğunuzu fiilen ispat ettiniz. Bu gerçeğin yegâne şahidi benim. Sizlerle beraber geçirdiğim tam sekiz aylık bir mazi, bana çok kıymetli hayati mevzular öğretti. Şimdi burada sizlere müjdelemek değil, olanı ve yarınlarda olacağı söylemek istiyorum: Yaşamak, var olmak, sizin ve siz ayardakilerin hakkıdır. En şayan-ı hürmet, kendine inanılır, güvenilir, en yüksek ahlaka sahip, yaşamaya en çok layık olan bir milletsiniz. Ve bugün memleketinizin giriştiği mücadele, zaferinizle sona erecektir. Çünkü var olmak ve yaşamak isteyen sizsiniz. Türk milletidir. Yakından gördüğüm kaypak ve kahpe milletler, size gem vuramaz. Parlak yarınlar sizindir! Çok üzgünüm, sizleri sevdiğiniz vatanınıza götüremediğim için ve yine çok üzgünüm ve müteessirim. Çünkü sizleri bu ıssız, insansız, vahşi ve kötü görünüşlü yere indirdik. Umarım, inşallah, bu yerden de kurtulursunuz, şimdi en iyi dileklerle hepimizi selamlarım.” Bu asil yarbayın üzerine aldığı görevi yerine getirmede gösterdiği üstün anlayış ve fedakârlık, başarılı bir şekilde son bulmuş; Türk esirler Yunanlılara teslim edilmemiş; Türk-Yunan savaşı sonuna kadar yaşayacakları, İtalyanlara ait Azinora Adası'na getirilmişlerdir. Japon yarbay hiçbir zor, baskı ve imkânsızlıktan yılmamış, Türk esirleriyle beraber sekiz buçuk ay boyunca çekilen yiyecek-içecek sıkıntısına ve hastalıklara, geminin diğer Japon mürettebatı ile birlikte dayanmıştır.⁴⁴⁶

Pire'den hareket ettikten sonra artık esirliklerinin sona erdiğine inanan Türk askerleri, geçici bir süre İtalyan Hükümeti'nin misafiri olarak kalacakları dönemde, gerek Sibiry'a'daki esaret günlerinden, gerekse Heymeymoro'da kaldıkları günlerden daha iyi şartlarda yaşayacaklarını umduysalar da durum hiç de beklemedikleri şekilde sonuçlanmıştır.

⁴⁴⁶ Ataman, a.g.e., s. 345.

Azinora Adası'na getirilen Türk esirlerinin çektiği sıkıntılar bir süre daha devam etmiştir. Sonunda, Milletler Cemiyeti'nin ve Kızılay'ın girişimleriyle 1 Haziran 1922 tarihinde Ümit Vapuru ile Azinora Adası'ndan alınarak, İstanbul'a getirilmişlerdir.⁴⁴⁷

6.4. Brest-Litovsk Barış Antlaşması'na Göre Esirler

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rusya, ihtilalin çıkması ve Çarlığın yıkılarak, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi üzerine savaştan çekilmek istediğini açıklamıştır. Bunun üzerine Osmanlı Devleti ve Rusya arasında 15 Aralık 1917'de görüşmeler başlatılmış, aynı zamanda esirlerin iadesiyle ilgili çalışmalar sürdürülmüştür. Ardından da 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır.⁴⁴⁸ Yapılan antlaşmanın 8, 12,13 ve 14. maddeleri esirlerle ilgiliydi. Buna göre:

8. Madde: Esirler, karşılıklı olarak iade edilecektir.

12.Madde: Hukuk çerçevesinde, savaş esirlerinin ve sivil esirlerin değiştirilmesi, karşı tarafın elinde bulunan ticaret gemileri hakkında yapılacak muamele Rusya ile imzalanacak özel antlaşma ile belirlenecektir.

13.Madde: Esirlerin mübadelesini özel komiserler yerine getirecektir. Mübadele sırasında esirlerin vapura bindirilmeleri sürecindeki masrafları esir eden devlete ait olacaktır.

14.Madde: Antlaşma onaylanacak ve Esirler 3 Mart 1918'de imzalanmış olan Brest-Litovsk'ta imzalanmış olan Rus-Alman Sözleşmesi'ne göre esirler Berlin'de karşılıklı verilecektir.⁴⁴⁹

Brest-Litovsk Antlaşması, 16 Mart 1918'de Rusya, 22 Mart 1918'de Almanya ve 28 Mart 1918'de de Osmanlı Devleti tarafından onaylanmıştır.

⁴⁴⁷Altıntaş, Ahmet, *Belgelerle Milli Mücadele Döneminde Esirler*, Ankara, 2008, s. 330; Cemalettin Taşkiran, Azinora Adası'nı İtalyanların salgın hastalıklar ve çok ağır suçlular için sürgün yeri olarak kullandıklarını, burada yetişen meyve ve sebzelerle et ve süt ürünlerini ülkelerine sokmadıklarını, zehirli yılanlarla dolu bu susuz adada çok kötü şartlar altında Türk esirlerin sekiz ay daha ot biçerek, yılanlarla mücadele ederek yaşadıklarını ve de esirlerin bazılarının, kötü yaşam şartları ve yılanların sokması sonucu can vererek defnedildiğini belirtmiştir. Ayrıca Türk esirlerin 25 Haziran 1925'te İstanbul'a getirildiklerini ifade etmiştir. Taşkiran, a.g.e., s. 234.

⁴⁴⁸Uçarol, a.g.e., s. 406.

⁴⁴⁹Arslan, a.g.e., s. 274-275.

6.5. Rusya'daki Türk Savaş Esirlerinin Yurda Getirilme Faaliyetleri

Osmanlı Devleti ve TBMM hükümeti Türk esirlerinin Anadolu'ya getirebilmek için çeşitli çalışmalarda bulunmuşlardır. Esirlerin mübadelesi ile ilgili ilk adım 15 Aralık 1917'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nda yer almıştır. Bu antlaşmada karma komisyonun Petrograd'da toplanması yönünde karar alınmıştır.

12 Ocak 1918 tarihinde Petrograd'a Osmanlı hükümeti adına eski Atina elçisi olan Galip Kemali Söylemezoğluesirlerin durumuyla ilgi görüşmek için gönderilmiş, fakat bu görüşmeler de istenilen başarıya ulaşamamıştır. 1918 yılında Kırım'da kısa süreliğine kurulmuş olan Bolşevik Tavrida Cumhuriyeti ile 12 Şubat 1918 tarihinde de Ukrayna Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında esirler üzerine bir antlaşma yapılmıştır. Daha sonraki süreçte Alman komisyonları aracılığıyla Rusya'dan bazı esirlerin Türkiye'ye getirilmeleri söz konusu olmuştur. Ancak bu tür girişimler sınırlı sayıda esirin getirilmesini sağlayabilmiştir. 1919-1920 yıllarında ise Rusya'da ihtilal sonrası kargaşanın yaşanmasıyla birlikte istikrarsızlığın arttığı bir dönemdi. Fakat bu dönemde de esirlerle ilgili elle tutulur bir sonuç elde edilememiştir.⁴⁵⁰

TBMM açıldıktan sonra ise Rusya'daki esirlerle ilgili Ankara hükümeti özel bir çalışma başlatmıştır. 28 Mart 1921'de Sovyet Rusya ile Moskova'da "Esirlerin İadesi Sözleşmesi" yapılmıştır.⁴⁵¹ Yapılan bu sözleşme çerçevesinde oluşturulan heyetler Rusya'ya giderek Türk esirlerin yurda dönüşleri üzerinde çalışmalar yapmışlardır.

3 Mayıs 1922 tarihinde toplanan mecliste Sivastopol ve civarından 4000 Türk esirinin toplandığı ve durumlarının iyi olmadığı tespit edilerek, bölgedeki Türk esirlerin işlerinin temini için 100 bin liralık bir bütçe hazırlanmasına karar verilmiştir.⁴⁵²

Esirlerle ilgili yapılan yazışmalara göre bu konuda etkin bir şekilde rol alan makamlar Milli Müdafaa, Umur-ı Sıhhiye, Muavenet-i İctimaiyye Vekâletleri ve de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'dir. Fakat Rusya'da yaşanan sıkıntılardan dolayı bölgedeki Türk esirlerin yurda döndürülmesini bırakın, nerede ne kadar esir olduğuna dair tespit dahi yapılamamıştır.

⁴⁵⁰ Nuri Köstüklü, " 1. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Tespitler", *Atatürk Araştırma Merkezi*, Cilt:28, Temmuz 2012, s.6.

⁴⁵¹ Altıntaş, a.g.e., s. 303.

⁴⁵² BCA.030.18/05.14.10.

1922 yılının Kasım ayında Müdafaa-i Milliye Vekâleti esirlerle ilgili durumu Heyet-i Vekile Başkanlığı'na gönderdiği raporda şunları dile getirmiştir:

- 1- Rusya ile yapılan antlaşmaya göre henüz bölgedeki Türk esirlerin miktarı ve buldukları yerler ile ilgili kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Bekir Sami Bey tarafından TBMM'ye sunulan raporda Rusya'daki subay ve er Türk esirlerin toplamı 12.000'i geçmektedir.
- 2- 14 Temmuz 1922'de Yüzbaşı Ahmet Saim Bey'in verdiği raporda Güney Rusya civarında 5.000 civarında Türk esirinin bulunduğu bildirilmiştir.
- 3- 1 Ağustos 1922'de vagonların kapasitesinin daha fazla olmasına rağmen 345 esirin Trabzon limanına getirildiği bildirilmiştir.
- 4- Kırım'da açlığa mahkûm edilen Tatar göçmenlerinin 17 Eylül 1922'de Türkiye'ye gelme istekleri bildirilmiş, ancak bölgedeki Müslüman halka zarar gelmemesi için bu isteğin reddedildiği bildirilmiştir.
- 5- Kuzey Kafkasya'da bulunan Türk esirlerinin Anadolu'ya getirilmesi için bir yetkilinin görevlendirilmesini Hariciye Vekâleti'ne bildirilmiştir.
- 6- 1917-1920 yıllarında Rusya'da yaşanan Bolşevik İhtilali üzerine, Ruslar tarafından memleketlerinize gönderileceksiniz diyerek esirleri köylere dağıtmışlardır. Bu yüzden esirler oldukça dağınık bir vaziyettedir. Bu yüzden Rus hükümeti esirleri belirli bölgelerde toplarsa görevli memurlar başarılı bir faaliyet sürdürebileceklerdir.⁴⁵³ Bu rapora göre konunun oldukça karmaşık olduğu anlaşılmaktadır.

1922 yılında Tiflis temsilcisi olan Ahmet Muhtar Hariciye Vekâleti'ne gönderdiği raporda, birçok zorlukla mücadele ederek Tiflis'e kadar gelebilen binlerce Türk esirinin Batum ve Kars yoluyla Anadolu'ya gönderildiği, ancak Gürcü hükümetinin bu esirlere birçok engel çıkardığı belirtilmiştir.⁴⁵⁴

Esirlerle ilgili bu tür gelişmeler üzerine TBMM hükümeti neler yapılabileceği konusunda görüşmeler yapmıştır. Bunun üzerine Rusya'daki Türk esirlerin sevk işlemleriyle

⁴⁵³ BCA., 030.10/55.362. 18. 6.

⁴⁵⁴ BCA., 030.10/55.362. 18. 4.

ilgili meclis tarafından Müfettiş Dr. Ahmet Fikri Bey ve Mustafa Efendi görevlendirilmiştir. Yine de bu faaliyetlere rağmen Rusya'daki otorite boşluğu nedeniyle esirlerin Anadolu'ya dönüşleriyle ilgili istenilen sonuca ulaşılamamıştır.

Türkiye'ye dönemeyen esirler arasında Müslüman okullarında öğretmenlik yapmaya başlayanlar olmuştur. Bu öğretmenlerin bölgede kalabilmeleri için Moskova'daki elçilik aracılığı ile Ankara Hükümeti arasında resmi yazışmalar yapılmış ve hukuki bir karara bağlanmıştır.

Türk esirlerin durumunu inceleyebilmek adına Sıhhiye ve Muaveneti İctimaiyye vekili Rusya'ya gitmiştir. 6 Mart 1923'te verdiği raporda Rusya'da bulunan Türk esirlerin perişan bir halde olduğuna, pek çoğunun öldüğüne şahit olduğunu ifade etmiş, bu esirlerin iâşesi için bir memur tayin ettiğini de bildirmiştir. Fakat antlaşmalarda yer alan iade müddetinin sona erdiğini ve bu yüzden memur tayin edemediğinden, bu durumda ne yapılması gerektiğini sormuştur. Bu durum üzerine 15 Mart 1923'te alınan karara göre İcra Vekilleri Reisi Mustafa Kemal, ilgili vekâlete gönderdiği emirde *“Antlaşma ile birbirine bağlı iki komşu devletin esirlerinin bu suretle süre kaydıyla zorluk ve sefalet düşürülmesi tabii ki iki tarafça da onaylanamayacağı cihetle gerek Bakü'den gerekse geniş bir alan olan Rusya'nın iç muntikalarından gelecek esirlerin müreffehen sevkiyatları hususunun gereğinin acilen yerine getirilmesi ve neticenin bildirilmesini rica etmiştir.”*⁴⁵⁵

Yine Rusya'daki esirlerin Türkiye'ye getirilmeleri için bütçeden 20.000 lira ayrılmış, 1923 yılında buna 20.000 lira daha ekleme kararı alınmıştır.⁴⁵⁶ 1924 yılında ise Rusya'ya esirlerin dönüşünü sağlayabilmek adına 4 kişiden oluşan bir heyet gönderilmiştir.⁴⁵⁷ Bu heyet adeta köy köy dolaşarak bütün Rusya'da esir taramış ve Rus hükümeti de bu faaliyeti desteklemiştir. Bu süreçte 600 Türk esirinin Türkiye'ye dönüşü gerçekleştirilmiştir. Hazırlanan bir raporda ise imkânsızlık yüzünden dönemeyen kimsenin kalmadığı vurgulanarak, çok az sayıda Türk esirin de kendi arzusuyla bölgeye yerleştiği belirtilmiştir.⁴⁵⁸ 7 Mart 1926'da da her iki tarafta kalan esirlerin yurtlarına döndürülmeleri için yeni bir kanun yayınlanmış olsa da bu tarihten itibaren artık Rusya'da esaret hayatını yaşayan Türk esirinin olmadığını ifade etmek mümkündür.

⁴⁵⁵ Köstüklü, a.g.m., s. 10-11.

⁴⁵⁶ BCA., 030.18/7.25.14.

⁴⁵⁷ BCA., 030.18/51.19.

⁴⁵⁸ Güven, a.g.t., s. 101-102.

Tutulan kayıtlara göre yaklaşık 25 bin esirin yurda döndürüldüğü, fakat 40 bin civarında esirin akıbeti hakkında bir sonuca ulaşılamamıştır. Tahminlere göre bu esirlerin orada yerleştikleri, iş bulup hayatını sürdürdükleri, başka ülkelere kaçabildikleri, yolculuk esnasında veya kamplardayken hayatını kaybetmiş oldukları düşünülmektedir.

7. SONUÇ

20. yüzyılın ilk çeyreğinde yaşanan Birinci Dünya Savaşı tartışmasız döneminin en uzun süren çatışmaları içerisinde yer alarak milyonlarca insanın kaybına neden olmuştur. Bu kayıpların bir bölümünü de esirler oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti de girmiş olduğu bu zorlu mücadelede de birçok vatandaşını yitirmiş, aynı zamanda düşman kuvvetlerine sivil ve asker olmak üzere birçok Türk'ü esir olarak vermek mecburiyetinde kalmıştır.

Çalışmamız gereği Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında Rusya'daki Türk esir kampları üzerinde çalışılarak, öncelikli olarak esirlerin sayısı üzerinde durulmuş, fakat yine de Sibiry'a'da verilen sayıdan daha fazla esirin olduğu saptanmıştır.

Savaş öncesi yapılan antlaşmalar gereği esirler koruma altına alınmış olsalar dahi, bu durum esirlere yönelik keyfi muameleleri önleyememiştir. Özellikle Rusların elindeki Türk esirlerin yaşadığı dram içler acısı niteliktedir.

Esaret hayatının zorluğunu ve yokluklar içindeki mücadele etmeyi, Rusya'nın elinde bulunan esirler çok yoğun bir şekilde yaşamışlardır ki, Türk esirler Sibiry'a'nın farklı bölgelerine zor şartlar altında sevk edilerek, ayrı ayrı kamplara gönderilmişlerdir. Ancak, şartların ağır olması sadece bu devletten kaynaklanmıyordu. Ülkenin içinde bulunduğu maddi ve toplumsal sorunlarla birlikte coğrafi şartlar da sonuç üzerinde etkili olmuştur.

Esirlerin kamplarda yaşadığı sorunları; beslenme, parasızlık, aileleriyle haberleşememe ve esaret hayatının ortaya çıkardığı ruhsal sorunlar şeklinde özetlemek mümkündür. Bu tür problemler olmasına karşın esirler tarafından, bazı kampların kültürel yönden oldukça aktif olduğu belirtilmiştir. Kamplarda çıkarılan gazeteler, sportif faaliyetler ve dil öğrenimine dönük çalışmalar bunun en büyük göstergeleridir. Esirlerin maddi kazanç elde etmek için yaptıkları faaliyetler de esaret hayatına ilişkin ilginç noktalarındadır.

Savaşın başında Osmanlı Devleti'nde savaş esirleriyle ilgilenen belli bir kuruluş henüz yoktu.1915 yılından sonra Harbiye Nezareti ve Kızılay tarafından esir işleri daireleri kurularak bu işle ilgilenilmeye başlanmıştır. Diğer ülkeler ise bu işleri tarafsız devletlerle Kızıllaç teşkilatlarına bırakmışlardı.

Rusya'ya Osmanlı esirleriyle ilgilenen bir murahhas ancak 1917 senesi sonunda gitmiştir. Kızılay murahhası olarak giden Yusuf Akçura Rusya'da Türk esirler için maddi ve manevi her türlü yardımı yapmaya çalışmıştır.

Bolşevik İhtilali'nden sonra Rusya'da iç savaş başlamış, ekonomik hayat felce uğramış, durum karışık bir hal almıştır. Esirler Bolşevikler tarafından serbest bırakılmışlar, bu yüzden etrafa dağılan esirlerin yerlerini ve sayılarını tespit etmek de güçleşmiştir.

3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması imzalandıktan sonra esirlerin tahliyesine başlanmış ve bu tarihten sonra Rusya'ya gelen Osmanlı elçilik heyeti esirlerimizi bir an önce memleketlerine göndermeye çalışmıştır.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti i. Dünya Savaşı'nda Rusların elindeki esirlerimizi kurtarma çalışmalarını geç başlatmıştır. İsveç ve Danimarka hükümetlerinin kurduğu esir komisyonları ve uluslararası Kızıllaç örgütleri tarafından yapılan yardımlarla hayatlarını devam ettirmeye çalışmışlardır.

Rusya'daki yerli Müslüman halk da içinde buldukları ortam elverdiği müddetçe esirler için önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Çarlık zamanında yasak olduğu halde yakalanma tehlikesini göze alarak esirlere yardım etmişler, 1917 Şubat ihtilalinden sonra da bu yardım çalışmalarını hızlandırarak daha geniş çapta gerçekleştirebilmişlerdir.

Gösterilen çabalar sonucu Türk esirler, diğer milletlerin esirleri ile beraber Rusya'dan memleketlerine sevk edilebilmişlerdir. Fakat geçirdikleri,uzun esaret hayatı esirlerimiz üzerinde derin izler bırakmıştır.

Yakın tarihin bu acı gerçekleri günümüzde taraf ülkelerin ortak tarih olguları olarak dostluk ve komşuluk ilişkilerini ancak geliştirme yönünde değerlendirilmelidir. Böylelikle gelecekte benzer acıların yaşanmasının önüne geçilebilir. İnsanlarımız ülkemiz ve milletimizin tarihte neler yaşadığını nerelerden geçip bugüne ulaştığını öğrenmek zorundadır

ki bunun yanı sıra vatani için canını feda etmiş, vatanını savunmaktan çekinmeyen bu insanlara vefayı bir borç bilmeliyiz.

EKLER

قلم عمومي مديريت
عدد
۱۹۲۷
۱۵۹۲

مردود مديريت اوردورده حالي حالي سراسر انا و قلم عمومي مديريت نامه ايچك دريسته
لغت اسرار حيا ايضا ايچك اوردورده اوردورده مديريت حيا و مديريت حيا
توضيحات تفصيلي قلم عمومي مديريت حيا و مديريت حيا
«۱۹۲۷» قلم عمومي مديريت حيا و مديريت حيا
مديريت حيا و مديريت حيا و مديريت حيا
مديريت حيا و مديريت حيا و مديريت حيا

مديريت حيا و مديريت حيا و مديريت حيا
مديريت حيا و مديريت حيا و مديريت حيا
مديريت حيا و مديريت حيا و مديريت حيا
مديريت حيا و مديريت حيا و مديريت حيا

بوتيا ايليج اوره ۱ بوتيا اولين مرزلكه تليخ لاورموسك ديوي ويا اولكور

020	۱۵	۵۱	۵۱	۵۱۱	۵۱	۱۹
-----	----	----	----	-----	----	----

Fon No: 30 18 1 1 - Kulu No: 11 - Dosya No: 51 - Sira No: 19

EK 1. BCA, 030.18/51.19

Birinci Dünya Savaşı'nda esir olanları tespit etmek amacıyla Rusya'ya gönderilecek dört yüzbaşıya verilecek yolluk ve harcıraha dair belge.

باسم وکالت
امم مخصوصه
عدد

۱۷۶۹
۱۸۴۶

۱۷۶۹
۱۸۴۶

چون تجرید رسیده بر رویه که تراشوی پارسه اسرار لاهند بولند در آن ده ساله
جاریه کنون طرز قطع ایامه اولد جا بصره ، تهریه خردن بر یغنه ، برز و ناکه ایله ،
حجت اورده طوقه بر طوقه برز الی بر وجه اقرا ایله که عیبه عادت بروصیفه درونیک
چینه یغنه تهریک استیعنی اشراعی ایله تراشوی پارسه بی رسته اکر سرکاره
تک تادیه ایله بیلدک مایه نه تعین اقله رایحه اوردوم بر تهریه ورنه بیوفت
و بروصیفه مملکت مقدور سنتم اقله بالاخره تعین ایله چه مقدور ایله مسوره
اجرایدک شرطیه از جمله ایله بیلد مایه ۱۹۹۱ سنه باید بودجه مملکت
یغنه تهریه بر سر ایله ایله صرفه بر قرار ای ده سلفه و لایحه ایله مورد
تورولتر که ایله تعین اولوند .

۴۹۷۴۱ ca تاریخ ۱۹۵۷
تعیین ایله ایله تهریه ۴۹۱/۴۱ ca تاریخ ایله در آن ذکر موضع ایله
اسان مطلوبه و اگر مطلوبه بود بر محض تهریه تراشوی قطع و تهریه ایله ادرام
بر سر تعین بر سر ایله باید و لایحه ایله مملکت تهریه تراشوی تراشوی
تقریباً ۴۹۱/۴۱ ca

وکیل تجرید
فایده

خا بصره
داغدی
بر بوی
عبودیک
داغدی بوی
بوسوی
مورد سندن
تقریباً

جو یا یازمین اورده ۲ جوان اولدی عرمانک تلخ و تو صومستک دوس رجا اولوند

02 18 07 01 20 16

EK 2. BCA, 030.18/13.20.16

Krasnoyarsk esir kampında kalan esirler için tüccar Ahmed Şahmerdan'ın yardımına dair belge.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a historical document or report. The text is dense and covers most of the page. It appears to be a detailed account or a list of items, possibly related to the capture of Nargin Adası (Nargin Island) as mentioned in the caption. The script is cursive and characteristic of the 17th or 18th century Ottoman era.

1-110
6

Sheik Dagnin
Walter Geringer
Felix Adernauer

طبع و تصدیق
طبع و تصدیق
طبع و تصدیق

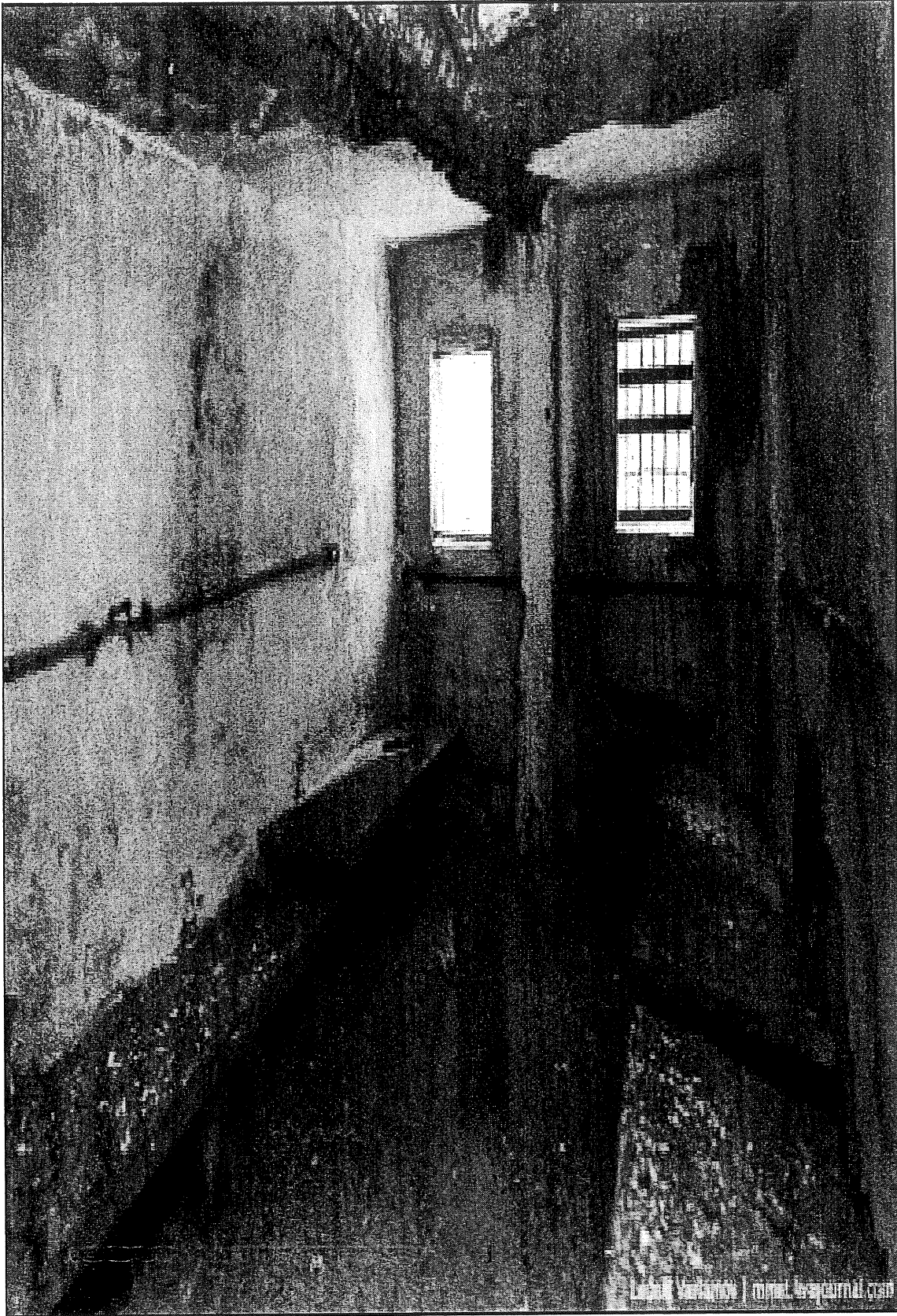
EK 3. ATASE, A. 1-110, K. 2190, D. 5, F.6-2a
Nargin Adası'na esir düşen Türklerin yaşamlarına dair bilgi veren belge.

A	
B	
C	
D	
E	
F	

- آلا 90 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 91 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 92 ط 1 ك 1 المیزان موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 93 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 94 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 95 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 96 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 97 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 98 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 99 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 100 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 101 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 102 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 103 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 104 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 105 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 106 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 107 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 108 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 109 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 110 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 111 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 112 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 113 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 114 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 115 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 116 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 117 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 118 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 119 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم
 آلا 120 ط 1 ك 1 موزنهای 10 پونگور و 10 شیشیه قدیم

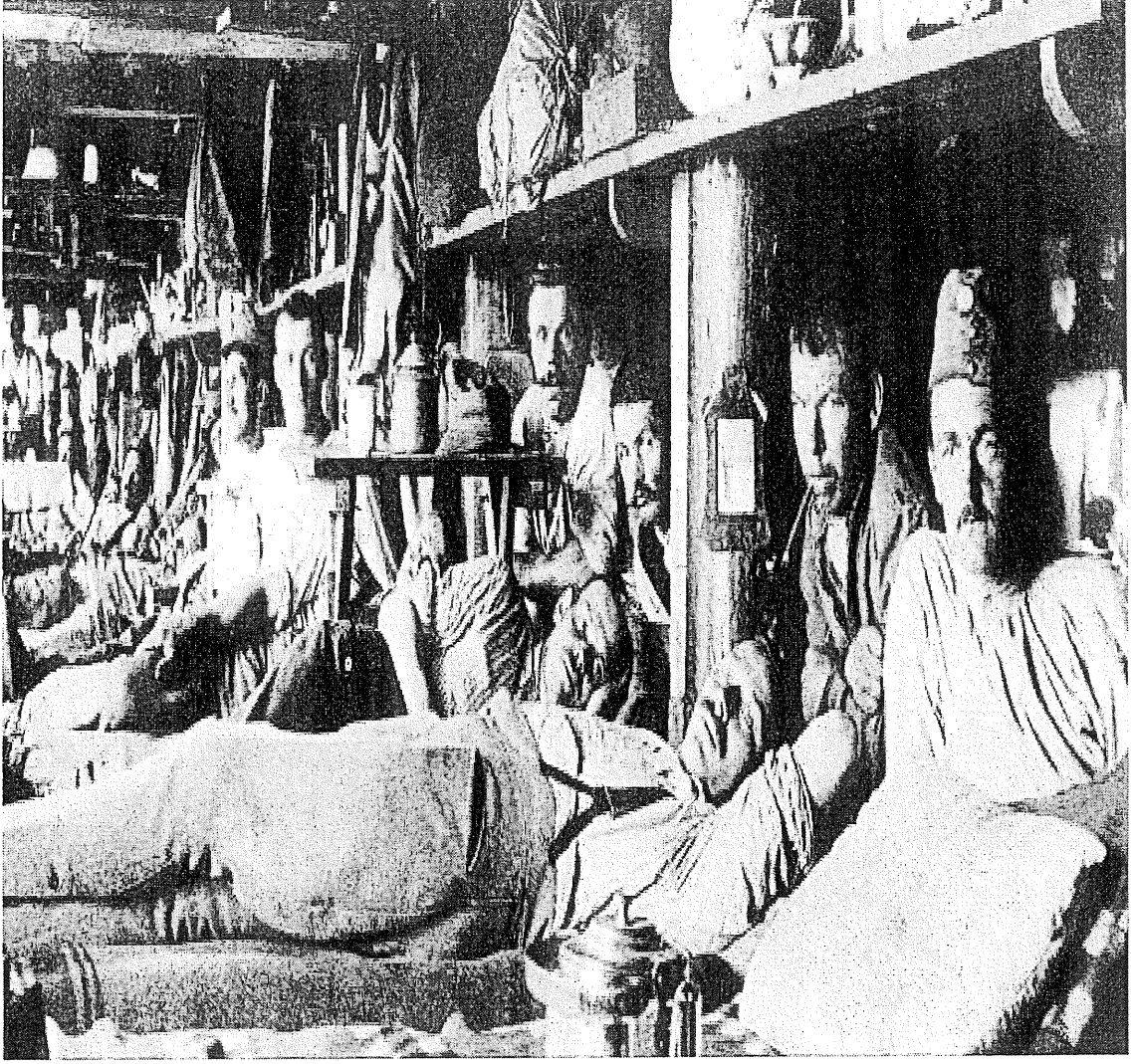
111
 112
 113

EK 6. ATASE, A.4-3670, K. 2868, D. 269, F.14-2
 Nargin Adası'na esir düşen Türklerin bir kısmının isim listesi.

EK 8. <http://www.linklup.com/sibiryanin-terk-edilmis-hapishaneleri.htm>

Sibirya bölgesinde terk edilmiş bir hapishane.

EK 9. <http://www.ekrembugraekinci.com/makale.asp?id=475>

Sibirya İrkutsk esir kampının koğuğu.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
T.C. Kızılay Derneği Arşivi

KİTAPLAR

- AHMAD, Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, (Çeviren: Nuran Yavuz), İstanbul, 2004.
- AKBAY, Cemal, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi Ve Askeri Hazırlıkları İle İlgili Harbe Girişi*, Ankara, 2014
- AKŞİN, Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul, 2007.
- AKÇURA, Yusuf, *Yusuf Türkçülük Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İstanbul, 2014.
- ALTINTAŞ, Ahmet, *Belgelerle Milli Mücadele Döneminde Esirler*, Ankara, 2008.
- Ana Britannica*, "Esperanto", VIII, İstanbul, 1988.
- ARMAOĞLU, Fahir, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, İstanbul, 2010.
- APAK, Rahmi, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara, 1988.
- ARSLAN, Nebahat Oran, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri*, İstanbul, 2008.
- ASLAN, Betül, *1. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türklerine Kardeş Kömeği Ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000.
- ASLAN, Yavuz, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, Ankara, 1997.
- AŞIRLI, Akif, *Nargin Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı*, İstanbul, 2013.
- ATAMAN, Halil, *Harp ve Esaret Doğu Cephesi'nden Sibiryaya*, İstanbul, 2014.
- BADEMÇİ, Ali, *1917-1934 Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Enver Paşa*, İstanbul, 1975.

- BALCI, Ramazan, *Tarihin Sarıkamış Duruşması*, İstanbul, 2007.
- BATMAZ, Eftal Şükrü, *Cepheden Cepheye Esaretten Esarete*, Ankara, 1999.
- Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, I, Ankara, 1993.
- Birinci Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi 3'üncü Ordu Harekâtı*, II, Ankara, 1993.
- CEBECİOĞLU, Murat, *Mehmet Asaf Bey'in Hatıraları Sarıkamış'tan Volga Kıyılarına*, Ankara, 1994.
- ÇAKIRÖZ, Raci, *Çarlık Ve Bolşevik Rusya'da 10 Yıl*, İstanbul, 1990.
- CARR, Edward Hallet, *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi (1917-1929)*, İstanbul, 2010.
- ÇAPA, Mesut, *Kızılay (Hilal-i Ahmer) Cemiyeti (1914-1925)*, Ankara, 2010.
- ÇETİNKAYA, Mehmet, *Vatan Yıldızlardan Uzak Mı*, İstanbul, 2011.
- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Yayına Haz.: Aydın Sami Güneyçal), Ankara, 2007.
- DEVLET, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, 1985.
- ERBUĞ, Merih Baran, *Kaybolan Yıllar (Mülazım Ahmet Hilmi'nin Sarıkamış-Sibirya-Afganistan Hatıraları ve Hayatı)*, Ankara, 2007.
- ERDOĞAN, Fahrettin, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara, 2007.
- ERİŞÇİ, Lütfi, *Türkiye'de İşçi Sınıfı Tarihi*, Ankara, 1997.
- HİKMET Bey, Adil, *Asya'da Beş Türk*, (Çev: Yusuf Gedikli), İstanbul, 2012.
- GÜLBOY, Burak, *Birinci Dünya Savaşı Tarihi*, İstanbul, 2004.
- GÖRGÜN, Bedrettin, *Hasan Basri Efendi Bir Gemi Katibi'nin Esaret Hatıraları*, İstanbul, 2009.
- GÖZE, Ergun, *Rusya'da Üç Esaret Yılı*, İstanbul, 1991.
- HABLEMİTOĞLU, Necip, *Sovyet Rusya'da Devlet Terörü*, İstanbul, 2004.
- HAYIT, Baymirza, *Sovyetlerde Türklüğün ve İslam'ın Bazı Meseleleri*, İstanbul, 2000.
- HİÇYILMAZ, Ergun, *Esir Kampları Bana Biraz Hürriyet Yollar Mısın*, İstanbul, 2010.
- İLTER, Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Ankara, 2007.
- İRFANOĞLU, Ahmet Rıza, *Allahüekber Dağları'ndan Sibirya'ya*, İstanbul, 2004.
- İYBAR, Tahsin, *Sibirya'dan Serendib'e*, Ankara, 1950.
- ILGAR, İhsan, *Tarih Boyunca Türk Şehitlikleri*, İstanbul, 1967.

- KARAL AKGÜN, Seçil-ULUĞTEKİN, Murat, *Birinci Dünya Savaşı Sonunda İskandinavya'dan Sibiryaya Hilal-i Ahmer Hizmetinde Yusuf Akçuraoğlu*, Ankara, 2009.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi, IX, II. Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı (1908-1918)*, İstanbul, 1999.
- KARATAŞ, Mehmet, *Birinci Dünya Savaşı Sonrası Rusya'da Esaret Yılları Yusuf Akçura*, Balıkesir, 2012.
- KEYKURUN, Naki, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesi'nden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara, 1998.
- KURAL, Orhan, *Sibiryadan Şili'ye*, İstanbul, 1999.
- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990.
- LATİF, İhsan, *Bir Serencam-ı Harp*, Ankara, 1988.
- NASKALİ GÜRSOY, Emine, *Sibiryaya Araştırmaları*, İstanbul, 1997.
- ÖKLEM, Necdet, *I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış İhsan Paşa'nın Anıları*, İzmir, 1985.
- ÖLÇEN, Mehmet Arif, *Vetluga Irmağı Kafkas Cephesi'nde Sarıkamış ve Sonrası 1916-1918*, Ankara, 2006.
- ÖNAL, Sami, *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları/ Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, İstanbul, 2006.
- ÖZDEMİR, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara, 2010.
- POZNAHİREV, Vitality, *1924 Yılları Arasında Rusya'daki Asker ve Sivil Savaş Esirleri: Belgeler, Gerçekler, Araştırmalar*. St.Petersburg, 2014.
- RENOUVIN, Pierre, *Birinci Dünya Savaşı ve Türkiye 1914-1918*, İstanbul, 2004.
- SAKAOĞLU, Necdet, *Bu Mülkün Sultanları*, İstanbul, 1999.
- SARIAHMETOĞLU KARAGÜR, Nesrin, *Petrolün Sihirli Dünyası Bakü*, İstanbul, 2007.
- SARIAHMETOĞLU KARAGÜR, Nesrin, *Mücadeleye Adanan Hayat Neriman Nerimanov*, İstanbul, 2012.
- SARISAMAN, Sadık, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Ankara, 1999.
- SERHADOĞLU, M. Rıza, *Savaşçı Doktorun İzinde*, İstanbul, 2005.
- SIBGATULLINA, Alfina, *İki İmparatorluk Arasında Rusyalı Müslümanlar*, İstanbul, 2014.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, *XX. Yüzyıl Türk Dünyasında Türk Düşünürleri*, İstanbul, 2008.
- ŞİMŞİR, Sebahattin, *Dünden Bugüne Türkistan'da Türkler*, İstanbul, 2009.

- SÖNMEZ, Bingür-YILDIZ, Reyhan, *Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış*, İstanbul, 2011.
- TAŞKIRAN, Cemalettin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri/ Ana Ben Ölmedim*, İstanbul, 2008.
- TAYMAS, Abdullah Battal, *1917'den 1919'a Rus İhtilali'nden Hatıralar 1*, İstanbul, 2000.
- TOKAD, Mehmet Fuat, *Kibrit Kutusunda Sarıkamış- Sibiryaya Günlükleri (1915-1918)*, İstanbul, 2011.
- TONGUÇ, Faik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul, 1999.
- TUĞAÇ, Hüsamettin, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul, 1975.
- TUNCAY, Mete-ZÜRCHER, Erik Jan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik*, İstanbul, 2010.
- TUNÇAY, Mete, *Türkiye'de Sol Akımlar*, I, İstanbul, 1991.
- UÇAROL, Rıfat, *Siyasi Tarih*, İstanbul, 1985.
- UYGUR, Tülin, *Birinci Dünya Savaşı'nda Esir Türkler*, İstanbul, 2014.
- VARLIK, M. Bülent, *Tarihi Hayatım Başkatipzade Ragıp Bey*, Ankara, 1996.
- YANIKDAĞ, Yücel, *Millete Deva Olmak Osmanlı Savaş Esirleri Tıp ve Milliyetçilik 1914-1918*, İstanbul, 2014.
- YARAR, Hülya-DELİALİOĞLU, Mustafa, *Cepheden Mektuplar*, Ankara, 1999.
- ZEİNE, N. Zeine, *Türk Arap İlişkileri ve Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İstanbul, 2003.

KİTAP TANITIMI

- POZNAHIREV, Vitaliy, *Türk Esirlerine Manevi Heykel, 1914-1924 Yılları Arasında Rusya'daki Askerî ve Sivil Türk Esirleri. Belgeler, Olgular, Araştırmalar*, St. Petersburg, 2014.

MAKALELER VE KİTAP BÖLÜMLERİ

- ASLAN, Betül, "Birinci Dünya Savaşı Esnasında Nargin Adası'nda Türk Esirler", *Erzurum Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi*, S.42, 2010, ss. 283-305.
- ASLAN, Betül, "Türk Dünyası'nda Büyük Bir Dayanışma Örneği: I.Dünya Savaşı ve Sonrasında Azerbaycan Türklerinin Türk Harp Esirlerine Yardımları", *Atatürk Dergisi*, S.4, 2003, ss.53-62.

- BAKAR, Bülent, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’ya Esir Düşen Türk Askerleri: Rusya’daki Üseramız Hakkında Ma’lûmât”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.179, Mart-Nisan 2009, ss. 85-104.
- BİNLER, Mehmet Ziya, “Dedemin Esaret Yılları”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S.16, Nisan 1988, İstanbul, ss.45-49.
- GEZA, David, “Lajos Fekete (1891-1969)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XII, İstanbul, 1995, ss.299-300.
- GÜNDÜZ, Ahmet, “1917 Bolşevik İhtilali’nin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi*, VI/1, 2005, ss.1-12.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXXIX, İstanbul, 2010, s.502-503
- ERDEMİR, Lokman, “Rusya’da Esir Bir Zabıt Vekili Ve Esaret Günlüğü”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S.41, Bahar 2014, ss.127-146.
- KARAL, AKGÜN Seçil, “Cumhuriyet Duyurulurken Geride Bırakılamayan Bir Kurum: Hilal-i Ahmer Cemiyeti”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, S. 39, Nisan 2012, ss. 111-136.
- KELEŞYILMAZ, Vahdet, “Kafkas Harekâtı’nın Perde Arkası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XVI/47, Temmuz 2000, ss.367-393.
- KÖSTÜKLÜ, Nuri, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, *Atatürk Araştırma Merkezi*, XXVIII, Temmuz 2012,ss.1-16.
- KUTLU, Cemil, “Krasnoyarsk’ın Ölüm Kampından Yatılı Üniversiteye Dönüşmesi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 32, 2007, ss.245-267.
- KUTLU, Cemil, “Rusya’daki Türk Savaş Esirlerine Uygulanan Bolşevik Propaganda”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.125, Nisan 2000, ss.99-111.
- KUTLU, Cemil, “Vilodivostok Asınara Hattında 1030 Türk”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.10, 1998, ss.1-21.
- ÖZSOY, Şule, “İnsancıl Hukukun Gelişimi”, *İnsan Hakları Yılığ*, Cilt XIX-XX 1997-1998, s.111-125.
- POZNAHIREV, Vitaliy ve Alfina Sıbgatullına, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Rusya’daki Sivil Osmanlı Esirleri”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.26, Aralık 2015, ss.57-73.
- TAMARİ, Salim, “With God’s Camel in Siberia: The Russian Exile Of an Ottoman Officer from Jerusalem”, *Jerusalem Quarterly*, S.35, 2008, ss.31-50.

- TOPSAKAL, İlyas, “Türk Tarihi Açısından Sibirya’nın Kısa Tarihi (Başlangıçtan XVI. Yüzyıla Kadar)”, *Turkish Studies Dergisi*, VI/1, Kış 2011, ss.1863-1883.
- SÖNMEZ, Bingür, “Bakü Halkının 1915-1917 Sarıkamış Esirlerine Kardeş Kömeği”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, S.16, 2010, ss.9-23.
- SÖNMEZ, Bingür ve Reyhan Yıldız, “1. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Türk Esirleri”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, S. 265, Ocak 2009, ss.22-26.
- SUBAYEV, Niyaz, “Türk Esirleri Rusya’da”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, s.119, Kasım 1996, ss.10-12.
- TUNCAY, Mete, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, *Türkiye Tarihi*, IV, İstanbul, 1989, ss.27-75.
- UYGUR, Tülin, “İsveç Kızılhaçı, Rusya’daki Türk Savaş Esirleri Ve Yusuf Akçura”, *Bilim Ve Ütopya Dergisi*, S.251, Mayıs 2015, ss.58-63.
- UZUN, Mehmet, “Abdullah Tukay’ın Tatarca Üzerindeki Etkileri”, *Turkish Studies Dergisi*, VIII/IV, İlkbahar 2013, s.1423-1440.
- YILDIRIM, Kadir, “Osmanlı Sosyalist Hareketi İçinde Mustafa Suphi: Hayatı ve Fikirleri”, *Sosyoloji Dergisi*, S.28, 2014/1, ss.101-115.

RESMİ RAPORLAR

Rusya Üserası Murahhası Yusuf Akçura Bey’in Raporu, Dersaadet, 1335/1919.

SÜRELİ YAYINLAR

Gazeteler

İkdam

Novoye vremya

Russkiy invalid

Sabah

Vakit

Vaveyla

Dergiler

Osmanlı Hilal-i Ahmer Mecmuası

TEZLER

AKKOR, Mahmut, *Birinci Dünya Savaşı'nda Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2006.

GÜVEN, Esin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri ve Rusya Türkleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1996.

KUTLU, Cemil, *Birinci Dünya Savaşı'ndaki Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1997.

ÜNER, Merve, *Kafkas Cephesi'nde Rusların Eline Düşen Türkler*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir 2012.